No. 14.

VYAWAHÂRA MAYÛKHA

(TEXT)

व्यवहारमयूखः

TNSDA
02833

J. R. Gharpure.

THE

VYAWAHÂRA MAYÛKHA

(A TREATISE ON POSITIVE LAW)

BY

BHAṬṬA NÎLAKANṬHA.

PART I.

(*Sanskrit Text.*)

EDITED BY

J. R. GHARPURE, B. A. LL. B.,
Pleader High Court,
BOMBAY.

First Edition.

(*All rights reserved.*)

1914.

2833

Printed at the Arya Bhushana Press, Poona City, by N. A. Dravid
and
Published by J. R. Gharpure, at the office of The Collections
of Hindu Law Texts, Girgaum, Bombay.

धर्मशास्त्रग्रन्थमाला (ग्रन्थाङ्कः १४)

श्रीः ॥

भट्टनीलकण्ठकृतव्यवहारप्रबन्धः

व्यवहारमयूखः

891.2
BHA

स च

जगन्नाथ रघुनाथ घारपुरे, बी. ए. एल्एल्. बी.
हायकोर्ट वकील—मुंबई,

इत्यनेन संशोधितः प्रकाशितश्च ।

प्रथमावृत्तिः

शकाब्दाः १८३६ : क्रिस्ताब्दाः १९१४.

(अस्य ग्रन्थस्य सर्वेऽधिकारा राजशासनेन स्वायत्तीकृताः.)

पुण्यपत्तने ' आर्यभूषण ' मुद्रणालये ' नटेश अप्पाजी द्रवीड ' इत्यनेन मुद्रितः,
मोहमय्यां ' जगन्नाथ रघुनाथ घारपुरे, हायकोर्ट—वकील ' इत्यनेन प्रकाशितश्च ।

O/I E.S. THE DIRECTOR OF ARCHAEOLOGY
17 MAR 1972
INST. OF MED. S. MADRAS

२८३३

उपोद्घातः ।

धर्मशास्त्रग्रन्थमालाया अयं चतुर्दशो ग्रन्थः प्रकाश्यते । श्रुतिस्मृतिपुराणेतिहासादिनिबन्धा बहवः प्रमाणग्रन्थाः सन्ति । तत्र बहुषु व्यवहारनिबन्धेषु सत्सु भट्ट—नीलकंठस्य व्यवहारमयूख आर्यदेशस्य पश्चिमभूभागे विशेषतस्तत्र च श्रीपरशुरामक्षेत्रे गुर्जरदेशे त्वतीव प्रामाण्यतां गतः । राजशासनाधिकारिणोऽपि सामान्येन मिताक्षराव्यवहारमयूखावेव व्यवहारनिर्णये आद्रियन्ते ।

तत्र भट्ट-नीलकण्ठस्थितिदेशकालबोधनाय श्रीकाशीक्षेत्रस्थविद्वच्छिरोमणि—'रानडे-उपनामक बालशास्त्री—लिखितानुसारेण रावसाहेब विश्वनाथ नारायण मण्डलीकैस्तद्वंशो वर्णितः । स च तथैवात्र वर्ण्यते ।

" पुरा किल दक्षिणदेशे पैठनाख्यग्रामे गोविन्दभट्टो नाम महाविद्वांस्तपस्वी ब्राह्मणपुङ्गव आसीत् । तत्पुत्रो रामेश्वरभट्टनामा श्रीकाशीक्षेत्रं वासार्थं जगाम । तत्र च श्रीराममन्त्रेण सुचिरं भगवन्तं श्रीरामचन्द्रमुपासाञ्चक्रे। परिणतावस्थायां तस्य नारायणभट्टनामा पुत्रो बभूव । स बाल्यप्रभृति शान्त्यादिगुणसंपन्नो महातपस्वी चाभवत् । तदानीमेव यवनैः श्रीविश्वेश्वरप्रासाद उत्सादितः । ततश्च कियता कालेन सर्वस्मिन्भारतवर्षेऽनावृष्टिरजायत । तदा सार्वभौमयवनैर्भट्टनारायणो वृष्ट्यर्थं प्रार्थितः । ततो नारायणभट्टेनाहोरात्राभ्यन्तरे वृष्टिर्भविष्यतीति प्रतिज्ञातं तथैव सर्वपृथिव्यां देवो ववर्ष । तेन सर्वं जगन्ननन्द । सार्वभौमयवनेभ्यो नारायणभट्टेन श्रीविश्वेश्वरप्रासादनिर्माणानुमतिर्याचिता सापि तैर्दत्ता । तदा तेन महाप्रासादं निर्माय श्रीविश्वेश्वरः प्रतिष्ठापितः । तत्तस्य लोकोत्तरं ब्रह्मवर्चसमालोच्यास्तिकजनाः सर्वे परमभक्तिप्रेमगद्गदा बभूवुः । सर्वैश्च जगद्गुरुरिति महापदवी दत्ता तत्कुलीनानां चाग्रपूजानियमो विहित इतीयं कथा श्रीकाशीक्षेत्रे सुप्रसिद्धा । नारायणभट्टस्य सर्वशास्त्रपारावारीणता त्रिस्थलीसेतुप्रयोगरत्नाद्यनेकग्रन्थनिर्मित्या जगत्प्रसिद्धा वर्तते । किंचाद्ययावत्तन्निर्मितग्रन्थैरेव श्रौतस्मार्तधर्मरक्षणं जातमित्यपि सुप्रसिद्धम् । वक्ष्यमाणवंशक्रमो नारायणभट्टपुत्ररामकृष्णभट्टकृतज्योतिष्टोमपद्धतिग्रन्थे स्पष्टं लिखितस्तस्येमौ श्लोकौ ॥

श्रीमद्दक्षिणदेशेऽगस्त्य इवासीत्स भट्टगोविन्दः ।
तत्सूनुः श्रीरामेश्वरभट्टोऽभूत्स सर्वदिक्ख्यातः ॥ १ ॥
तत्पुत्रः श्रीनारायणभट्टो जयति सूर्यवद्भूमौ ।
तत्सूनू रामकृष्णभट्टो रामैकशरणतां यातः ॥ २ ॥

गोविन्दभट्टरामेश्वरभट्टाभ्यां निर्मिता ग्रन्थास्तज्जीवनसमयश्च साम्प्रतं यथार्थतया नोपलभ्यन्ते । नारायणभट्टस्थितिसमयस्तु साक्षात्तद्धस्तलिखितपुस्तकस्थेभ्योऽङ्केभ्योऽवगम्यते । तत्रैकस्मिन्पुस्तके विक्रमार्के संवत् १६२४ इत्यङ्का लिखिताः । पुस्तकान्तरे च

ऋषिबाणाब्धिभूगण्ये शाके ज्येष्ठे सिते रवौ ।
चतुर्दश्यां विशाखासु ग्रन्थोऽन्तं समगादयम् ॥
भट्टरामेशपुत्रेण काशीपुर्यां यथामति ।
लिखितः सप्तमोऽध्यायो भाष्ये शबरसत्कृता ॥

इति श्लोकाभ्यामिमेऽङ्का(१४५७)दर्शिताः । तस्यैव पुस्तकस्य द्वादशाध्यायसमाप्तिपत्रे संवत् १६१२ इत्यङ्का लिखिताः। नारायणभट्टस्य रामकृष्णभट्टशङ्करभट्टशर्माणौ महानिबन्धकारौ सकलशास्त्रपारीणौ द्वौ पुत्रावास्ताम् । तत्र रामकृष्णभट्टकृतग्रन्थेषु महान्ग्रन्थस्तन्त्रवार्तिकव्याख्या। धर्मशास्त्रे तु जीवत्पितृकनिर्णयप्रभृतयो बहवो ग्रन्थाः सन्ति। शङ्करभट्टकृतग्रन्थेषु द्वैतनिर्णयाख्यो महाग्रन्थः सुप्रसिद्धः । मीमांसायामपि कानिचित्प्रकरणान्युपलभ्यन्ते । द्वैतनिर्णयारम्भश्लोकाभ्यामेतान्निर्णीयते । तौ श्लोकौ यथा

मीमांसासरसीसरोजमकरन्दास्वादनैकव्रतो
हंसः स्वीययशःसिताद्वयमतेरासीद्गुरूपाभिधः ।
वाग्देव्यागतमत्सरां श्रियमयं नित्यानुरक्तो भजन्
नो मुञ्चन्नविमुक्तकं विजयते श्रीभट्टनारायणः ॥
विबुधानन्दसन्दोहहेतवे तत्तनूद्भवः ।
मीमांसाद्वैतसाम्राज्यनीतिज्ञो भट्टशङ्करः ॥

शङ्करभट्टस्य पुत्रौ द्वौ नीलकण्ठभट्टो दामोदरभट्टश्च । तत्राद्यो महानिबन्धकारो दानमयूखादीनां द्वादशानां मयूखानां कर्ता । द्वितीयश्च द्वैतनिर्णयपरिशिष्टकार इति द्वैतनिर्णयस्थदत्ताप्रदानिकप्रकरणादवगम्यते । नीलकण्ठपुत्रः शङ्करभट्टस्तत्कृता व्रतार्कप्रभृतयो ग्रन्था द्वादशार्कान्तनामान उत्तमनिबन्धाः सन्ति । रामकृष्णभट्टस्य दिनकरभट्ट कमलाकरभट्ट लक्ष्मणभट्टाख्यास्त्रयः पुत्रा बभूवुस्तत्र दिनकरभट्टेन कृता उद्योतशान्तिसारादिग्रन्थाः प्रसिद्धाः । दिनकरभट्टस्यैव क्वचिद्ग्रन्थे दिवाकरभट्ट इति नाम्ना व्यवहारः । दिनकरभट्टस्य पुत्रो विश्वेश्वरभट्टस्तस्यैव गागाभट्ट इति नामान्तरम् । अनेन भाट्टचिन्तामणिप्रभृतयो बहवो ग्रन्थाः कृताः । कमलाकरभट्टस्य निर्णयसिन्धुप्रभृतयो ग्रन्था बहुतरमेव प्रसिद्धा मान्याश्च सन्ति । तस्य च स्थितिसमयो निर्णयसिन्धुग्रन्थस्यान्तिमश्लोकेन स्पष्टीभवति । स यथा

वसुऋतुऋतुभूमिते (१६६८) गतेऽब्दे नरपतिविक्रमतोऽथ याति रौद्रे ।
तपसि शिवतिथौ समापितोऽयं रघुपतिपादसरोरुहेऽर्पितश्च ॥ इति

कमलाकरस्य पुत्रोऽनन्तभट्टस्तेन श्रीरामकल्पद्रुमप्रभृतयः पद्धतिग्रन्था बहवः कृताः । लक्ष्मणभट्टनिर्मिता अप्याचाररत्नप्रभृतयो ग्रन्थाः प्रसिद्धाः सन्ति । एवमग्रेऽप्यस्मिन्कुले महामहाविद्वांसस्तपस्विनः सत्पुरुषा उत्पन्नास्तेषामपि कीर्तिर्दिगन्तेषु विख्याताऽस्ति । तेषां प्रदर्शनायायं वंशवृक्षो लिखितस्तत्र ये साम्प्रतं वर्तन्ते तेषां नामसु प्रथमं श्रीशब्दः प्रयुक्तः ॥ ”

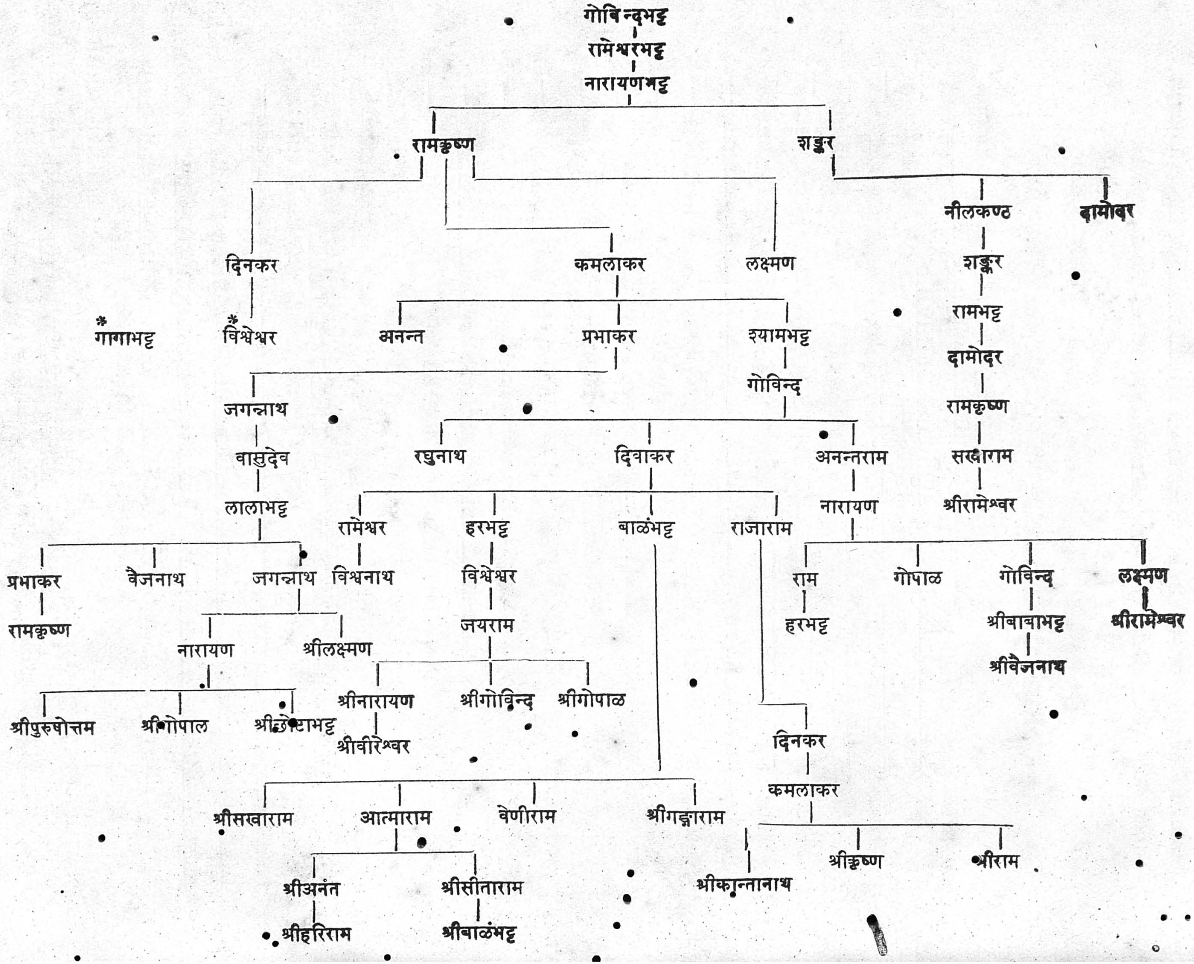
गोबिन्दभट्ट
रामेश्वरभट्ट
नारायणभट्ट
रामकृष्ण
शङ्कर
नीलकण्ठ
दामोदर
दिनकर
कमलाकर
लक्ष्मण
शङ्कर
*गागाभट्ट
*विश्वेश्वर
अनन्त
प्रभाकर
श्यामभट्ट
रामभट्ट
दामोदर
गोविन्द
रामकृष्ण
जगन्नाथ
वासुदेव
लालाभट्ट
रघुनाथ
दिवाकर
अनन्तराम
सखाराम
श्रीरामेश्वर
नारायण
रामेश्वर
हरभट्ट
बाळंभट्ट
राजाराम
प्रभाकर
वैजनाथ
जगन्नाथ
विश्वनाथ
विश्वेश्वर
राम
गोपाळ
गोविन्द
लक्ष्मण
रामकृष्ण
जयराम
हरभट्ट
श्रीबाबाभट्ट
श्रीरामेश्वर
नारायण
श्रीलक्ष्मण
श्रीवैजनाथ
श्रीनारायण
श्रीगोविन्द
श्रीगोपाळ
श्रीपुरुषोत्तम
श्रीगोपाल
श्रीछोटाभट्ट
श्रीवीरेश्वर
दिनकर
कमलाकर
श्रीसखाराम
आत्माराम
वेणीराम
श्रीगङ्गाराम
श्रीकृष्ण
श्रीराम
श्रीअनंत
श्रीसीताराम
श्रीकान्तानाथ
श्रीहरिराम
श्रीबाळंभट्ट

उपोद्घातः।

पुरा किल आंग्लपंडितभट्ट—बोरोडेलाभिधेन, रावसाहेब विश्वनाथ नारायण मण्डलीकैश्च व्यवहारमयूखस्य संशोधनं कृतं तत्तत्काले प्रकाशितं च। तच्च विद्वद्भिर्व्यवहारनिर्णयाधिकारिभिश्चातीवादृतमेव।

तस्यैव पुनर्व्यक्ततरतयाऽर्थप्रकाशनाय भिन्नस्थलेभ्यो लिखितमुद्रितपुस्तकानि समाहृत्य यथामति प्रामाणिकपाठान्निश्चित्यायं ग्रन्थः प्रकाश्यते। अत्र यानि पुस्तकानि यैश्च सुमनस्कतया प्रेषितानि तेषां नामादीनि संज्ञाश्च प्रकाश्यन्ते। तद्यथा

अ—सप्तपुराख्य(सातारा)ग्रामात् श्रीमद्बालाचार्यगजेन्द्रगडकरैः प्रेषितम्।

ब—डेक्कनकॉलेजसंग्रहात्प्राप्तम्६७ अनुक्रमांकेन चिह्नितम् विनायकभट्ट शालग्रामानाम्।

क—	”	”	१२०	अनुक्रमांकेन लक्षितम्।	
ङ—	”	”	१२१	”	”
फ—	”	”	२९६	”	”
च—	आनन्दाश्रमात्प्राप्तम्		७८६२	क्रमांकोपलक्षितम्।	
छ—	”	”	७२७१	”	”
ज—	”	”	७५६७	”	”
त—	”	”	१८४५	”	”
थ—	”	”	३०७७	”	”
द—	”	”	६६८६	”	”
ध—	”	”	६६८५	”	”

श— फर्ग्युसनकॉलेजात् मण्डलीकसंग्रहात् प्राप्तम्. विक्रमशके १९३५ वाराणस्यां लेखयित्वा भट्टमण्डलीकैः प्राप्तम्।

र— ” ” ” मुम्बापुर्यां १८२६ क्रिस्ताब्दे मुद्रितम्।

ल— ” ” ” मुम्बापुर्यां १७८५ शकाब्दे मुद्रितम्

व— ” ” ” मुम्बापुर्याम् भट्टमण्डलीकैः संशोधितं मुद्रापितं च.

य— ” ” ” वाराणस्यां शिलायन्त्रे मुद्रितं १८७९ क्रिस्ताब्दे प्रकाशितं च.

परं न उपकृतं नो यैरिमानि पुस्तकानि प्रेषितानीति शम्।

जगन्नाथ रघुनाथ घारपुरे.

श्रीः

व्यवहारमयूखान्तर्गतविषयानुक्रमणिका ।

	पृष्ठम्
मंगलाचरणम्	१
व्यवहारलक्षणम्	,,
व्यवहारभेदाः	,,
व्यवहारमातृकाः	,,
सभास्थानम्	२
नृपेण व्यवहारदर्शनं कर्तव्यम् ...	,,
सभ्याः कर्तव्याः	,,
सभ्यभेदाः	,,
प्राड्विवाकस्वरूपम्	,,
अमात्यस्वरूपम्	,,
सभ्यसंख्या	,,
श्रोतारः	३
साध्यपालः...	,,
अध्यक्षः	,,
नृपाध्यक्षादीनां कार्यम् ...	,,
निर्णायकांतराणि (पूग्यः श्रेणय इ०)	,,
व्यवहारदर्शनकालः	,,
वर्ज्यास्तिथीः	,,
धर्मशास्त्रार्थशास्त्रयोर्विप्रतिपत्तौ ...	४
,, ,, विरोधे ...	,,
न्यायमनालोचयतो दोषः ...	,,
देशाद्याचारालोचनम् ...	,,
कार्यार्थिनं प्रति प्रश्नाः ...	,,
आह्वानम्	५
आसेधस्य चातुर्विध्यम् ...	,,
आसेधातिक्रमे दण्डः ...	,,
क्वचिदासेद्धुरेव दण्डः	,,
क्वचिदासेधातिक्रमे दण्डाभावः ...	,,
अनासेध्याः	,,
आह्वाने व्यवस्था	,,

	पृष्ठम्
व्यवहारमातृकाः	
आहूतोऽनागच्छन् दण्ड्यः ...	५
अभियोगभेदेन दण्डभेदाः ...	,,
आहूतागमने कार्यम् ...	६
प्रतिनिधियोजनम्	६
क्वचित्प्रतिनिध्यभावः	,,
प्रत्यर्थिनि स्थापिते अर्थिकार्यम् ...	,,
भाषालक्षणम्	,,
भाषाशोधनम्	७
शोधनावधिः	,,
पक्षाभासाः	,,
अनादेयव्यवहाराः	,,
अनेकप्रतिज्ञत्वमपि पक्षाभासात्वम्	,,
उत्तरम्	,,
उत्तरलक्षणम्	,,
,, भेदाः	,,
मिथ्योत्तरलक्षणम्	,,
मिथ्योत्तरभेदाः	,,
संप्रतिप्रत्युत्तरम्	८
प्रत्यवस्कन्दनम्	,,
प्राङ्न्यायोत्तरम्	,,
उत्तराभासाः	,,
अनुत्तरत्वे कारणम्	,,
अनेकक्रियानिषेधः	,,
उत्तरलेखनोत्तरं साधनक्रमः ...	९
व्यवहारस्य चतुष्कत्वम् ...	,,
हीनवादीलक्षणम्	,,
क्रियाक्रमः	,,
प्रतिभूग्रहणम्	९
प्रतिभूत्वेनाग्राह्याः	१०
लग्नकाभावे	,,

	पृष्ठम्
व्यवहारमातृका:	
हीनादिलक्षणानि	१०
प्रमाणनिरूपणम्	
प्रमाणप्रकारा:	,,
प्रमाणबलाबलग्राह्याग्राह्यविचार:	,,
क्वचिद्दिव्यप्राबल्यम् ...	११
,, साक्षीदिव्ययोर्विकल्पः ...	,,
लेख्यम्	
लेख्यभेदाः	११,१२
विशुध्यादिपत्राणि ...	१२
स्वहस्तलिखितलेख्यस्य प्रामाण्यविचारः	,,
परहस्तलिखितलेख्यस्य प्रामाण्यविचारः	,,
राजशासनस्य त्रैविध्यम् ...	१३
अन्यलेख्यकरणे कारणानि ...	,,
संदिग्धलेख्यशुद्धिप्रकारः ...	,,
दुष्टलेख्यानि	,,
भुक्तिः	
भोगस्य प्रामाण्यविचारः ...	१४
भुक्तिमात्रेण साध्यसिद्धिविचारः	,,
आगमकृता आगमोद्धरः कर्तव्यः	,,
भोगागमयोः प्रामाण्यबलाबले. ...	१५
साक्षिणः	
साक्षिभेदाः	,,
साक्षिसंख्या	,,
क्वचिदेकोऽपि साक्षी ग्राह्यः ...	,,
साक्षिस्वरूपम्	१६
वर्गिणः	,,
विजातीयसाक्षिणः	,,
वर्ज्याः	,,
क्वचिदपवादः	,,
असंभवे साक्षिणः	,,
साक्षिदोषाः	,,
,, काले वक्तव्याः ...	,,

	पृष्ठम्
साक्षिणः	
दोषकारणमब्रुवतो दण्डः ...	१६
कूटसाक्षिकर्तुर्दण्डम्	,,
दुष्टसाक्षिणां निश्चयोपायाः ...	१८
साक्षिणां प्रश्नप्रकारः ...	,,
गवाश्वादिविवादेषु विप्रतिपत्तौ ...	,,
धर्मरूपे विवादपदे साक्षिश्रावणं शिवसंन्निधौ	,,
भिन्नकालसाक्षिणः प्रत्येकं विचारणीयाः	१९
शपथप्रकारः	१९
साक्षिणां विप्रतिपत्तौ नियमः ...	,,
साक्ष्यमंगीकृत्यानभिधाने दण्डः ...	,,
जानतः साक्ष्यानंगीकारे दण्डः ...	,,
अनृतसाक्षिणां दण्डः ...	,,
क्वचिदनृतवचनानुज्ञा ...	,,
दिव्यम्	२१
दिव्यभेदाः	,,
दिव्ययोजना	,,
शपथाः	,,
शपथप्रकाराः	,,
दिव्याधिकारिव्यवस्था ...	,,
दिव्यकरिणोऽशक्तौ प्रतिनिधिर्ग्राह्यः	,,
कालांतरे चार्थान्तरसंदेहेऽपि प्रतिनिधिद्वारैव व्यवस्था	२५
दिव्यकालः	,,
दिव्यार्थे देशः	,,
सर्वदिव्यसाधारणो विधिः ...	२२-२३
घटविधिः	२३-२६
दिव्यप्रयोगः	२७-२९
अग्निदिव्यविधिः	२९-३२
जलविधिः	३२-३४
विषदिव्यविधिः	३४-३५
कोशविधिः	३५-३६
तंडुलविधिः	३६

	पृष्ठम्
दिव्यानि	
तप्तमाषविधिः	३६
कालविधिः	३७
धर्मजविधिः	,,
शपथाः	३८
दायनिर्णयः	,,
स्वत्वम्	,,
स्वत्वकारणानि	३९
स्वत्वनिरूपणम्	३९–४१
दायः	४१
दायभेदाः	,,
दायविभागः	,,
,, विभागकालः	,,
पित्रिच्छया विभागः	४२
कचित्तदनिच्छयाऽपि विभागः ...	,,
पितर्यसमर्थे ज्येष्ठपुत्रानुमत्या विभागः	,,
ऐच्छिकविभागः	,,
ज्येष्ठविभागे विशेषः	४३
ज्यैष्ठ्यविचारः	,,
यमलयोर्मध्ये ज्यैष्ठ्यम् ...	,,
नारदोक्तं पितुरंशद्वयम् ...	,,
पितामहार्जित एकपुत्रेणापि पितुः समांशित्वम् ...	,,
मात्रंशम्	४४
पितुरूर्ध्वं विभागः	,,
सापत्नमातृपितामह्योरंशौ ...	,,
अनेकभ्रातृपुत्राणां विभागप्रकारः	,,
दायग्रहणे पुत्रादीनामवधिः ...	४५
कचिन्मातृतो विभागः	,,
एतत्प्रत्युदाहरणम्	,,
विजातीयविभागः	,,
पितृमरणोत्तरं विशेषः	,,
दासीपुत्रविभागः	४६
विभागानंतरोत्पन्नपुत्रविभागः ...	,,

	पृष्ठम्
दायनिर्णयः	
भ्रातॄणां विभागकाले विशेषः ...	४६
भगिनीसंस्कारे विशेष ...	,,
द्वादशविधपुत्राः	४७
दत्तकप्रकरणम्	
दत्तकविधिः	,,
दत्तकः	,,
शौनकोक्तः पुत्रप्रतिग्रहप्रकारः ...	४८
प्रयोगपारिजातोद्धृतो विधिः ...	४९
दानप्रतिग्रहाधिकारविचारः ...	५०
वसिष्ठवाक्यम्	,,
स्त्रियोऽधिकारनिर्णयः	,,
प्रतिग्रहविधिः	५१
परिणीतोऽपि दत्तको भवति ...	,,
दत्तकद्वैविध्यम्	,,
दत्तकसापिण्ड्यम्	५२
दत्तकाधिकारविचारः ...	,,
व्यामुष्यायणः	,,
पुत्रदानप्रतिग्रहविधिः	५३
ऋणविभागे विशेषः	५४
अविभाज्यम्	
तद्भेदाः	५५
क्रमागतोद्धृतम्	,,
विद्याधनम्	,,
पित्रादिदत्तधनम्	५६
अन्यदपि किंचिदविभाज्यम् ...	५७
विषमेषु नियमविशेषः ...	,,
योगक्षेमशब्दाः	,,
वस्त्रादिषु विशेषः	,,
वञ्चनया स्थापितस्य पुनर्विभागः ...	५८
विभागनिह्नवे नियमः ...	,,
विभागधर्मसंदेहे निर्णयनियमः ...	,,
अन्यानि विभागलिंगानि ...	५९
विभक्तकृत्यम्	५९–६०

	पृष्ठम्
सप्रतिबन्धदायहरणक्रमः ...	६०
पत्नी	६१
शंकितव्यभिचाराया भरणमात्रम् ...	६२
दुहितरः-तासां क्रमः ...	,,
दौहित्रः	,,
पिता; माता	,,
भ्रातरः	६३
भ्रातृपुत्राः	,,
गोत्रजाः	,,
पितामही	,,
भगिनी	,,
पितामहसपत्नभ्रातरौ	,,
तदितरे गोत्रजाः	,,
समानोदकाः	६३
बन्धवः	६४
आचार्यः	,,
शिष्यः	,,
सब्रह्मचारी	,,
श्रोत्रियो ब्राह्मणः	,,
अन्यो ब्राह्मणः	,,
जीमूतवाहनोद्धृतरिक्थहरक्रमः (टिप्पण्याम्)	,,
यत्यादिधने विशेषः	६५
संसृष्टनिर्णयः	
संसर्गः	,,
पितृभ्रातृपितृव्यैरेव संसृष्टम् ...	,,
संसृष्टिधनविभागः	,,
संसृष्टिधनाधिकारिणः	६६
असंसृष्टिसोदरसंसृष्टिभिन्नोदरयोर्विभज्य धनग्रहणप्रकारः	,,
अन्तर्धने विशेषः	६७
स्त्रीधनम्	
तद्भेदाः, स्वरूपाणि च	६८
शुल्कम्	६९
आधिवेदनिकम्	,,

	पृष्ठम्
स्त्रीधनम्	
स्त्रीभ्यो धनदाने विशेषः ...	६९
शिल्पादिना प्राप्ते ,, ...	,,
कस्मिँश्चिद्धने स्त्रियाः स्वातंत्र्यम् ...	,,
भर्तृदत्ते स्थावरे तु न	,,
भर्त्रादीनां स्त्रीधने स्वातंत्र्याभावः	,,
तदपवादः	७०
प्रतिदाने विकल्पः	,,
क्वचिदकामो भर्ता दद्यात् ...	,,
अन्वाधेयाख्यधनग्रहणक्रमः ...	,,
भगिनीषु विशेषः	७१
यौतके विशेषः	,,
अन्वाधेयभर्तृप्रीतिदत्तभिन्ने पारिभाषिके स्त्रीधने अधिकारिक्रमः	,,
दुहिता; दौहित्री; दौहित्रः; पुत्रादिः भर्ता; तत्प्रत्यासन्नाश्च; मात्रादयः	,,
विवाहभेदेन बांधवव्यवस्था ...	७२
मातृतुल्याः स्त्रियः	,,
स्वस्त्रीयादयः पुत्रतुल्या धनाधिकारिणः	,,
आसुरादिविवाहेषु कात्यायनोक्तो विशेषः	,,
मृतकन्याया धनग्रहणे विशेषः(बौधायनोक्तः)	,,
अनंशाः	
तन्निरूपणम्	७३
प्रतिलोमप्रसूतापुत्रो नांशभाक् ...	,,
गुणवत्पुत्रान्तरसत्त्वे दुर्वृत्तस्यानंशता ...	,,
तेषां भरणम्	७३,७४
तत्पुत्रा निर्दोषाश्चेदंशभाजः ...	७४
अनंशपत्नीकन्याभरणम् ...	,,
ऋणादानम्	
धनिकस्य प्रयोगप्रकारः ...	७४
वृद्धिः, तद्भेदाश्च	,,
वृद्धिप्रकाराः	७५
वृद्धिः	,,

पृष्ठम्

ऋणादानम्

कचित् वृद्धिनियमाः ७५,७६

वृद्धिनियमानां सकृत्प्रयोग एव बन्धनम् । प्रयोगान्तरे तु वृद्धेराधिक्यम् } ७६

आधिविधिः

तद्भेदाः ७६

आधिलक्षणम् ७६

आधिभोगे ... ... ,,

आधिनाशे मूल्यदानम् ... ... ,,

तदपवादः ... ... ,,

आधिसिद्धिमोक्षौ ७७

आधिबाहुल्ये बलाबलम् ... ... ,,

धनामोचने आधिनाशः ... ... ,,

गोप्याधौ विशेषः ... ... ,,

चरित्रबन्धककृते विशेषः ... ... ,,

आधिमोक्षः ७८

प्रतिभूः

तत्त्रैविध्यम् ७८

बृहस्पत्युक्तचातुर्विध्यम् ... ,,

नष्टान्वेषणाय कालो देयः ... ,,

प्रातिभाव्यर्णदापनप्रकारः ... ,,

प्रातिभाव्यर्णं पौत्रैर्न दातव्यम् ... ,,

बहुषु प्रतिभुष्वेकेन दानम् ... ७९

प्रतिभुव ऋणिकेन प्रतिदानम् ... ,,

उत्तमर्णस्यर्णग्रहणप्रकारः

प्रतिपन्नर्णदापनप्रकारः ... ७९

धर्माद्युपायानां नियमाः ... ७९,८०

अनेकोत्तमर्णानां युगपदुपस्थितौ क्रमः ८१

विशुद्धर्णे लेख्यं देयम् ... ,,

पुत्रादिना ऋणं देयम् ... ८२

ऋणदानाधिकारिणां क्रमः ... ,,

रिक्थग्राहः... ... ... ,,

योषिद्ग्राहः ... ... ,,

पुत्रोऽनन्याश्रितद्रव्यः ... ... ,,

पृष्ठम्

उत्तमर्णस्यर्णग्रहणप्रकारः

प्रोषितस्यर्णदानम् ८३

क्वचिन्नियमविशेषः ... ... ,,

उत्तमर्णपुत्राद्यभावे ऋणदाने प्रकारविशेषः ८४

निक्षेपः

तत्स्वरूपम् ... ... ,,

तद्भेदाः ... ... ,,

तद्भोगे ... ... ,,

याचितादाने... ... ... ८५

दैवराजोपघाते न दोषः ... ,,

अन्वाहितादिष्वतिदेशः ... ,,

क्वचित्प्रतिदानम् ... ... ,,

सुवर्णादिधातुषु ध्मायमाने ह्रासनियमाः ,,

कार्मिकादौ ८६

अस्वामिविक्रयः

तल्लक्षणम् ८६

क्रेतृविक्रेत्रोः कृत्ये ... ... ,,

तत्र राज्ञो भागः ... ... ,,

तत्र मूलानयनकालो देयः ... ,,

स्वाम्यप्रापणे क्वचिद्विशेषः ... ८७

प्रनष्टस्वामिके द्रव्ये ... ... ,,

परस्वामिकनष्टलब्धपशूनां भृतिः ,,

निधिप्राप्तौ ८७,८८

चौरोद्धृतधने विशेषः ८८

सम्भूयसमुत्थानम्

तल्लक्षणम् ... ... ,,

बहूनामेकेन व्यवहारे कृते ... ,,

क्वचिद्विषमविभागः ... ,,

दत्ताप्रदानिकम्

तत्स्वरूपम ८९

तद्भेदाः ... ... ,,

अदेयम् ... ... ,,

देयम् ... ... ,,

पृष्ठम्

दत्ताप्रदानिकम्

अवश्यदेयम ८९
दत्तादत्तभेदाः (नारदोक्ताः) ... ,,
उत्कोचः ९०
योगदानादौ ... ... ,,

अभ्युपेत्य शुश्रूषा

तत्स्वरूपम् ९०
शुश्रूषकत्रैविध्यम् ... ... ,,
विप्रनिर्वाणप्रकारः ९१
दासभेदाः, तत्कर्माणि च ... ,,
दासेमोचनप्रकाराः ९१,९२

वेतनादानम्

तत्स्वरूपम् ९२
अनिश्चित्य भृतिकरणे ... ,,
प्रतिश्रुत्य कर्माकरणे ... ,,
तदपवादाः ... ... ,,
स्वामिसेवकयोर्विवादे ९३
प्रस्थानविघ्नकृदादौ ... ... ,,
भाटकम् ... ... ,,

संविद्व्यतिक्रमः

तत्स्वरूपम् ... ... ,,
तत्र राजकृत्यम् ९४
संविद्भेदे दण्डः ... ... ,,
पूगश्रेण्यादयः ... ... ,,
गणादिद्रव्यहरणे दण्डः... ... ,,

क्रीतानुशयः

तत्स्वरूपम् ... ... ,,
पण्यपरीक्षावाधिः ... ... ,,
स्वपरीक्षया गृहीते ९४,९५
परिभुक्ते तु क्रेतुरेव ९५

पृष्ठम्

विक्रीयासंप्रदानम्

तत्स्वरूपम् ९५
गृहीतमूल्यपण्याद्दाने ... ... ,,
तदपवादः ... ... ,,
दीयमाने अगृह्णन् ... ... ,,
मत्तोन्मत्तादिविक्रीते विशेषः ... ,,
अदत्तमूल्ये ... ... ,,
सदोषपण्यविक्रये ... ... ,,

स्वामिपालविवादः

पालदोषेण पश्वादिनाशे ... ९५
पश्वादिमरणनिश्चयात्मकम् ...
गवादिप्रचारार्थभूभागः ... ९६
परसस्यादिभक्षणे पशुस्वामिनो दण्डः ,,
तदपवादाः (उत्सवश्राद्धादौ) ... ,,

सीमाविवादः

सीमाज्ञानोपायाः ... ... ,,
तत्र साक्षिणां विशेषः ... ,,
सीमानिर्णयः ... ... ,,
विपरीतानिर्णये दण्डः ... ९७
सन्ततभोगबलम् ... ... ,,
मेखलभ्रमादिषु विशेषः ... ,,
संसरणरोधनिषेधः ... ... ,,
मर्यादायाः प्रभेदे दण्डाः ... ,,
सीमामध्यजातवृक्षादीनां सामान्यम् ,,
अन्यक्षेत्रसंस्थितशाखानां वृक्षाणां... ,,
स्वामिनोऽनिवेद्यैव सेतुप्रवर्तयितरि ,,
क्षेत्रं गृहीत्वा अकर्षन् दाप्यः ... ,,

वाक्पारुष्यम्

तद्भेदाः, स्वरूपाणि च ... ... ,,
दोषभाक्त्वम् ९९
दण्डाः ... ... ,,
ब्राम्हणाद्याक्रोशे दण्डः ... ,,
शूद्रविषये ... ... ,,
मात्रादीनामाक्षरणे दण्डः ... ,,

	पृष्ठम्
वाक्पारुष्यम्	
गुरोः पन्थानमदद्रन्दण्ड्यः ...	९९
अंगादिविनाशवाचिकेषु दण्डाः ...	,,
अश्लीलाक्षेपे दण्डः	,,
निष्ठुराक्रोशे दण्डः	,,
क्वचिद्दण्डार्थमोक्षः	,,
दण्डपारुष्यम्	
तत्स्वरूपम्	१००
दण्डाः	,,
अपराधभेदेन दण्डभेदाः ...	,,
साधनविशेषदण्डभेदाः ...	,,
पशुताडनादौ दण्डः	,,
वृक्षोपघाते	,,
तद्द्रव्यभेदाः	१०१
प्रकाशतस्कराः	,,
अप्रकाशतस्कराः, तस्करप्रायाश्च ...	,,
चौरभेदाः...	,,
स्त्रीहरणे व्यासोक्तः	१०२
पशुहरणे दण्डः	,,
सुवर्णरजतादिस्तेये दण्डः ...	,,
राज्ञः कृत्यम्	,,
साहसम्	
तत्स्वरूपम्	,,
तद्भेदाः	१०३
बन्दिग्राहादिषु दण्डः ...	,,
प्रकाशघातकेषु दण्डः ...	,,
आरम्भकृत्सहायमार्गानुदेशादिषु दण्डः	,,
विप्रस्य दण्डे विशेषः	,,
आततायिने दण्डः	,,
आततायिस्वरूपम्	१०४
आततायिषु विशेषः	१०४
हीनमध्योत्कृष्टद्रव्यहरणे दण्डाः	१०४,१०५

	पृष्ठम्
साहसम्	
साहसप्रयोजकस्य दण्डः ...	१०५
साध्वीं विप्रां बलाद्गच्छतो दण्डः ...	१०५
,, ,, क्षत्रियादेः दण्डः	,,
बलात्सजातीयभार्यागमने दण्डः ...	,,
हीनमध्यमोत्तमसाहसेषु दण्डाः ...	,,
स्त्रीसंग्रहणम्	
छलेन परभार्यागमने दण्डः	१०
हीनमध्यमोत्तमत्रिविधस्त्रीसंग्रहणे दण्डः	१०६
दुर्वृत्तस्य परस्त्रिया सह संभाषणे दंडः	,,
निवारितयोः स्त्रीपुरुषयोः ...	,,
उभयोरनुरागकृतसंभोगे दण्डः ...	,,
व्यभिचारितविप्रागमने दण्डः ...	,,
व्यभिचारितानुलोमासु गमने दण्डः	,,
प्रातिलोम्येन गमने दण्डः ...	,,
मातृतुल्यस्त्रीगमने दण्डः ...	१०७
ब्राह्मणस्य दण्डविशेषः ...	,,
,, दास्यादिगमने दण्डः...	,,
स्त्रीकृते संग्रहणे तस्या दण्डः ...	,,
ब्राह्मण्यादीनां शूद्रादिगमने दण्डः	,,
व्यभिचारनिश्चयोपायः ...	१०८
अगम्यागमने दण्डः ...	,,
स्त्रीपुंधर्मः	
भर्तुः सगुणपत्नीत्यागे दण्डः ...	,,
स्त्रीधर्मः	,,
द्यूतसमाह्वयौ	
द्यूतजितं द्रव्यं कदा दापनीयम्?...	,,
द्यूते कपटकर्तुर्दण्डः ...	,,
राजाज्ञां विना द्यूते दण्डः ...	१०९
द्यूतधर्मस्य समाह्वये अतिदेशः ...	,,

	पृष्ठम्
प्रकीर्णकम्	
राजशासने ऊनाधिकलेखयितुर्दण्डः	१०९
अभक्ष्येण दूषणे दण्डः ...	,,
कूटव्यवहर्तरि दण्डः	,,
मारणे, हिंसने च दण्डाः ...	,,
राज्ञोऽनिष्टप्रवक्तरि दण्डः ...	११०
राज्ञः कोशापहर्तरि दण्डः ...	,,
मृतांगलग्नविक्रेतरि दण्डः ...	,,

	पृष्ठम्
प्रकीर्णकम्	
गुरोस्ताडयितुर्दण्डः ...	११०
राजयानसमारोढुर्दण्डः ...	,,
द्विनेत्रभेदिनो, राजाद्विष्टादेशकर्तरि विप्रत्वेन शूद्रस्य जीवतो दण्डः	,,
व्यवहारान्यथाकारिणां दण्डाः ...	,,
उत्तममध्यमप्रथमसाहसेषु दण्डाः...	,,
सर्वस्वापहारदण्डे विशेषः ...	,,
अन्यायाद्गृहीतस्य दण्डस्य प्रतिपत्तिः	,,

॥ श्री ॥

अथ व्यवहारमयूखः प्रारभ्यते ।

श्रीगणेशाय नमः[1]

उक्त्वा नृपनयरीतिं नत्वा भास्वत्पदांबुजं सम्यक् ।
विरचयति नीलकण्ठो व्यवहारविनिर्णये[2] किंचित् ॥ १ ॥
द्विजराजैकमूर्द्धन्यं वृषाध्यक्षं शिवान्वितम् ।
काश्यां सर्वोपदेष्टारं भावये शंकरं गुरुम् ॥ २ ॥
विरोधिमार्गद्वयदर्शनार्थं, द्वेधा बभूवात्र परः पुमान् यः ।
श्रीशंकरो भट्ट इहैकरूपो, मीमांसकाद्वैतमुरीचकार ॥ ३ ॥
प्रतारकैराद्दतमत्र किञ्चिन्मया तु निर्मूलतया तदुज्झितम् ।
ऊनोक्तिना[3] नाम हितेन काचित्स्वपुष्पहीनाऽपाचितिर्न हीयते ॥ ४ ॥

विप्रतिपद्यमाननरांतरगताज्ञाताधर्मज्ञापनानुकूलो व्यापारो **व्यवहारः** । वादिप्रतिवादिकर्तृकः संभवद्[4]योगसाक्षिप्रमाणको विरोधिकोटिव्यवस्थापनानुकूलो वा व्यापारः सः । संप्रतिप्रत्युत्तरे तु व्यवहारपदप्रयोगो भाक्त इति **मदनरत्ने** । वादवितंडादिव्यावृत्त्यर्थमुत्तरदलम्[5] ॥

अथ **तत्पदम्** । **याज्ञवल्क्यः** (व्य. ५) ।

"स्मृत्याचारव्यपेतेन मार्गेणाधर्षितः परैः । आवेदयति चेद्राज्ञे[6] व्यवहारपदं हि तत्" ॥

आधर्षितस्तिरस्कृतः । तस्याष्टादशभेदानाह **मनुः** (अ. ८ श्लो. ४–७) ।

"तेषामाद्यमृणादानं निक्षेपोऽस्वामिविक्रयः । संभूय च समुत्थानं दत्तस्यानपकर्म च ॥

"वेतनस्यैव चादानं संविदश्च व्यतिक्रमः । क्रयविक्रयानुशयो विवादः स्वामिपालयोः ॥

"सीमाविवादधर्मश्च पारुष्ये दंडवाचिके । स्तेयं च साहसं चैव स्त्रीसंग्रहणमेव च ॥

"स्त्रीपुंधर्मो विभागश्च द्यूतमाह्वय[7] एव च । पदान्यष्टादशैतानि व्यवहारस्थिताविह" ॥ इति ।

---

१ त ध–श्री सिद्धिविनायकाय नमः । छ ज थ–श्रीसवित्रे नमः ।
२ श ध–निर्णये । ३ अ ब ड छ ज थ–ऊनो क्तितानेन । ४ –संभवेत् । ५ ल त ध–द्वितीयं दलं ।
६ अ ब क ड व श छ ज झ त द थ ध–यद्राज्ञे । ७ ब ड छ ज झ ण थ ध–आह्वयमेव च ।

अनपकर्माप्रदानम् । अनुशयः पश्चात्तापः । द्यूतमप्राणिकरणिका क्रीडा । प्राणिकरणिका सा समाह्वयः । अत्र

"मनुष्यमारणं स्तेयं परदाराभिमर्शनम् । पारुष्यमुभयं चेति साहसं स्याच्चतुर्विधम्" ॥

इति **बृहस्पत्युक्तेः** । स्तेयस्त्रीसंग्रहणवाक्पारुष्यदंडपारुष्याणां साहसभेदत्वेऽपि पृथङ्निर्देशो गोबलीवर्दन्यायेन । एतेषां चाष्टादशपदानां स्वरूपमग्रे व्यक्तीकरिष्यते ॥

अथ व्यवहारमातृकाः ।

"**बृहस्पतिः**

"दुर्गमध्ये गृहं कुर्याज्जलवृक्षाश्रितं पृथक् । प्राग्दिशि प्राङ्मुखीं तस्य लक्षण्यां कल्पयेत्सभाम्" ॥

सैव च धर्माधिकरणम् ।

"धर्मशास्त्रविचारेण सारासारविवेचनम् । यत्राधिक्रियते स्थाने धर्माधिकरणं हि तत्" ॥

इति **कात्यायनोक्तेः** ॥

"**मनुः** (अ ८ श्लो. १---२)

"व्यवहारान्दिदृक्षुस्तु ब्राह्मणैः सह पार्थिवः । मंत्रज्ञैर्मन्त्रिभिश्चैव विनीतः प्रविशेत्सभाम् ॥

"विनीतवेषाभरणः पश्येत्कार्याणि कार्यिणाम् ।" **याज्ञवल्क्यः** (व्य. अ. श्लो. १)

"व्यवहारान्नृपः पश्येद्विद्वद्भिर्ब्राह्मणैः सह । धर्मशास्त्रानुसारेण क्रोधलोभविवर्जितः" ॥

नृपः प्रजापालनाधिकृतो यः कश्चित्, न क्षत्रिय एव । **कात्यायनः**

"सप्राड्विवाकः सामात्यः सब्राह्मणपुरोहितः । ससभ्यः प्रेक्षको राजा स्वर्गे तिष्ठति धर्मतः" ॥

अत्र ब्राह्मणोऽनियुक्तः । सभ्यास्तु नियुक्ताः । तथा चोक्तम् । "नियुक्तो वाऽनियुक्तो वा धर्मज्ञो वक्तुमर्हति" ॥ इति । प्राड्विवाकस्वरूपमाह **बृहस्पतिः**

"विवादे पृच्छति प्रश्नं प्रतिप्रश्नं तथैव च । प्रियपूर्वं प्राग्वदति प्राड्विवाकस्ततः स्मृतः" ॥ इति ।

अमात्यस्वरूपमाह **व्यासः**

"सर्वशास्त्रार्थवेत्तारमलुब्धं न्यायभाषिणम् । विप्रं प्राज्ञं क्रमायातममात्यं स्थापयेद्द्विजम्" ॥ इति ।

अत्र पुनर्द्विजग्रहणं विप्राभावे क्षत्रियवैश्ययोरुपादानार्थम् ॥ तथा च **कात्यायनः**

"यत्र विद्वान्न विप्रः स्यात्क्षत्रियं तत्र योजयेत् । वैश्यं वा धर्मशास्त्रज्ञं शूद्रं यत्नेन वर्जयेत्" ॥ इति ।

सभ्यांश्चाह **याज्ञवल्क्यः** (व्य. अ. श्लो. २)

"श्रुताध्ययनसंपन्ना धर्मज्ञाः सत्यवादिनः । राज्ञा सभासदः कार्या रिपौ मित्रे च ये समाः" ॥ इति ।

एतेषां संख्यामाह **बृहस्पतिः**

---

१ नारदीये ३।२। २ यश-नयपूर्वं । ३ द-स्वरूपमाह ।

"लोकवेदज्ञधर्मज्ञाः सप्तपंचत्रयोऽपि वा। यत्रोपविष्टा विप्राः स्युः सा यज्ञसदृशी सभा"॥ इति। स एव

"शब्दाभिधानतत्वज्ञौ गणनाकुशलौ शुची। नानालिपिज्ञौ कर्तव्यौ राजा गणकलेखकौ"॥

शब्दः शब्दशास्त्रम्। अभिधानं कोशः। **कात्यायनः**

"श्रोतारो वणिजस्तत्र कर्तव्या न्यायदर्शिनः"। तत्र सभायां। **बृहस्पतिः**

"आकारणे रक्षणे च साक्ष्यर्थिप्रतिवादिनाम्। सभ्याधीनः[1] सत्यवादी कर्तव्यस्तु स्वपूरुषः"॥

अयं च शूद्र एव। तथा च **व्यासः**

"साध्यपालस्तु कर्तव्यो राज्ञा साध्यस्य साधकः। क्रमायातो दृढः शूद्रः सभ्यानां च मते स्थितः"॥ इति।

याज्ञवल्क्यः (व्य. अ. श्लो. ३)

"अपश्यता कार्यवशाद्व्यवहारान्नृपेण तु। सभ्यैः सह नियोक्तव्यो ब्राह्मणः सर्वधर्मवित्"॥

नृपाध्यक्षादीनां कार्यमाह। **बृहस्पतिः**

"वक्ताऽध्यक्षो नृपः शास्ता सभ्याः कार्यपरीक्षकाः। गणको गणयेदर्थं लिखेन्न्यायं च लेखकः"॥ **स** एव।

"पूर्वामुखस्तूपविशेद्राजा सभ्या उदङ्मुखाः। गणकः पश्चिमास्यस्तु लेखको दक्षिणामुखः"॥

राजसभातो निर्णायकांतरमाह **याज्ञवल्क्यः** (व्य. अ. श्लो. ३०)

"नृपेणाधिकृताः पूगाः श्रेणयोऽथ कुलानि च। पूर्वं पूर्वं गुरु ज्ञेयं व्यवहारविधौ नृणाम्"॥

नृपेणाधिकृताः प्राड्विवाकादयः। पूगाः नानाकर्मोपजीविनामेकग्रामस्थानां[2] विजातीयानां समूहाः। पूगविपरीताश्च श्रेणयः। कुलानि ज्ञातिसंबंधिबंधूनां समूहाः। **बृहस्पतिरपि**

"ये चारण्यचरास्तेषामरण्ये करणं भवेत्। सेनायां सैनिकानां तु सार्थेषु वणिजां तथा"॥

करणं सभा।

व्यवहारदर्शने कालमाह **कात्यायनः**

"सभा[3]स्थाने तु पूर्वाह्णे कार्याणां निर्णयं नृपः। कुर्याच्छास्त्रप्रणीतेन मार्गेणामित्रकर्शनः॥

"दिवसस्याष्टमं भागं मुक्त्वा भागत्रयं तु यत्। स कालो व्यवहाराणां शास्त्रदृष्टः परः स्मृतः"॥ इति।

आद्ययामार्द्धमष्टमो भागः। तदु[4]त्तरमावर्त्तनात् प्राचीनं भागत्रयम्।

वर्ज्या[5]स्तिथीश्चाह **संवर्त्तः**

"चतुर्दशी ह्यमावास्या पौर्णमासी तथाऽष्टमी। तिथिष्वासु न पश्येत व्यवहारान्विचक्षणः"॥ इति।

---

१ **यश**–सभार्धीन,। २ **य ल श**–ग्रामस्थविजातीयानां। ३ **अ व क ड श**–छ **ज थ**–**त थ द ध छ ज श**–सभ्यास्थानेषु। ४ **त थ द ध**–**अ ब क ड म य**–एतदुत्तरम्। ५ **अ ब क ड य श त थ द ध** –वर्ज्यास्तिथीश्चाह ।

बृहस्पतिः

"पूर्वाह्णे तामधिष्ठाय वृद्धामात्यानुजीविभिः। पश्येत्पुराणधर्मार्थशास्त्राणि शृणुयात्तथा"॥

तां सभाम्। अर्थशास्त्रं नीतिशास्त्रम्।

धर्मशास्त्रार्थशास्त्रयोर्विप्रतिपत्तावाह **नारदः** (१।३९)

"यत्र विप्रतिपत्तिः स्याद्धर्मशास्त्रार्थशास्त्रयोः। अर्थशास्त्रोक्तमुत्सृज्य धर्मशास्त्रोक्तमाचरेत"॥ इति।

धर्मशास्त्रयोर्विरोधे त्वाह **याज्ञवल्क्यः** (२।२१)

"स्मृत्योर्विरोधे न्यायस्तु बलवान्व्यवहारतः"॥

न्यायमनालोचयतो दोषमाह **बृहस्पतिः**

"केवलं शास्त्रमाश्रित्य न कर्तव्यो हि निर्णयः। युक्तिहीने विचारे तु धर्महानिः प्रजायते"॥ इति।

देशाचाराद्यप्यालोचयेदित्याह **बृहस्पतिः**

"देशजातिकुलानां च ये धर्माः प्राक् प्रवर्तिताः। तथैव ते पालनीयाः प्रजाः प्रक्षुभ्यतेऽन्यथा॥

"जनापरक्तिर्भवति बलं कोशश्च नश्यति।

"उद्वह्यते दाक्षिणात्यैर्मातुलस्य सुता द्विजैः। मध्यदेशे कर्मकराः शिल्पिनश्च गवाशिनः[3]॥

"मत्स्यादाश्च नराः पूर्वे व्यभिचाररताः स्त्रियः। उत्तरे मद्यपा नार्य्यः स्पृश्या नृणां रजस्वलाः॥

अनेन कर्मणा नैते प्रायश्चित्तदमार्हकाः"॥ इति॥

पूर्वे प्राच्याः। क्वचित्सर्वे इति पाठः। सर्वे ब्राह्मणादयः[4]। दमो दंडः। यत्त्वत्र प्रायश्चित्तादिस्मरणं तदेतद्वा[5]क्यानुपात्तदेशपरामिति केचित्। अन्ये तु प्रायश्चित्तरूपो यो दम इति व्याचक्षाणा दण्डाभावमात्रम् अन्यदेशे[6] दंडः प्रायश्चित्तं चेत्याहुः। **व्यासः**

"वणिक्शिल्पिप्रभृतिषु कृषिरंगोपजीविषु। अशक्यो निर्णयो ह्यन्यैस्तज्ज्ञैरेव तु कारयेत्"॥

मनुः (अ ८ श्लो ३९०)

"आश्रमेषु द्विजातीनां कार्ये विवदतां मिथः। न विब्रूयान्नृपो धर्मं चिकीर्षन् हितमात्मनः"॥ इति।

कात्यायनः

"काले कार्यार्थिनं पृच्छेत्प्रणतं पुरतः स्थितम्।

"किं कार्यं का च ते पीडा मा भैषीर्ब्रूहि मानव। केन कस्मिन्कदा कस्मात् पृच्छेदेवं सभागतम्॥

---

१ ल-धर्मो धर्मशास्त्रम्। २ य श-गुरुः। ३ ड-छ ज भ-गवादिनः। ४ अ ब क ड ल श-छ ज त थ र द ध-ब्राह्मणाद्याः। ५ अ ब ड-छ ज-व्याख्यानुपात्त। ६ छ ज थ-अन्यदेशे। झ-अन्यं देशं।

"एवं पृष्टः स यद्ब्रूयात्ससभ्यैर्ब्राह्मणैः सह। विचार्य कार्यं न्याय्यं चेदाह्वानार्थमतः परम्॥ "मुद्रां वा निक्षिपेत्तस्मिन् पुरुषं वा समादिशेत्" ॥ **नारदः** (१।४७)

"वक्तव्ये[2]ऽर्थे ह्यतिष्ठंतं उत्क्रामंतं च तद्वचः । आसेधयेद्विवादार्थी यावदाह्वानदर्शनम् "॥

आसेधस्य चातुर्विध्यमाह **स** एव (१।४८)

"स्थानासेधः कालकृतः प्रवासात्कर्मणस्तथा । चतुर्विधः स्यादासेधस्तमासिद्धो न लंघयेत् "॥ आसिद्धस्याऽऽसेधातिक्रमे दंडमाह **स** एव

"आसेधयोग्य आसिद्ध उत्क्रामन्दंडमर्हति" । क्वचिदासेद्धुरेव दंडमाह **स** एव "यस्त्विन्द्रिय[3]निरोधेन व्याहारोच्छ्वसनादिभिः । आसेधयेदनासेध्[4]यैः स दंड्यो न त्वतिक्रमात्"॥ इति । क्वचिदासेधातिक्रमे दंडाभावमाह **नारदः** (१।४९)

"नदीसंतारकांतारदुर्देशोपप्लवादिषु । आसिद्धस्तं परासेधमुत्क्रामन्नापराध्नुयात्"॥ इति । अनासेध्यांनासेद्धुर्दंडमाह **कात्यायनः**

"आसेधयंस्त्वनासेध्यं राज्ञा शास्य इति स्थितिः " । इति । अनासेध्यानाह **स** एव

"वृक्षपर्[5]वतमारूढा हस्त्यश्वरथनौस्थिताः । विषमस्थाश्च ते सर्वेऽन[6]सेध्याः कार्यसाधकैः ॥

"व्याध्यार्त्ता व्यसनस्थाश्च यजमानस्तथैव च " ।

आह्वाने व्यवस्थामाह **नारदः**

"अकल्पबालस्थविरविषमस्थाक्रियाकुलान् । कार्यातिपातिव्यसनिनृपकार्योत्सवाकुलान् ॥

"मत्तोन्मत्तप्रमत्तार्त्तभृत्यान्नाह्वानयेन्नृपः ।

"न हीनपक्षां युवतिं कुलेजातां प्रसूतिकाम् । सर्ववर्णोत्तमां कन्यां ता ज्ञातिप्रभुकाः स्मृताः ॥

"तदधीनकुटुंबिन्यः स्वैरिण्यो गणिकाश्च याः । निष्कुलायाश्च पतितास्तासामाह्वानमिष्यते ॥

"ज्ञात्वाऽभियोगं येऽपि स्युर्वने प्रव्रजितादयः । तानप्याह्वानयेद्राजा गुरुकार्येष्वकोपयन् ॥

"कालं देशं च विज्ञाय कार्याणां च बलाबलम् । अकल्पादीनपि शनैः[7]शनैराह्वानयेन्नृपः" ॥ यानरिति क्वचित्पाठः ।

आहूतोऽनागच्छन्दंड्यः । तथा च **बृहस्पतिः**

"आहूतो यत्र नागच्छेद्दर्पाद्बन्धुकुलान्वितः । अभियोगानुरूपेण तस्य दंडं प्रकल्पयेत्" ॥ अभियोगभेदेन दंडभेदमाह **कात्यायनः**

---

१ त-एवं पृष्ठमुपब्रूयात् । २ **भ ब श य श-छ ज त थ द**-वक्तव्यार्थे । ३ **य श**-इंद्रियानुरोधेन । ४ **ब क ड-छ ज थ**-अतासेध्ये । ५ **भ ज्ञ-छ ज थ द**-वृक्षं पर्वतं वारुढा । **य श श्व**-उत्कामन् । ६ **छ ज थ**-नोसेध्याः । ७ **स र ल व श**-शनैः शनैः ।

"हीने कर्मणि पञ्चाशन्मध्यमे तु शतावरः । गुरुकार्येषु दंडः स्यान्नित्यं पञ्चशतावरः" ॥ इति । आहूतस्यागमने यत्कार्यं तदाह **पितामहः**

"सभायाः पुरतः स्थाप्योऽभियुक्तो वादिना तथा" । इति तृतीया सहार्थे ।

कात्यायनः

"तत्रा[1]भियोक्ता प्रब्रूयादभियुक्तस्त्वनन्तरम् । तयोरंते सदस्यास्तु प्राड्विवाकस्ततः परम्" ॥

बृहस्पतिः

"अहंपूर्विकया यातावर्थिप्रत्यर्थिनौ यदा । वादो वर्णानुरूपेण ग्राह्यः पीडामवेक्ष्य वा ॥

"अप्रगल्भजडोन्मत्तवृद्धस्त्रीबालरोगिणाम् । पूर्वोत्तरं[2] वदेद्बंधुर्नियुक्तोऽन्योऽथवा नरः" ॥

नारदः (२।२२)

"अर्थिना संन्नियुक्तो वा प्रत्यर्थिप्रेरितोऽपि वा । यो यस्यार्थे विवदते तयोर्जयपराजयौ" ॥

यत्तु **कात्यायनः**

"यो न भ्राता न च पिता न पुत्रो न नियोगकृत् । परार्थवादी दंड्यः स्याद्व्यवहारेषु विब्रुवन्" ॥ इति तदभियुक्त[3]परम् । क्वचित्प्रतिनिध्यभावस्तेनैवोक्तः

"ब्रह्महत्यासुरापाने स्तेये गुर्वङ्गनागमे । मनुष्यमारणे स्तेये परदाराभिमर्शने ॥

"अभक्ष्यभक्षणे चैव कन्याहरणदूषणे । पारुष्ये कूटकरणे नृपद्रोहे तथैव च ॥

"प्रतिवादी न दाप्यः स्यात्कर्ता तु[4] विवदेस्त्वयम्" ॥ इति । आत्यंतिकप्रतिनिधिनिषेधार्थं पुनस्तेयग्रहणम् । प्रतिवादी प्रतिनिधिः ।

प्रत्यर्थिनि स्थापितेऽर्थिनः कार्यमाह **याज्ञवल्क्यः** (२।६)

"प्रत्यर्थिनोऽग्रतो लेख्यं यथावेदित[5]मर्थिना । समामासतदर्धाहर्नामजात्यादिचिह्नितम्" ॥

स्मृत्यन्तरे

"अर्थवद्धर्मसंयुक्तं परिपूर्णमनाकुलम् । साध्यवद्वाचकपदं प्रकृतार्थानुबंधि च ॥

"प्रसिद्धमविरुद्धं च निश्चितं साधनक्षमम् । संक्षिप्तं निखिलार्थं[6] च देशकालाविरोधि च ॥

"वर्षर्तुमासपक्षाहोवेलादेशप्रदेशवत् । स्थानावसथसाध्याख्याजात्याकारवयोयुतम् ॥

"साध्यप्रमाणसंख्यावदात्मप्रत्यर्थिनामवत् । परात्मपूर्वजानेकराजनामभिराङ्कितम् ॥

"क्षमालिङ्गात्मपीडावत्कथिताहर्तृदायकम् । यदावेदयते राज्ञे तद्भाषेत्याभिधीयते" ॥ इति ।

अत्रोक्तवर्षादीनां आध्याधिषूपयोगो वक्ष्यते । देशादीनां च क्वचिदुपयोग उक्तः **स्मृत्यन्तरे**

"देशश्चैव तथा स्थानं सन्निवेशस्तथैव च । जातिः संज्ञाधिवासश्च प्रमाणं क्षेत्रनाम च ॥

---

१ य श-यत्र । २ पूर्वोत्तरं वहेद्बन्धुर्भियुक्तोऽन्योऽथवा नरः । ३ अभियुक्त परम् । ४ त न व-तद्धि वदेत् प्रतिनिषे म् । ५ यदा वेदितम् । ६ ङ-छ ज थ-लिखितार्थम् ।

"पितृपैतामहं चैव पूर्व[1]राजानुकीर्तनम् । स्थावरेषु विवादेषु दशैतानि प्रवेशयेत्" ॥ इति ।

कात्यायनः

"पूर्वपक्षं स्वभावोक्तं प्राड्विवाकोऽभिलेखयेत् । पांडुलेखेन फलके ततः पत्रे विशोधितम्" ॥

शोधनस्यावधिमाह **नारदः**

"शोधयेत्पूर्ववादं तु यावन्नोत्तरदर्शनम् । अवष्टब्धस्योत्तरेण निवृत्तं शोधनं भवेत् ॥

"भाषाया उत्तरं यावत्प्रत्यर्थी न निवेशयेत् । अर्थी तु लेखयेत्तावद्यावद्वस्तु विवक्षितम् ॥" इति ।

एवं पक्षलक्षणे स्थिते तद्विरुद्धाः पक्षाभासा अर्थसिद्धा अप्युक्ताः **स्मृत्यन्तरे**

"अप्रसिद्धं निराबाधं निरर्थं निष्प्रयोजनम् । असाध्यं वा विरुद्धं वा पक्षाभासं विवर्जयेत् ॥" इति ।

अप्रसिद्धं 'खपुष्पं ममापहृतम्' इति । निराबाधं 'मम दीपप्रकाशेनायं व्यवहरति' इति । निरर्थं 'कचटतपं ममापहतम्' इति । निष्प्र[2]योजनं 'मत्प्रातिवेशिकः सुस्वरमधीत' इति ॥ असाध्यं 'सभ्रूभंगं हसितोऽनेन' इत्यादि । विरुद्धं 'मूकेनाहं शप्त' इति । पुरराष्ट्रादिविरुद्धं वा । तथा च स्मर्य्यते

"राज्ञा विव[3]र्जितो यस्तु यश्च पौरविरोधकृत् । राष्ट्रस्य वा समस्तस्य प्रकृतीनां तथैव च ॥

"अन्ये वा ये पुरग्राममहाजनविरोधकाः । अनादेयास्तु ते सर्वे व्यवहाराः प्रकीर्तिताः" ॥ इति ।

न चानेकप्रतिज्ञत्वमपि पक्षाभासत्वमिति ।

"बहुप्रतिज्ञं यत्कार्यं व्यवहारे सुनिश्चितम् । कामं तदपि गृह्णीयाद्राजा तत्वबुभुत्सया" ॥

इति **कात्यायनीयेन** विरोधापत्तेः । यत्त्वनेकपदसंकीर्णः पूर्वपक्षो न सिध्यतीति तद्युगपन्न सिध्यति क्रमेण तु सिध्यतीति व्याख्येयम् ।

एवं पूर्वपक्षे लिखिते यत्कार्यं तदाह **याज्ञवल्क्यः** (व्य. अ. श्लो. ७)

"श्रुतार्थस्योत्तरं लेख्यं पूर्वावेदकसंनिधौ" इति ।

उत्तरं लक्षयति **नारदः** (२।७)

"पक्षस्य व्यापकं सारमसंदिग्धमनाकुलम् । अव्याख्यागम्यमित्येतदुत्तरं तद्विदो विदुः" ॥ इति ।

अस्य चातुर्विध्यमाह **कात्या[4]यनः**

"मिथ्या संप्रतिपत्त्या वा प्रत्यवस्कन्दनेन वा । प्राङ्न्यायप्रतिषिद्ध्या वा उत्तरं स्याच्चतुर्विधम्" ॥ इति

मिथ्योत्तरं च लक्षयति **स** एव ।

"अभियुक्तोऽभियुक्तस्य यदि कुर्यादपह्नवम् । मिथ्या तत्तु विजानीयादुत्तरं व्यवहारतः" ॥ इति ।

तच्च चतुर्विधमित्याह **स** एव

---

१ य श-राजायु । २ अ ब क ड फ निःप्रयोजनम् । ३ अ ब क ड य र ल श-छ ज त थ द ध-राज्ञानुवर्जितो । ४ नारदोऽपि (२।४)

"मिथ्यैतन्नाभिजानामि तदा मेऽभूदसंनिधिः। अजातश्चास्मि तत्काल इति मिथ्या चतुर्विधम्"॥ इति संप्रतिप्रत्युत्तरं तूक्तं **स्मृत्यन्तरे**

"साध्यस्य सत्यवचनं प्रतिपत्तिरुदाहृता" इति। प्रत्यवस्कन्दनोत्तरं लक्षयति **नारदः**

"अर्थिना लिखितो योऽर्थः प्रत्यर्थी यदि तं तथा। प्रपद्य कारणं ब्रूयात्प्रत्यवस्कंदनं स्मृतम्"॥ इति।

प्राङ्न्यायोत्तरं लक्षयति **कात्यायनः**

"आचारेणावसन्नोऽपि पुनर्लेखयते यदि। सोऽभिधेयो जितः पूर्व प्राङ्न्यायस्तु स उच्यते"॥ इति।

एवमुत्तरलक्षणे स्थिते तद्रहितानामुत्तराभासत्वमर्थसिद्धमपि स्पष्टीकृतं **स्मृत्यंतरे**

"संदिग्धमन्यत्प्रकृतादत्यल्पमतिभूरि च। पक्षैकदेशव्याप्यन्यत्तथा नैवोत्तरं भवेत्॥

"यद्व्यस्तपदमव्यापि निगूढार्थं[1] तथाऽऽकुलम्। व्याख्यागम्यमसारं च नोत्तरं स्वार्थसिद्धये"॥ इति।

कात्यायनोऽपि

"पक्षैकदेशे यत्सत्यं एकदेशे च कारणम्। मिथ्या चैवैकदेशे च संकरात्तदनुत्तरम्"॥ इति।

अनुत्तरत्वे च कारणमाह **स** एव

"न चैकस्मिन्विवादे तु क्रिया स्याद्वादिनोर्द्वयोः। न चार्थसिद्धिरुभयोर्न चैकत्र क्रियाद्वयम्"॥ इति।

अत्रायमर्थः। मिथ्याकारणोत्तरयोः संकरे द्वयोरपि वादिनोः क्रिया प्राप्नोति "मिथ्या क्रिया पूर्ववादे कारणे प्रतिवादिनि" इति **नारदोक्तेः**। तदुभयमेकस्मिन् व्यवहारे विरुद्धम्। तथा कारणप्राङ्न्यायसंकरे तु प्रत्यर्थिन एव क्रियाद्वयम्। "प्राङ्न्यायकारणोक्तौ तु प्रत्यर्थी निर्दिशेत्क्रियाम्" इति **व्यासोक्तेः**। अत्र च "प्राङ्न्याये जयपत्रेण प्राड्विवाकादिभिस्तथा" इति **व्यासोक्त्यैव** प्राङ्न्याये जयपत्रेण प्राङ्न्यायदर्शिभिर्वा भावयितव्यम्। कारणोत्तरे तु साक्षिलेख्यादिभिरित्यत्रापि विरोधः। एवं त्रिचतुःसंकरेऽपि द्रष्टव्यम्। एतेषां चानुत्तरत्वं यौगपद्येन। क्रमेण तूत्तरत्वमेव। क्रमश्चार्थिप्रत्यर्थिसभ्येच्छया भवति। तथा च **हारीतः**

"मिथ्योत्तरं कारणं च स्यातामेकत्र चेदुभे। सत्यं चापि सहान्येन तत्र ग्राह्यं किमुत्तरम्॥

"यत्प्रभूतार्थविषयं यत्र वा स्यात्क्रियाफलम्। उत्तरं तत्र तज्ज्ञेयं असंकीर्णमतोऽन्यथा"॥[2]

संकीर्णं भवतीतिशेषः। अस्यार्थः। सुवर्णवस्त्राभियोगे सुवर्णं न गृहीतं वस्त्रं तु[3] गृहीतं प्रतिदत्तं चेत्यत्रादौ सुवर्णविषये व्यवहृत्य पश्चाद्वस्त्रविषये व्यवहर्त्तव्यम्। एवं मिथ्याप्राङ्न्याययोः कारणप्राङ्न्याययोश्च संकरे योज्यम्। तथा तत्रैवाभियोगे सुवर्णं गृहीतं वस्त्रं तु न गृहीतं प्रतिदत्तमिति वा वस्त्रविषये पूर्वं जित इति वोच्यते[4]। तत्र वस्त्रविषय एव व्यवहर्तव्यं न सुवर्णविषये[5]। भूरिविषयत्वेऽपि क्रियाभावात्। यत्र तु 'इयं गौर्मदीयाऽमुकस्मिन्काले नष्टाऽद्यास्य

१ य श-निरूढार्थम्। २ य श-छ ज झ त थ द-एषाम्। ३ य त-नु। ४ ब क ड-ढ-चोच्यते। ५ य श-व्याधगृहे।

गृहे दृष्टा' इत्यभियोगे 'मिथ्यैतत् एतत्प्रदर्शितकालात्पूर्वमेवास्मद्गृहे स्थिता' इति मिथ्याकारणयोः कृत्स्नपक्षव्यापित्वं, तत्र नानुत्तरत्वं सकारणं मिथ्योत्तरमिदम् । अत्र च प्रत्यर्थिन एव क्रिया नार्थिनो[1]ऽपि । "मिथ्याकारणयोर्वाऽपि ग्राह्यं कारणमुत्तरम्" इति **हारीतोक्तेः** । एवं मिथ्याप्राङ्न्याययोः कारणप्राङ्न्याययोश्च कृत्स्नपदे[2]व्यापित्वे सति नानुत्तरत्वम् । अत्रोभयत्रापि प्रत्यर्थिन एव क्रियेति न क्वाप्येकस्मिन्व्यवहारे द्वयोः क्रियेत्यलम् ।

उत्तरलेखनोत्तरं साधनोक्तौ क्रममाह **याज्ञवल्क्यः** (व्य. ७–८)

"ततोऽर्थी लेखयेत्सद्यः प्रतिज्ञातार्थसाधनम् । तत्सिद्धौ सिद्धिमाप्नोति विपरीतमतोऽन्यथा"॥ इति

इदं च मिथ्योत्तरविषयम् । उत्तरान्तरे तु प्रत्यर्थिन एव साधनोपन्यासः । यथाह **हारीतः**

"प्राङ्न्यायकारणोक्तौ तु प्रत्यर्थी निर्दिशेत्क्रियाम् । मिथ्योक्तौ पूर्ववादी तु प्रतिपत्तौ न सा भवेत्" ॥ इति ।

एवं व्यवहारस्य चतुष्पात्त्वमाह **याज्ञवल्क्यः** (व्य. ८) ।

"चतुष्पाद्व्यवहारोऽयं विवादेषूपदर्शितः" इति । पादचतुष्टयं तु व्यक्तीकृतं **स्मृत्यन्तरे**

"भाषोत्तरक्रियासाध्यसिद्धिभिः क्रमवृत्तिभिः । आक्षिप्तचतुरंशस्तु चतुष्पादभिधीयते" ॥ इति ।

इदं च संप्रतिपत्यतिरिक्तोत्तरविषयम् । संप्रतिप[3]त्तेर्द्विपात्त्वात् । यथाह **बृहस्पतिः**

"मिथ्योत्तरे चतुष्पात्स प्रत्यवस्कन्दने तथा । व्यवहारस्तु विज्ञेयो द्विपात्संप्रतिपत्तिषु" ॥ इति ।

याज्ञवल्क्यः (व्य. १०)

"अभियोगमनिस्तीर्य नैनं प्रत्यभियोजयेत् । अभियुक्तं च नान्येन नोक्तं[4] विप्रकृतिं नयेत् ॥

"कुर्यात्प्रत्यभियोगे च कलहे साहसेषु च" ॥

नारदः (२।२४)

"पूर्ववादं परित्यज्य योऽन्यमालंबते पुनः । वादसंक्रमणाज्ज्ञेयो हीनवादी स वै नरः" ॥

हीनवादी दंड्यो भवति । न प्रकृतादर्थाद्धीयत इत्यर्थः । एतच्चार्थव्यवहारे ज्ञेयम् । यथाह **स** एव । (२।२५)

"सर्वेष्वर्थविवादेषु वाक्छले नावसीदति । परस्त्रीभूम्यृणादाने शास्योऽप्यर्थान्न हीयते" ॥ इति ।

पूर्वार्द्धस्योदाहरणार्थमुत्तरार्द्धम् । **याज्ञवल्क्यः** (व्य. १७)

"साक्षिषूभयतः सत्सु साक्षिणः पूर्ववादिनः । पूर्वपक्षेऽधरीभूते भवन्त्युत्तरवादिनः" ॥

पूर्ववादिनः प्रतिज्ञावादिनः । पूर्वपक्षः प्रतिज्ञा । अधरीभूते कारणोत्तरोपन्यासेन प्रत्यर्थिस्वीकारेणासाध्ये । साक्षिग्रहणं प्रमाणांतरस्याप्युपलक्षणार्थम् । **स** एव (व्य.१०) । "उभयोः प्रतिभूर्ग्राह्यः समर्थः कार्यनिर्णये ।" निर्णयस्य कार्यं कार्यनिर्णय इति ।

---

१ च ध–नार्थिनः । २ च द ध–पक्ष । ३ च द ध–संप्रतिपत्तौ । ४ श–नोक्तां च विकृतिं ।

२

प्रतिभूत्वेनाग्राह्यानाह **कात्यायनः**

"न स्वामी न च वै शत्रुः स्वामिनाऽधिकृतस्तथा । निरुद्धो दंडितश्चैव संशयस्थो न च क्वचित् ॥

"नैव रिक्थी न रिक्तश्च न चैवान्यत्र वासितः । राजकार्यनियुक्तश्च ये च प्रव्रजिता नराः ॥

"नाशक्तो धनिने दातुं दंडं राज्ञे च तत्समम् । नाविज्ञातो ग्रहीतव्यः[1] प्रतिभूत्वक्रियां प्रति" ॥ इति ।

निरुद्धो निगडादिबद्धः । संशयस्थो व्यसनी । रिक्थी पुत्रपौत्रादिद्रव्यग्रहणाधिकारी । रिक्तो दरिद्रः । अन्यत्र वासितो देशाद्बहिष्कृतः । **याज्ञवल्क्यः** (व्य. ५२)

"भ्रातॄणामथ दंपत्योः पितुः पुत्रस्य चैव हि । प्रातिभाव्यमृणं साक्ष्यं अविभक्तेन तु स्मृतम्" ॥ इति

लग्नकाभावे त्वाह **कात्यायनः**

"अथ चेत्प्रतिभूर्नास्ति कार्ययोग्यस्य वादिनः । स रक्षितो दिनस्यान्ते दद्याद्भृत्याय वेतनम्" ॥ इति ।

स एव ।

"द्विजातिः प्रतिभूहीनो रक्ष्यः स्याद्बाह्यचारिभिः । शूद्रादीन्प्रतिभूहीनान्बन्धयेन्निगडेन तु" ॥ इति

हीनवादिलक्षणान्याह **नारदः** (प्र. अ. २ श्लो. २४) ।

"पूर्ववादं परित्यज्य योऽन्यमालम्बते पुनः । वादसङ्क्रमणाज्ज्ञेयो हीनवादी स वै नरः" ॥ इति ॥

दुष्टं लक्षयति **याज्ञवल्क्यः** (व्य. १३–१५)

"देशाद्देशान्तरं याति सृक्किणी परिलेढि च । ललाटं स्विद्यते चास्य मुखं वैवर्ण्यमेति च ॥

"परिशुष्यत्स्खलद्वाक्यो विरुद्धं बहु भाषते । वाक्चक्षुः पूजयति नो तथोष्ठौ निर्भुजत्यपि ॥

"स्वभावाद्विकृतिं गच्छेन्मनोवाक्कायकर्मभिः । अभियोगे च साक्ष्ये च दुष्टः स परिकीर्तितः ॥"

सृक्किणी ओष्ठप्रांतौ ।

अथ प्रमाणनिरूपणम् ।

याज्ञवल्क्यः (व्य. २२)

"प्रमाणं लिखितं भुक्तिः साक्षिणश्चेति कीर्तितम् । एषामन्यतमाभावे दिव्यान्यतममुच्यते" ॥

कात्यायनोऽपि

"यद्येको मानुषीं ब्रूयादन्यो ब्रूयात्तु दैविकीम् । मानुषीं तत्र गृह्णीयान्न तु दैवीं क्रियां नृपः ॥

"यद्येकदेशव्याप्ताऽपि क्रिया विद्येत मानुषी । सा ग्राह्या न तु पूर्णाऽपि[2] दैविकीं वदतां नृणाम् ॥

"क्रिया न दैविकी प्रोक्ता विद्यमानेषु साक्षिषु । लेख्ये च सति वादेषु न स्याद्दिव्यं न साक्षिणः ॥

"पूगश्रेणिगणादीनां या स्थितिः परिकीर्तिता । तस्यास्तु साधनं लेख्यं न दिव्यं न च साक्षिणः ॥

"दत्वाऽदत्ते तथाऽऽदत्ते स्वामिनां निर्णये सति । विक्रयादानसंबंधे क्रीत्वा धनमनिच्छति ॥

---

१ ज क्ष त थ द ध – अ ब क ड य श – गृहीतव्य । २ पूर्वाऽपि ।

"द्यूते समाह्वये चैव विवादे समुपस्थिते । साक्षिणः साधनं प्रोक्त न दिव्यं न च लेख्यकम् ॥

"द्वारमार्गक्रियाभोगे जलवाहादिके तथा । भुक्तिरेव हि गुर्वी स्यान्न लेख्यं न च साक्षिणः" ॥

दत्वाऽदत्ते दत्तमिति प्रतिश्रुत्यानर्पिते । तथाऽऽदत्ते दत्वा पुनराच्छिद्य गृहीते । स्वामिना[1] निर्णये सतीति एतत्स्वामिकमेतदिति निश्चये सति ।

क्वचिद्दिव्यप्राबल्यमाह । **बृहस्पतिः**

"मणिमुक्तानाणकानां कूटकृन्न्यासहारकः । हिंसकोऽन्याङ्गनासेवी पराक्ष्याः शपथैः सदा ॥

"महापापाभिशापेषु विद्यमानेषु साक्षिषु । दिव्यमालंबते वादी न पृच्छेत्तत्र साक्षिणः" ॥ इति ।

व्यासः

"न मयैतत्कृतं लेख्यं कूटमेतेन कारितम् । अधरीकृत्य तत्पत्रमर्थे दिव्येन निर्णयः ॥

"अरण्ये विजने रात्रावंतर्वेश्मनि साहसे । न्यासापन्हवने चैव दिव्या संभवति क्रिया" ॥

बृहस्पतिः ।

"लिखिते साक्षिवादे च संदिग्धं यत्र जायते । अनुमाने च संभ्रांते तत्र दिव्यं विशोधनम् ॥

क्वचित्साक्षिदिव्ययोर्विकल्पमाह **स** एव

"प्रक्रांते साहसे वादे पारुष्ये दंडवाचिके । बलोद्भूतेषु कार्येषु साक्षिणो दिव्यमेव वा[4] ॥

"ऋणे लेख्यं साक्षिणो वा युक्तिलेशादयोऽपि[5] वा । दैविकी वा क्रिया प्रोक्ता प्रजानां हितकाम्यया" ॥ इति ।

युक्तिलेशो युक्त्येकदेशः । वाचिके पारुष्ये 'ब्रह्महाऽसी'त्येवमाद्याक्रोशात्मके इत्यर्थः ।

यत्तु **कात्यायनः**

"वाक्पारुष्ये च भूमौ च दिव्यं न परिकल्पयेत्" इति तदल्पवाक्पारुष्यपरम् । भूमिग्रहणं स्थावरमात्रोपलक्षणार्थम् । यथाह **पितामहः** । 'स्थावरेषु विवादेषु दिव्यानि परिवर्जयेत्' इति । साक्ष्यादिसत्वेऽयं दिव्यनिषेधः । तथा च **स** एव

"साक्षिभिर्लिखितेनाथ भुक्त्या चैतान्[6]प्रसाधयेत्" इति । **स** एव

"लेख्यं यत्र न विद्येत न भुक्तिर्न च साक्षिणः । न च दिव्यावतारोऽस्ति प्रमाणं तत्र पार्थिवः ॥

"निश्चेतुं ये न शक्याः स्युर्वादाः संदिग्धरूपिणः । तेषां नृपः प्रमाणं स्यात्स सर्वस्य प्रभुर्यतः" ॥

इति व्यवहारमातृकाः समाप्ताः

अथ लेख्यम् ।

तत्र **बृहस्पतिः** ।

"राजलेख्यं स्थानकृतं स्वहस्तलिखितं तथा । लेख्यं तु त्रिविधं प्रोक्तं भिन्नं तद्बहुधा पुनः" ॥ इति

यत्तु **वसिष्ठेन** (परिशिष्टे १०) "लौकिकं राजकीयं च लेख्यं विद्याद्विलक्ष-

---

१ ड य ल श-ज्ञ त थ द ध-स्वामिनाम् । २ अ ड-छ ज थ-प्रवालानाम् । त-माणकानाम् । झ मणकानाम् । ३ य श-तत्र । ४ ड य श-छ थ द-च । ५ ड-थ-लेखादयोऽपि वा । ६ त-वैतान् । ज थ य श-द्विचक्षयम् ।

णम्" इति द्वैविध्यमुक्तं तत् स्थानकृतस्वहस्तालिखितयोर्भेदमाश्रित्य लौकिकं जानपदमिति पर्यायौ । "राजकीयं जानपदं लिखितं द्विविधं स्मृतम्" इति **संग्रहकारोक्तेः । बृहस्पतिः**

"भागदानक्रयाधानसंविद्दासऋणादिभिः । सप्तधा लौकिकं लेख्यं त्रिविधं राजशासनम् ॥

"भ्रातरः संविभक्ता ये स्वरुच्या तु परस्परम् । विभागपत्रं कुर्वंति भागलेख्यं तदुच्यते ॥

"भूमिं दत्वा तु यत्पत्रं कुर्याच्चंद्रार्ककालिकम् । अनाच्छेद्यमनाहार्य्यं दानलेख्यं तु तद्विदुः ॥

"गृहक्षेत्रादिकं क्रीत्वा तुल्यमूल्याक्षरान्वितम् । पत्रं कारयते यत्तु क्रयलेख्यं तदुच्यते ॥

"जंगमं स्थावरं बंधं दत्वा लेख्यं करोति यत् । गोप्यभोग्यक्रियायुक्तमाधिलेख्यं तदुच्यते ॥

"ग्रामो देशश्च यत्कुर्यान्मतं लेख्यं परस्परम् । राजाविरोधि धर्मार्थं संवित्पत्रं वदन्ति तत् ॥

"वस्त्रान्नहीनकांतारे लिखितं कुरुते तु यत् । कर्माणि ते करिष्यामि दासपत्रं तदुच्यते ॥

"धनवृद्ध्या गृहीत्वा तु स्वयं कुर्याच्च कारयेत् । उद्धारपत्रं तत्प्रोक्तं ऋणलेख्यं मनीषिभिः"॥

आदिशब्दाद्विशुध्यादिपत्रग्रहणम् । विशुध्यादिपत्राण्याह **कात्यायनः**

"अभिशापे समुत्तीर्णे प्रायश्चित्ते कृते जनैः । विशुद्धिपत्रिकं ज्ञेयं तेभ्यः साक्षिसमन्वितम् ॥

"उत्तमेषु समस्तेषु अभिशापे समागते । वृत्तानुवादे लेख्यं यत्तऽज्ञेयं संधिपत्रकम् ॥

"सीमाविवादे निर्णीते सीमापत्रं विधीयते" इति । अन्वाधिपत्रमाह **प्रजापतिः**

"धनी धनेन तेनैव परमाधिं नयेद्यदि । कृत्वा तदधिलिखितं पूर्वं चास्य समर्पयेत्" ॥

याज्ञवल्क्योऽपि (व्य. ९४) "दत्वर्णं पाटयेल्लेख्यं शुध्यैवान्यत्तु कारयेत्" ।

पूर्वोक्तयोः स्वहस्तकृतान्यकृतयोर्विशेषमाह **नारदः** (१।१३५) ।

"लेख्यं तु द्विविधं प्रोक्तं स्वहस्तान्यकृतं तथा । असाक्षिमत्साक्षिमच्च सिद्धिर्देशस्थितेस्तयोः"॥ इति

याज्ञवल्क्यः (व्य. ८९)

"विनाऽपि साक्षिभिर्लेख्यं स्वहस्तालिखितं तु यत् । तत्प्रमाणं स्मृतं लेख्यं बलोपधिकृतादृते"॥

बलं बलात्कारः । उपधिर्लोभादिः । अन्यकृते विशेषमाह **स** एव (व्य. ८४-५)

"यः कश्चिदर्थो निष्णातः स्वरुच्या तु परस्परम् । लेख्यं तु साक्षिमत्कार्यं तस्मिन्धनिकपूर्वकम् ॥

"समामासतदर्द्धाहर्नामजातिस्वगोत्रकैः । सब्रह्मचारिकात्मीयपितृनामादिचिन्हितम्"॥ इति ।

सब्रह्मचारिकं बँह्वृचादिशाखाप्रयुक्तम् । गुणनाम 'बह्वृचः कठ' इत्यादि । **स** एव । (व्य.८६-८८)

"समाप्तेऽर्थे ऋणी नाम स्वहस्तेन निवेशयेत् । मतं मेऽमुकपुत्रस्य यदत्रोपरि लेखितम् ॥

"साक्षिणश्च स्वहस्तेन पितृनामकपूर्वकम् । अत्राहममुकः साक्षी लिखेयुरिति ते समाः" ॥

"उभयाभ्यर्थितेनैतन्मया ह्यमुकसूनुना । लिखितं ह्यमुकेनेति लेखकोऽते ततो लिखेत्"॥

समाः संख्यातो गुणतश्च । क्वचिदसमा इत्यकारप्रश्लेषः । **नारदः**

"अलिपिज्ञ ऋणी यः स्यात्स्वमतं तु स लेखयेत् । साक्षी वा साक्षिणोऽन्ये न सर्वसाक्षिसमीपतः"॥

---

१ **य** श–वदामि । २ **यश**–ऋणं लेख्यं । ३ **अ ब** ड–विशुद्धिपत्रापि । ४ **व र**–ध **च**–स्वहस्तान्यहस्तकृतयोर् । ५ 'विना तु' इति याज्ञवल्कीये पाठः । ६ **य** श–स्मृत्य । ७ **य** श–सब्रह्मचारि । ८ **य** श–साक्षि ।

त्रिविधं राजशासनमित्युक्तम् । तद्दर्शयतो **याज्ञवल्क्यबृहस्पती** (या. व. आ. ३१८-२०)

"दत्वा भूमिं निबंधं वा कृत्वा लेख्यं तु कारयेत् । आगामिभद्रनृपतिपरिज्ञानाय पार्थिवः ॥

"पटे वा ताम्रपट्टे वा स्वमुद्रोपरिचिन्हितम् । अभिलेख्यात्मनो वंश्यानात्मानं च महीपतिः॥

"प्रतिग्रहपरीमाणं दानच्छेदोपवर्णनम् । स्वहस्तकालसंपन्नं शासनं कारयेत्स्थिरम् ॥"

निबंधः आकरादौ राजादिदत्तं नियतलभ्यम् । प्रतिगृह्यते यत्स प्रतिग्रहो भूम्यादिः । तस्य परिमाणमियत्ता । दीयते यत्तद्दानम् गृहादि । तस्य छेदो मर्यादा । तस्य उपवर्णनं कथनम् । तथा

"देशादिकं यस्य राजा लिखितेन प्रयच्छति । सेवाशौर्यादिना तुष्टः प्रसादलिखितं तु तत् ॥

"पूर्वोत्तरक्रियावादनिर्णयांते यदा नृपः । प्रदद्याज्जयिने लेख्यं जयपत्रं तदुच्यते"॥ इति।

राज्ञोऽनुकल्पमाह **व्यासः** ।

"राज्ञा तु स्वयमादिष्टसंधिविग्रहलेखकः । ताम्रपट्टे पटे वाऽपि प्रलिखेद्राजशासनम्" ॥

अत्र च राज्ञा स्वमतं लेख्यमित्याह **स** एव

"सन्निवेशं प्रमाणं च स्वहस्तेन लिखेत्स्वयम् । मतं मेऽमुकपुत्रस्य अमुकस्य महीपतेः"॥

सन्निवेशं प्रमाणं चेति पूर्ववाक्येनान्वयः । **वसिष्ठस्तु** राजलेख्यस्य चातुर्विध्यमाह

"शासनं प्रथमं ज्ञेयं जयपत्रं तथाऽपरम् । आज्ञाप्रज्ञापनापत्रे राजकीयं चतुर्विधम् ॥

"सामंतेष्वथ भृत्येषु राष्ट्रपालादिकेषु च । कार्यमादिश्यते येन तदाज्ञापत्रमुच्यते ॥

"ऋत्विक्पुरोहिताचार्यमान्येष्वभ्यर्थितेषु च । कार्यं निवेद्यते येन पत्रं प्रज्ञापनाय तत्"॥

शासनजयपत्रे प्रागुक्ते । **याज्ञवल्क्यः** (व्य. ९१)

"देशांतरस्थे दुर्लेख्ये नष्टोन्मृष्टे हृते तथा । भिन्ने दग्धे तथा छिन्ने लेख्यमन्यत्तु कारयेत्"।

नारदः (१।१४२)

"लेख्ये देशांतरन्यस्ते शीर्णे दुर्लिखिते हृते । सतस्तत्कालकरणमसतो द्रष्टृदर्शनम्" ॥

द्रष्टारः साक्षिणः । तदभावे दिव्यम् । "अलेख्यसाक्षिके दैवीं व्यवहारे विनिर्दिशेत्" इति **कात्यायनोक्तेः** ॥ **याज्ञवल्क्यः** (व्य. ९२)

"संदिग्धलेख्यशुद्धिः स्यात् स्वहस्तलिखितादिभिः । युक्तिप्राप्तिक्रियाचिन्हसंबंधागमहेतुभिः"॥

युक्तिरर्थापत्तिः । प्राप्तिर्द्वयोरेकत्रावस्थानम् । क्रिया साक्ष्यादि । चिह्नं मुद्रादि । संबंधोऽनागतः । आगमः संभावितः प्राप्त्युपायः । हेतुरनुमानम् । **प्रजापतिः**

"कार्यो यत्नेन महता निर्णयो राजशासने । राज्ञां स्वहस्ततो मुद्रालेखकाक्षरदर्शनात्"॥

दुष्टलेख्यान्याह **बृहस्पतिः** ।

"मुमूर्षुशत्रुभीतार्तस्त्रीमत्तव्यसनातुरैः । निशोपधिबलात्कारकृतं लेख्यं न सिध्यति ॥

"दूषितो गर्हितः साक्षी यत्रैको विनिवेशितः । कूटलेख्यं तु तत्प्रोक्तं लेखको वाऽपि तद्विधः"॥ इति।

इति लेख्यप्रकरणम् ॥

---

१ व च द अ ब क ड फ य श–तस्या । २ ड–तु । ३ ल–राज्ञा । ४ य श–गर्हितः ।

अथ भुक्तिः ।

नारदः । (१।८५)

"आगमेन विशुद्धेन भोगो याति प्रमाणताम् । अविशुद्धागमो भोगः प्रामाण्यं नैव गच्छति"॥
सागमत्ववद्विशेषणांतरवैशिष्ट्यमप्याह **व्यासः**

"सागमो दीर्घकालश्चाविच्छेदोऽपरवोज्झितः । प्रत्यर्थिसन्निधानश्च पंचांगो भोग इष्यते"॥

भुक्तिमात्रेण साध्यां सिद्धिमाह **नारदः** (१।८६)

"संभोगं केवलं यस्तु कीर्तयेन्नागमं क्वचित् । भोगच्छलापदेशेन विज्ञेयः स तु तस्करः"॥इति।
इदं चागमस्मरणयोग्ये काले ज्ञेयम् । तदयोग्ये तु भुक्तिमात्रमपि प्रमाणमित्याह **स** एव (१।८९)
"स्मार्ते काले क्रिया भूमेः सागमा भुक्तिरिष्यते । अस्मार्तेऽ[1]नुगमाभावात्क्रमात्त्रिपुरुषागता"॥इति।

अनुगमाभावात् योग्यानुपलब्ध्या आगमाभावनिश्चयस्यासंभवात् । अस्मार्तेऽप्यागमाभाव-स्मरणानुवृत्तावाह **स** एव । (१।८७)

"अनागमं तु यो भुंक्ते बहून्यब्दशतान्यपि । चौरदंडेन तं पापं दंडयेत्पृथिवीपतिः"॥इति।

यत्तु **स** एव (१।९१)

"अन्यायेनापि यद्भुक्तं पित्रा पूर्वतरैस्त्रिभिः । न तच्छक्यं समाहर्तुं[2] क्रमात्त्रिपुरुषागतम्"॥
इति तदागमं विनाऽप्यन्यायेनापि यत्पित्रा सह पूर्वतरैस्त्रिभिर्भुक्तं तदपाहर्तुं न शक्यम् । किं-पुनरागमाभावनिश्चयासंभव इति योज्यम् । यदपि **हारीतीयम्**

"यद्विनाऽऽगममत्यंतं भुक्तं पूर्वैस्त्रिभिर्भवेत् । न तच्छक्यमपाहर्तुं[3] क्रमात्त्रिपुरुषागतम्"॥ इति
तदत्यंतोपलभ्यमानागमं विनेति व्याख्येयम् । न चागमस्वरूपं विनेति
यत्पुनर्**याज्ञवल्कीयम्** (व्य. २८)

"आगमस्तु कृतो येन सोऽभियुक्तस्तमुद्धरेत् । न तत्सुतस्तत्सुतो वा भुक्तिस्तत्र गरीयसी"॥

इति तदागमकर्तुरेवागमानुद्धारे दंडो न तत्पुत्रादीनामपीत्येवंपरम् । न त्वर्थसिद्धि-रिति । यथाह **हारीतः**

"आगमस्तु कृतो येन स दंड्यस्तमनुद्धरन् । न तत्सुतस्तत्सुतो वा भोग्यहानिस्तयोरपि"॥इति।

याज्ञवल्क्यः (व्य० २९)

"योऽभियुक्तः परेतः स्यात्तस्य रिक्थी तमुद्धरेत्[4] । न तत्र कारणं भुक्तिरागमेन विना कृता"॥

रिक्थी अंशभागी पुत्रादिः । तमागमम् ।

---

१ 'अस्मार्ते लिखिताभावे' इति मुद्रितनारदीयपाठः । २ य श ड-ज झ स थ-अपाकर्तुम् ।
३ य श-नहि । मथ-न तु । ४ य श- समुद्धरेत् ।

ननु[1] दीर्घकालो भोगः प्रमाणमिति विरुद्धम् । यतः स्वल्पकालोपभोगेनापि अभियोक्तुर्हानिः प्रतीयते । यथाह **स एव** (व्य. २४)

"पश्यतोऽब्रुवतो भूमेर्हानिर्विंशतिवार्षिकी । परेण भुज्यमानाया धनस्य दशवार्षिकी" ॥ इति । उच्यते । एतत्पश्यतोऽप्रतिषेधतस्तावत्कालीनभोगे[2] तद्भूम्यादिजन्यफलहानिर्भवतीत्येवंपरम् । न तु तद्भूम्यादिवस्तुहानिरपीति । "अनागमं तु यो भुंक्त" इत्युदाहृतवचनविरोधात् । **कात्यायनः**

"भोपभोगे बलं कार्यं आहर्त्रा तत्सुतेन वा । पशुस्त्रीपुरुषादीनामिति धर्मो व्यवस्थितः ॥"

नारदः (१।८१)

"आधिः सीमा बालधनं निक्षेपोपनिधिः स्त्रियः । राजस्वं श्रोत्रियस्वं च नोपभोगेन नश्यति" ॥

मनुः (८।१४९)

"संप्रीत्या भुज्यमानानि न नश्यंति कदाचन । धेनुरुष्ट्रो वहन्नश्वो यश्च दम्यः प्रयुज्यते" ॥ दम्यः प्रयुज्यते दमनार्थं यः समर्प्यते ।

इति भुक्तिप्रकरणम् ।

अथ साक्षिणः ।

टोडरानंदे नारदः (१।१४७)

"संदिग्धेषु तु कार्येषु द्वयोर्विवदमानयोः । दृष्टश्रुतानुभूतत्वात्साक्षिभ्यो व्यक्तदर्शनम्" ॥

तद्भेदानाह **बृहस्पतिः**

"लिखितो लेखितो गूढः स्मारितः कुल्यदूतकौ । याद्दच्छिकश्चोत्तरश्च कार्यमध्यगतो परः ॥
"नृपोऽध्यक्षस्तथा ग्रामः साक्षी द्वादशधा स्मृतः" ॥

अर्थिना[3] पत्रे विनिवेशितो लिखितः । कुड्यादिव्यवधानेन श्रावितो गूढः । पुनः पुनः कार्यं स्मार्यमाणः स्मारितः । यदृच्छयैवागतः साक्षी क्रियमाणो याद्दच्छिकः । श्रवणाच्छ्रावणाद्वा साक्षिणामप्युपर्युपरि भाषमाण उत्तरः । अध्यक्षः प्राड्विवाकः । इदं च सभ्यादीनामुपलक्षणम्

"लेखकः प्राड्विवाकश्च सभ्याश्चैवानुपूर्वशः" इति **कात्यायन**वाक्यात् । **स एव**

"नव सप्त पञ्च वा स्युश्चत्वारस्त्रय एव वा । उभौ वा श्रोत्रियौ ग्राह्यौ नैकं पृच्छेत्कदाचन ॥
"लिखितौ द्वौ तथा गूढौ त्रिचतुःपंचलेखिताः । यदृच्छास्मारिताः कुल्यास्तथा चोत्तरसाक्षिणः ॥
"दूतकः खटिकाग्राही कार्यमध्यगतस्तथा । एक एव प्रमाणं स्यान्नृपोऽध्यक्षस्तथैव च" ॥

लिखितादीनामुभयानुमतत्वे एकस्यापि ग्रहणमाह **याज्ञवल्क्यः** (व्य. ७२)

---

१ ब ड ल-•ननु । २ य र व ल शा-तावत्कालीनतद्भूम्यादि । ३ य श ब क ड-पत्रे विनिवेशितः निवेशितः ।

"उभयानुमतः साक्षी भवेदेको[1]ऽपि धर्मवित्" । **व्यासः**

"शुचिक्रियश्च धर्मज्ञः साक्षी यस्त्वनुभूतवाक् । प्रमाणमेकोऽपि भवेत्साहसेषु विशेषतः" ॥

अनुभूतवाक्प्रायो दृष्टसत्यव[2]चनः । निक्षेपादिष्वनाप्तमप्येकमाह **कात्यायनः**

"अभ्यन्तरस्थनिक्षेपे साक्ष्यमेकोऽपि वाच्यते । अर्थिना प्रहितः साक्षी भवेदेकोऽपि याचिते" ॥

याचितं विवाहाद्यर्थमानीतमाभरणादिकं कुंडलादि । पण्यविवादेऽप्येकमाह **स** एव

"संस्कृतं येन यत्पण्यं तत्तेनैव विभावयेत् । एक एव प्रमाणं स विवादे तत्र कीर्तितः" ॥

तेषां च स्वरूपमाह **व्यासः**

"धर्मज्ञाः पुत्रिणो मौलाः कुलीनाः सत्यवादिनः । श्रौतस्मार्तक्रियायुक्ता विगतद्वेषमत्सराः ॥

"श्रोत्रिया न पराधीनाः सूरयश्चाप्रवासिनः । युवानः साक्षिणः कार्या ऋणादिषु विजानता" ॥

नारदः (१।१५५)

"श्रेणिषु श्रेणिपुरुषाः स्वेषु वर्गेषु वर्गिणः । बहिर्वासिषु बाह्याः स्युः स्त्रियः स्त्रीषु तु साक्षिणः" ॥

वर्गिण आह **कात्यायनः**

"लिङ्गिनः श्रेणिपूगाश्च वणिग्जातास्तथापरे । समूहस्थाश्च ये चान्ये वर्गास्तानब्रवीद्भृगुः ॥

"दासचारणमल्लानां हस्त्यश्वरथजीवि[4]नाम् । प्रत्येकैकसमूहानां नायका वर्गिणः स्मृताः" ॥

विजातीयानप्याह **याज्ञवल्क्यः** (व्य. ६९)

"त्र्यवराः साक्षिणो ज्ञेयाः श्रौतस्मार्तक्रियापराः । यथाजाति यथावर्णं सर्वे सर्वेषु वा स्मृताः" ॥

वर्ज्यानप्याह **स** एव (व्य. ७०–७१)

"स्त्रीबालवृद्धकितवमत्तोन्मत्ताभिशस्तकाः । रङ्गावतारिपाखंडिकूटकृद्विकलेन्द्रियाः ॥

"पतितात्पार्थ[5]संबंधिसहायरिपुतस्कराः । साहसी दृष्टदोषश्च निर्धूताद्यास्त्वसाक्षिणः" ॥

निर्धूतः स्वजनैस्त्यक्तः । आदिशब्देन दासाद्याः । **बृहस्पतिः**

"मातुः पिता पितृव्यश्च भार्याया भ्रातृमातरौ । भ्राता सखा च जामाता सर्ववादेष्वसाक्षिणः" ॥

नारदः (१।१६१)

"अनिर्दिष्टस्तु साक्षित्वे स्वयमे[6]वैत्य यो वदेत् । स्वयमुक्तिः स शास्त्रेषु न स साक्षित्वमर्हति" ॥

कात्यायनः

"साक्षिणां लिखितानां च निर्दिष्टानां च वादि[7]ना । तेषामेकोऽन्यथावादी भवेत्सर्वे न साक्षिणः" ॥

एतेषामपि क्वचित्साक्षित्वमाह **नारदः** (१।१८८)

---

१ र व भवत्येकोऽपि । क य श च ध–भवति । ल–भवतु । २ र ल व च–सत्यवचाः । ३ अ ब ड य श –छ ज त थ द ध–नीतम् । ४ य श–त ब–वाजिनाम् । ५ ब क ड य श–छ ज त थ द ध–पातितार्थाभिसंबन्धि । ६ "सूचीत्युक्त" इति भट्टजालीमुद्रितपुस्तके पाठः । ७ य श–वादिनाम् ।

"असाक्षिणो ये निर्दिष्टा दासनैष्कृ[1]तिकादयः । कार्यगौरवमासाद्य भवेयुस्तेऽपि साक्षिणः॥"

असंभवे **मनुः** (८।७०)

"स्त्रियाऽप्यसंभवे कार्यं बालेन स्थविरेण वा । शिष्येण बन्धुना वाऽपि दासेन भृतकेन वा"॥

याज्ञवल्क्यः (व्य.७२) "सर्वः साक्षी संग्रहणे चौर्यपारुष्यसाहसे" । अत्र स्त्रीसंग्रहणादीनां साहसत्वेऽपि पृ[2]थगुपादानं गुप्ततया क्रियमाणस्त्रीसंग्रहादिपरम् । **उशनाः**

"दासोऽन्धो बधिरः कुष्ठी स्त्रीबालस्थविरादयः । एतेऽप्यनभिसंबद्धाः साहसे साक्षिणो मताः"॥

अनभिसंबद्धा अपक्षपा[3]तिनः । **बृहस्पतिः**

"साक्षिणोऽर्थे समुद्दिष्टान्सत्सु दोषेषु दूषयेत् । अदुष्टान्दूषयन्वादी तत्समं दण्डमर्हति" ॥

वाद्यत्र प्रत्यर्थी । तत्समं विवादविषयीभूतद्रव्यसमम् । **व्यासः**

"साक्षिदोषाः प्रवक्तव्याः संसदि प्रतिवादिना । पत्रेऽभिलिखितान्सर्वान्वाच्याः प्रत्युत्तरं तु ते"॥

पत्रे लिखितान्साक्षिदोषान्प्रतिलक्षीकृत्य तद्विषयं परिहारं ते साक्षिणः सभ्यैर्वाचनीया इत्यर्थः । **स** एव

"प्रतिपत्तौ न साक्षित्वमर्हन्ति तु कथंचन । अतोऽन्यथा भावनीयाः क्रियया प्रतिवादिना॥

"अभावयन्दमं दाप्यः प्रत्यर्थी साक्षिणः स्फुटम् । भाविताः साक्षिणो वर्ज्याः साक्षिधर्मनिराकृताः॥

"तथैव विनयं दाप्यः शास्त्रदृष्टेन कर्मणा । यदि वादी निराकाङ्क्षः साक्षिसत्त्वे[4] व्यवस्थितः"॥ इति।

अतोऽन्यथा असंप्रतिपत्तौ । भावनीया अंगीकारयितव्याः । क्रियया प्रमाणेन । स्फुटं यथास्यात्तथा भावयन्नित्यन्वयः । यत्तु

"सभासदां दूषणं यल्लोकसिद्धमथापि वा । साक्षिणां दूषणं ग्राह्यं न साध्यं दोषवर्जनात्"॥इति।

तल्लोकावधारिताप्तसाक्षिविषयम् । प्रतिवादिना दोषाज्ञाने **स** एव

"प्रमाणस्य हि ये दोषा वक्तव्यास्ते विवादिना। गूढास्तु प्रकटाः सभ्यैः काले शास्त्रप्रदर्शनात्"॥

गूढाः शास्त्रप्रदर्शनेन साक्षिवादात्पूर्वकाले वक्तव्या इत्यर्थः । अनंतरं तु न वक्तव्या इत्याह **बृहस्पतिः**

"लेख्यदोषास्तु ये केचित्साक्षिणां चैव ये स्मृताः । वादकाले तु वक्तव्याः पश्चादुक्तान्न दूषयेत्"॥

उक्तानुक्तवतः वक्तुमारब्धवत इत्यर्थः । आदिकर्मणि क्तः कर्तरि चेति कर्तरि क्तः । अत्र दंडमाह **कात्यायनः** ।

"उक्तेऽर्थे साक्षिणो यस्तु दूषयेत्प्रागदूषितान् । न च तत्कारणं ब्रूयात्प्राप्नुयात्पूर्वसाहसम्"॥

साक्षिणां स्वदूषणपरिहाराशक्तावर्थी तं कुर्यादित्याह **बृहस्पतिः**

"लेख्यं वा साक्षिणो वाऽपि विवादे यस्य दूषिताः । तस्य कार्यं न सिद्ध्येत्तु यावत्तन्न विशोधयेत्"॥

तल्लेख्यादिकम् । कूटसाक्षिकर्तुर्दंडमाह **कात्यायनः**

---

१ छ ज क्ष त थ–नैकृतिकादयः । २ य श–पृथुगूढतया क्रियमाणस्त्रीपरम् । ल–पुनरुपादानम् ।
३ य श–याविनः । ४ च क–साक्षिसत्ये ।

"येन कार्यस्य लोभेन निर्दिष्टाः कूटसाक्षिणः। गृहीत्वा तस्य सर्वस्वं कुर्यान्निर्विषयं ततः॥"
निर्विषयं विवादविषयीभूतार्थरहितम्।

दुष्टसाक्षिणां निश्चयोपायमाह **नारदः** (१।१९३)

"यस्त्वात्मदोषदुष्टत्वादस्वस्थ इव लक्ष्यते। स्थानात् स्थानान्तरं गच्छेदेकैकं वाऽनुधावति॥

"कासत्यकस्माच्च भृशं अभीक्ष्णं निश्वसत्यपि। विलिखत्यवनिं पद्भ्यां बाहू वासश्च धूनयेत्॥

"भिद्यते मुखवर्णोऽस्य ललाटं स्विद्यते तथा। शोषमागच्छतश्चोष्ठौ ऊर्ध्वं तिर्यक् च वीक्षते॥

"त्वरमाण इवाबद्धमपृष्टो बहु भाषते। कूटसाक्षी स विज्ञेयस्तं पापं विनिवेद्भृशम्"॥

साक्षिण। प्रश्नप्रकारमाह **कात्यायनः। मनुरपि** (अ.८ श्लो. ८७।७९।८०)

"देवब्राह्मणसान्निध्ये साक्ष्यं पृच्छेदृतं द्विजान्। उदङ्मुखान्[२]प्राङ्मुखान्वा पूर्वाह्णे च शुचिः शुचीन्॥

"सभांतः साक्षिणः सर्वानर्थिप्रत्यर्थिसान्निधौ। प्राड्विवाकोऽनुयुंजीत विधिनाऽनेन सांत्वयन्॥

"यद्द्वयोरनयोर्वेत्थ[३] कार्येऽस्मिन् चेष्टितं मिथः। तद्ब्रूत सर्वं सत्येन युष्माकं ह्यत्र साक्षिता"॥

गवाश्वादिविवादेषु विप्रतिपन्नार्थसान्निध्यमप्याह **स** एव

"अर्थिप्रत्यर्थिसान्निध्ये साध्यार्थस्य च सान्निधौ। प्रत्यक्षं चोदयेत्साक्ष्यं न परोक्षं[४] कथंचन॥

"अर्थस्योपरि कर्तव्यं तयोरपि विना क्वचित्। चतुष्पादेषु धर्मोऽयं द्विपदस्थावरेषु च॥

"तौल्य[५]गणिममेयानामभावेऽपि हि वादयेत्। क्रियाकारेषु सर्वेषु साक्षित्वं न त्वतोऽन्यथा"॥ इति। तयोरपि विना क्वचित्। तयोर्वादिप्रतिवादिनोर्[६]विना अपि अर्थसन्निधाने क्वचिच्चतुष्पादादिष्वित्यर्थः। तौल्यं तोलनयोग्यं सुवर्णादि। गणिमं गणनीयं नाणकादि। मेयं मानयोग्यं व्रीहिगोधूमादि। अभावेऽपि साध्यार्थसन्निधानाभावेऽपि। क्रियाकारेषु व्यवहारेषु।

वधरूपे विवादपदे साक्षिभाषणं शिवसन्निधावित्याह **स** एव

"वधे चेत्प्राणिनां साक्ष्यं वादयेच्छिवसन्निधौ। तदभावे त[७] चिह्नस्य नान्यथैतत्प्रवादयेत्[८]"॥
तत्साक्षिभाषणं वधाचिह्नस्याभावे कार्यम्। अन्यथा वधाचिह्नसद्भावे। **स** एव

"न कालहरणं कार्यं राज्ञा साक्षिप्रभाषणे। महादोषो भवेत्कालाद्धर्मव्यावृत्तिलक्षणः"॥

नारदः (१।१९८)

"आहूय साक्षिणः पृच्छेन्नियम्य शपथैर्भृशम्। समस्तान्विदिताचारान् विज्ञातार्थान् पृथक् पृथक्"॥

वसिष्ठः (परि० २–३)

"समवेतैस्तु यद्दृष्टं वक्तव्यं तु तथैव तत्। विभिन्नेनैव तत्कार्यं वक्तव्यं तु पृथक्पृथक्॥

---

१ य श क्रूर।। २ र ल व–च। ३ ब क य श–वेत्थम्। ४ य श–परोक्षे। ५ य श–तोल्यं। ६ य श छ ज त थ– वादिनो। ७ य श छ ज त ष–अपि। ८ अ व ड छ ज–नान्यथैव विवादयेत्–य श–नान्यर्थेवि–।

"भिन्नकाले तु यत्कार्यं विज्ञातं यत्र साक्षिभिः । एकैकं वादयेत्तत्र विधिरेष प्रकीर्तितः"॥

मनुः (८।११३-१०२)

"सत्येन शापयेद्विप्रं क्षत्रियं वाहनायुधैः । गोबीजकांचनैर्वैश्यं शूद्रं सर्वैस्तु पातकैः ॥

"गोरक्षकान्वाणिजकांस्तथा कारुकुशीलवान् । प्रेष्यान्वार्द्धुषिकां[1]श्चैव विप्रान् शूद्रवदाचरेत्"॥

"ये व्यपेताः स्वकर्मभ्यः परपिंडोपजीविनः । द्विजत्वमभिवांछन्ति तांस्तु शूद्रवदाचरेत्"॥इति।

'अन्यथाब्रुवतः सत्यं ते नश्यति' इत्येवमादिप्रकारेणेत्यर्थः । साक्षिवच[3]नंपरीक्षामाह

"देशकालवयोद्रव्यसंज्ञाज्ञातिप्रमाणतः । अन्यूनं चेन्निगदितं सिद्धं साध्यं विनिर्दिशेत्"॥

साक्षिणां विप्रतिपत्तौ निर्णयमाह **याज्ञवल्क्यः** (व्य. ७८)

"द्वैधे बहूनां वचनं समेषु गुणिनां तथा । गुणिद्वैधे तु वचनं ग्राह्यं ये गुणवत्तमाः"॥

साक्ष्यमंगीकृत्यानभिधाने दंडमाह **स** एव (व्य. ७६)

"अब्रुवन्हि नरः साक्ष्यं ऋणं सदशबंधकम् । राज्ञा सर्वं प्रदाप्यः स्यात् षट्चत्वारिंशकेऽहनि" ॥

सर्वं वृद्धिसहितम् । सदशबन्धकम् दशमांशसहितम् । दशमांशो राज्ञा ग्राह्यः । सवृद्धिकमृणमुत्तमर्णेन ग्राह्यम् इति**मिताक्षरायाम्** (पृ. ४७ पं. २२-२४)

जानतः साक्ष्यानंगीकारे दंडमाह **स** एव (व्य. ८२)

"यः साक्ष्यं श्रावितोऽन्येभ्यो निन्हुते तत्तमोवृतः । स दाप्योऽष्टगुणं दंडं ब्राह्मणं तु विवासयेत्॥"

विवादपराजये यो दंडस्तमष्टगुणं दाप्यः । दंडदानासमर्थस्तु ब्राह्मणो निर्वास्यः । क्षत्रियादिः स्वोचितं कर्म कारयितव्याः इति **मिताक्षरायाम्** (पृ.५१पं.२६-३०) **मनुः**(८।१०८)

"यस्य दृश्येत सप्ताहादुक्तवाक्यस्य साक्षिणः । रोगोऽग्निर्ज्ञातिमरणमृणं दाप्यो दमं च सः"॥

याज्ञवल्क्यः (व्य. ८०)

"उक्तेऽपि साक्षिभिः साक्ष्ये यद्यन्ये गुणवत्तमाः। द्विगुणा वाऽन्यथा ब्रूयुः कूटाः स्युः पूर्वसाक्षिणः" ॥

नारदः (प्र. १।६२)

"निर्णिक्ते व्यवहारे तु प्रमाणमफलं भवेत् । लिखितं साक्षिणो वाऽपि पूर्वमावेदितं न चेत्" ॥

क्वचित्साक्षिणोऽनृतवचनानुज्ञां प्रायश्चित्तं चाह **याज्ञवल्क्यः** (व्य. ८३)

"वर्णिनां हि वधो यत्र तत्र साक्ष्यनृतं वदेत् । तत्पावनाय निर्वाप्यश्चरुः सारस्वतो द्विजैः" ॥

शूद्रस्य प्रायश्चित्तमाह **विष्णुः** । "शूद्रश्चैकाहिकं गोदशकस्य ग्रासं दद्यात्" इति । एकाहिकं एकस्मिन्नहनि भक्षयितुं पर्याप्तम् ॥

इति साक्षिप्रकरणं समाप्तम् ॥

---

१ अ ब ड-वाऽमुष्मिकांश्चैव । २ ब ड काऽक्षन्ति । ३ ल साक्षिवचः । ड ब-परीक्षोपायमाह । ४ य श-प्रदाप्यं । ५ झ-तयोर्वृतः । ६ य श-तं दण्डम् । ब ड तद्दण्डम् । ७ अ य श-गुणवत्तराः । ८ य श-साक्षिणा ।

अथ दिव्यम्।

तत्तु मानुषप्रमाणानिर्णीतार्थनिर्णायकम्। तच्च तत्कालकालान्तरनिर्णायकतया द्वेधा। तत्राद्यभेदानाह **बृहस्पतिः**

"धटोऽग्निरुदकं चैव विषं कोशश्च पञ्चमम्। षष्ठं च तण्डुलाः प्रोक्तं सप्तमं तप्तमाषकाः॥

"अष्टमं फालमित्युक्तं नवमं धर्मजं स्मृतम्"॥

तत्राद्यानि पञ्चमहाभियोग एवेत्याह **याज्ञवल्क्यः** (व्य. ९५)

"तुलाग्न्यापो विषं कोशो दिव्यानीह विशुद्धये। महाभियोगेष्वेतानि शीर्षकस्थेऽभियोक्तरि"॥

शीर्षकस्थे पाराजयिकदण्डभाजि। **पितामहः**

"सावष्टंभाभियुक्तानां धटादीनि विनिर्दिशेत्। तण्डुलाश्चैव कोशश्च शङ्कास्वेतानि योजयेत्"॥ इति।

अवष्टंभो निश्चयः। तेन कोशोऽवष्टंभे शङ्कायां च भवति। **कालिकापुराणे**

"परदाराभिशापे च चौर्यागम्यागमेषु च। महापातकशस्ते च स्याद्दिव्यं नृपसाहसे॥

"विप्रतिपत्तौ विवादेऽवर्णस्य स्थापने कृते। तत्रैव स्थापयेद्दिव्यं शिरः पूर्वं महीपतिः॥

"परदाराभिशापे च बहवो यत्र वादिनः। शिरोहीनं भवेद्दिव्यं आत्मनः शुद्धिकारणात्"॥ अगम्याः परदारभिन्नाः साधारणा वेश्याद्याः। शस्तेऽभिशस्ते। साहसं बलादन्यायः। अवर्णो निंदा। शिरो दण्डः। परदाररूपं विशेषणमविवक्षितमभिशापस्यानुवाद्यत्वात्। एवं बहव इत्यपि। तेन वाद्यभावेऽपि सर्वाभिशापे दिव्यं भवति। शुद्धिकारणादिति हेतुनिर्देशोऽप्येवं सङ्गच्छते। "विनाऽपि शीर्षकं कुर्यान्नृपद्रोहेऽथ पातके" इति सामान्योक्तिश्च (या.व.व्य.९६) **नारदः**

"राजभिः शङ्कितानां च निर्दिष्टानां च दस्युभिः। आत्मशुद्धिपराणां च देयं दिव्यं शिरो विना"॥ इति। कालांतरे निर्णायकं दिव्यं शपथः। तद्भेदानाह **नारदः** (१।२४८)

"सत्यं वाहनशस्त्राणि गोबीजकनकानि च। देवतापितृपादांश्च दत्तानि सुकृतानि च"॥

"स्पृशेच्छिरांसि पुत्राणां दाराणां सुहृदां तथा। अभियोगेषु सर्वेषु कोशपानमथाऽपि वा"॥

"इत्येते शपथाः प्रोक्ता मनुना स्वल्पकारणात्"। कोशस्य कालान्तरनिर्णायकत्वेऽपि महाभियोगविषयतयाऽऽद्येषु पाठः। **याज्ञवल्क्यः** (व्य. ९६)

"रुच्या वाऽन्यतरः कुर्यादितरो वर्तयेच्छिरः"। अयं च विकल्पोऽभियोक्तुरिच्छायामेव। तदनिच्छायां त्वभियोज्यस्यैव दिव्यम्।

"न कश्चिदभियोक्तारं दिव्येषु विनियोजयेत्। अभियुक्ताय दातव्यं दिव्यं दिव्यविशारदैः"॥ इति दिव्यतत्वे **कात्यायनीयोक्तेः**

---

१ य झ- सति। २ य श-अभिशापास्थानुबाद्यत्वात्। ३ च ध-शंकास्वैव नियोजयेत्। ४ न ड-छ ज-शापः। ५ य श छ ज थ-अभियोज्येच्छायामेव।

2833

अथाधिकारिव्यवस्था ।

याज्ञवल्क्यः (व्य. ९८)

"तुला स्त्रीबालवृद्धान्धपङ्गुब्राह्मणरोगिणाम् । अग्निर्जलं वा शूद्रस्य यवाः सप्त विषस्य वा"॥

स्त्री जातिवयोवस्थाविशेषानादरेण । षोडशाब्दावधिको बालः सर्वजातीयोऽपि । अशीतिवर्षाधिको वृद्धः । अत्र ब्राह्मणस्य वक्ष्यमाणसाधारणकाले तुलैव नियता । अग्न्यादिकाले तु तान्यपि भवन्ति । अत एव **पितामहः**

"सर्वेषामेव वर्णानां कोशाच्छुद्धिर्विधीयते। सर्वाण्येतानि सर्वेषां ब्राह्मणस्य विना विषम्"॥ इति ।

कालिकापुराणे "वर्णान्त्यस्य सदा देयं माषकं तप्तहेमजम् "। **नारदः**

"क्लीबान्नरान्सत्वहीनान्परितश्चार्दितान्तरान् । बालवृद्धातुरान्स्त्रींश्च परीक्षेत धटे सदा ॥

"स्त्रीणां तु न विषं प्रोक्तं न चापि सलिलं स्मृतम् । धटकोशादिभिस्तासामन्तस्तत्त्वं विचारयेत् ॥

"[3]नार्तानां तोयशुद्धिः स्यान्न विषं पित्तरोगिणाम् । श्वित्र्यन्धकुनखादीनां नाग्निकार्यं विधीयते॥

"न मज्जनीयाः स्त्रीबाला धर्मशास्त्रविचक्षणैः । रोगिणो ये च वृद्धा स्युः पुमांसो ये च दुर्बलाः॥

"निरुत्साहान्व्याधिक्लिष्टान्नार्तांस्तोये निमज्जयेत्। सद्यो म्रियन्ते मज्जन्तः स्वल्पप्राणा हि ते स्मृताः ॥

"साहसेऽप्यागतानेतान्नैव तोये निमज्जयेत् । न चापि हारयेदग्निं न विषेण विशोधयेत् ॥"

विष्णुः "न श्लेष्मिणां व्याधितानां भीरूणां श्वासकासिनाम्"।

कात्यायनः

"न लोहशिल्पिनामग्निः सलिलं नाम्बुसेविनाम् । मन्त्रयोगविदां चैव विषं दद्यात्तु न क्वचित्"॥

"तंडुलैर्न नियुंजीत व्रतिनं मुखरोगिणम्" । व्रती पयोव्रतादिमान् । **पितामहः**

"मद्यपस्त्रीव्यसनिनां कितवानां तथैव च । कोषः प्राज्ञैर्न दातव्यो ये च नास्तिकवृत्तयः"॥

नारदः (१।३३२)

"महापराधे निर्धर्मे कृतघ्ने क्लीबकुत्सिते । नास्तिके दृष्टदोषे च कोशदानं विवर्जयेत्"॥

कात्यायनः

"अस्पृश्याधमदासानां म्लेच्छानां पापकारिणाम् । प्रातिलोम्यप्रसूतानां निश्चयो न तु राजनि॥

"तत्प्रसिद्धानि दिव्यानि समये तेषु निर्दिशेत्" । तत्प्रसिद्धानि धटसर्पादीनि । दिव्यकारिणोऽशक्तौ प्रतिनिधिमाह **दिव्यतत्त्वे स** एव ।

"देशकालाविरोधे तु यथायुक्तं प्रकल्पयेत् । अन्येन हारयेद्दिव्यं विधिरेष विपर्यये"॥ अन्येन हारयेत्प्रतिनिधिना कारयेत् । विपर्यये दिव्यकारिणोऽसामर्थ्ये युक्तं प्रकल्पयेत् । विपर्यये पूर्वं पित्रादिघातो महापापं वा कृतमिति निश्चये ।

---

१ य श-संस्य । २ अ ब क ड य श-नारदेन । ३ ना. प्र. १।२५५ । ४ व-चित्र्यन्ध । ५ व-च ध-र्तां स्तोये न निमज्जयेत् । ६ ब ड-श्लेष्मिकानां-, य श छ ज थ-श्लेष्मिकाणां । ७ व-दिव्यतन्त्रे । ब ड-दिव्यतत्वे कात्यायनः ।

कालांतरे चार्थांतरसंदेहेऽपि प्रतिनिधिद्वारैव दिव्यमाह स एव ।

"मातापितृद्विजगुरुवृद्धस्त्रीबालघातिनाम् । महापातकयुक्तानां नास्तिकानां विशेषतः ॥

"लिंगिनां प्रमदानां च मंत्रयोगक्रियाविदाम् । वर्णसंकरजातानां पापाभ्यासप्रवर्तिनाम् ॥

"एतेष्वेवाभियोगेषु निंद्येष्वेव प्रयत्नतः । दिव्यं प्रकल्पयेन्नैव राजा धर्मपरायणः ॥

"एतैरेव नियुक्तानां साधूनां दिव्यमर्हति । न संति साधवो यत्र तत्र शोध्याः स्वकैर्नरैः"॥ स्वकैराप्तैः ।

अथ कालः ।

पितामहः

"चैत्रो मार्गशिरश्चैव वैशाखश्च तथैव च । एते साधारणा मासा दिव्यानामविरोधिनः ॥

"धटः सर्वर्तुकः प्रोक्तो वाति वाते विवर्जयेत् । अग्निः शिशिरहेमंतवर्षासु परिकीर्तितः ॥

"शरद्ग्रीष्मे तु सलिलं हेमंते शिशिरे विषम्" । विषे हेमंतशिशिरयोरेवोपादानं कालांतरस्याप्युपलक्षणम् 'वर्षे चतुर्यवामात्रे'त्याद्यग्रे वक्ष्यमाणत्वात् ।

नारदः "कोशस्तु सर्वदा देयस्तुला स्यात्सार्वकालिकी"[1] । **पितामहः**

"पूर्वाह्णेऽग्निपरीक्षा स्यात्पूर्वाह्णे च धटो भवेत् । मध्याह्ने तु जलं देयं धर्मतत्वमभीप्सता ॥

"दिवसस्य तु पूर्वाह्णे कोशशुद्धिर्विधीयते । रात्रौ तु पश्चिमे यामे विषं देयं सुशीतलम्" ॥ इति । एतानि च दिव्यान्यादित्यवारे कार्याणीति शिष्टाः ।

अथ देशः ।

पितामहः

"प्राङ्मुखो निश्चलः कार्यः शुचौ देशे धटः सदा । इंद्रस्थाने सभायां वा राजद्वारे चतुष्पथे"॥

नारदः (१।२६५) "सभाराजकुलद्वारे देवायतनचत्वरे" इति । **कात्यायनः**

"इंद्रस्थानेऽभिशस्तानां महापातकिनां नृणाम् । नृपद्रोहप्रवृत्तानां राजद्वारे प्रयोजयेत् ॥

"प्रातिलोम्यप्रसूतानां[2] दिव्यं देयं चतुष्पथे । अतोऽन्येषु तु कार्येषु सभामध्ये विदुर्बुधाः"॥ इति ।

नारदः

"अदेशकालदत्तानि बहिर्वादिकृतानि च । व्यभिचारं सदार्थेषु कुर्वन्तीह न संशयः"॥ इति ।

अथ सर्वदिव्यसारणो विधिः ।

पितामहः

"तत आवाहयेद्देवान्विधिनाऽनेन धर्मवित् । प्राङ्मुखः प्रांजलिर्भूत्वा प्राड्विवाकस्ततो वदेत् ॥

---

१ छ ज त थ–कोशं तु सर्वदा देयम् । २ ब व–प्रतिलोम ।

'एह्येहि भगवन् धर्म अस्मिन्दिव्ये समाविश । सहितो लोकपालैश्च वस्वादित्यमरुद्गणैः'॥

"आवाह्य तु घटे धर्मं पश्चादंगानि विन्यसेत्" । **स** एव ।

"इंद्रं पूर्वे तु संस्थाप्य प्रेतेशं दक्षिणे तथा । वरुणं पश्चिमे भागे कुबेरं चोत्तरे तथा ॥

"अग्न्यादिलोकपालांश्च कोणभागेषु विन्यसेत् ।

"इंद्रः पीतो यमः श्यामो वरुणः स्फटिकप्रभः । कुबेरश्च सुवर्णाभ अग्निश्चापि सुवर्णभः ॥

"तथैव निर्ऋतिः श्यामो वायुर्धूम्रः प्रशस्यते । ईशानस्तु भवेद्रक्त एवं ध्यायेत्क्रमादिमान् ॥

"इंद्रस्य दक्षिणे पार्श्वे वसूनावाहयेद्बुधः ।

"धरो ध्रुवस्तथा सोम आपश्चैवाऽनिलोऽनलः । प्रत्यूषश्च प्रभासश्च वसवोऽष्टौ प्रकीर्तिताः"॥

"देवेशेशानयोर्मध्य आदित्यानां तथाऽऽयनम् ॥

"धाताऽर्यमा च मित्रश्च वरुणोंऽशो भगस्तथा । इंद्रो विवस्वान्पूषा च पर्जन्यो दशमस्तथा ॥

"ततस्त्वष्टा ततो विष्णुरजघन्यो जघन्यजः । इत्येते[2] द्वादशादित्या नामभिः परिकीर्तिताः"॥

"अग्नेः पश्चिमभागे तु रुद्राणामयनं विदुः ।

"वीरभद्रश्च शंभुश्च गिरिशश्च महायशाः । अजैकपादहिर्बुध्न्यः पिनाकी चापराजितः ॥

"भुवनाधीश्वरश्चैव कपाली च विशांपतिः । स्थाणुर्भवश्च भगवान्रुद्रास्त्वेकादश स्मृताः"॥

"प्रेतेशरक्षोमध्ये च मातृस्थानं प्रकल्पयेत् ॥

"ब्राह्मी माहेश्वरी चैव कौमारी वैष्णवी तथा । वाराही चैव माहेंद्री चामुंडा गणसंयुता"॥

"निर्ऋतेरुत्तरे भागे गणेशायतनं विदुः । वरुणस्योत्तरे भागे मरुतां स्थानमुच्यते ॥

"गगनस्पर्शनो वायुरनिलो मारुतस्तथा । प्राणः प्राणेशजीवौ च मारुतः सप्त कीर्तिताः ॥

"घटस्योत्तरभागे तु दुर्गामावाहयेद्बुधः । एतासां देवतानां तु स्वनाम्ना पूजनं विदुः ॥

"भूषावसानं धर्माय दत्वा चार्घादिकं क्रमात् । अर्घ्यादि पश्चादङ्गानां भूषान्तमुपकल्पयेत् ॥

"गन्धादिकां निवेद्यांतां परिचर्यां प्रकल्पयेत् । चतुर्दिक्षु तथा होमः कर्तव्यो वेदपारगैः ॥

"आज्येन हविषा चैव समिद्भिर्होमसाधनैः[3] । सावित्र्या प्रणवेनाथ स्वाहान्तेनैव होमयेत्"॥

हविश्चरुः । आज्यहविःसमिधां संप्रतिपन्नदेवताकत्वात् मिलितानामेव होमः । सान्नाय्ययोरिवेति **दिव्यतत्वे गौडमीमांसकाः** । तन्न । आज्ये स्रुवेणावद्यतीति स्रुवस्य चरौ सकृदुपस्तृणाति मध्यात्पूर्वार्धाच्च द्विर्हविषोऽवद्यति अभिघारयति "हविरवत्तं चैषोऽवदानधर्मः" (गृ. सू. १।४ १०।१२) इत्याश्वलायनादिसूत्रात्स्रुवः समित्सुसामर्थ्याद्धस्तस्येति भिन्नसाधनकत्वात्तंत्रतानुपपत्तेः । "सान्नाय्यहोमयोस्तु जुह्वा एव साधनत्वाद्युक्ता तन्त्रतेति" **स** एव ।

"यमर्थमभियुक्तः स्याल्लिखित्वा तं तु पत्रके । मन्त्रेणानेन सहितं तत्कार्यं च शिरोगतम्"॥

---

१ ढ छ ज-स्मृतः । २ च ध त-च । ३ य श-साधनम् ।

मन्त्रश्च

"आदित्यचन्द्राऽवनिलोऽनलश्च द्यौर्भूमिरापो हृदयं यमश्च ।
अहश्च रात्रिश्च उभे च सन्ध्ये धर्मश्च जानाति नरस्य वृत्तम्" ॥ इति ।

नारदः

"प्राड्विवाकस्ततो विप्रो वेदवेदाङ्गपारगः । श्रुतवृत्तोपसंपन्नः शान्तचित्तो विमत्सरः ॥
"सत्यसन्धः शुचिर्दक्षः सर्वप्राणिहिते रतः । उपोषितश्चार्द्रवासाः कृतदन्तानुधावनः ॥
"सर्वासां देवतानां च पूजां कृत्वा यथाविधि" ॥ इति ।

याज्ञवल्क्यः (व्य. ९७)

"सचैलं स्नातमाहूय सूर्योदयमुपोषितम् । कारयेत्सर्वदिव्यानि नृपब्राह्मणसन्निधौ" ॥

पितामहोऽपि

"एकरात्रोपोषिताय त्रिरात्रोपोषिताय वा । नित्यं देयानि दिव्यानि शुचये चार्द्रवाससे" ॥इति

स एव

"सद्भिः परिवृतो राजा शुद्धिमेतां प्रपूजयेत् । ऋत्विक्पुरोहिताचार्यान् दक्षिणाभिस्तु तोषयेत् ॥
"एवं कारयिता राजा भुक्त्वा भोगान् मनोरमान् । महतीं कीर्तिमाप्नोति ब्रह्मभूयाय कल्पते" ॥

अथ घटविधिः ।

पितामहः

"विशालामुच्छ्रितां शुभ्रां घटशालां तु कारयेत् । यत्रस्था[1] नोपहन्येत श्वभिश्चाण्डालवायसैः ॥
"कपाटबीजसंयुक्तां परिचार[2]करक्षिताम् । पानीयादिसमा[3]युक्तामशून्यां कारयेन्नृपः" ॥

नारदः (१।२६४)

"खादिरं कारयेत्तत्र निर्व्रणं शुक्लवर्जितम्" । शुक्लखादिरवर्जितमित्यर्थः ।
"शांशपं तदभावे वा[4] शालं वाऽकोटरैर्विना । अञ्जनं तिन्दुकीसारं तिनिशं रक्तचन्दनम्" ॥

माधवस्तु

"अर्जुनस्तिलकोऽशोकस्तिनिशो रक्तचन्दनः" इति पपाठ । "एवंविधानि काष्ठानि घटार्थं परिकल्पयेत्"। एवंविधानीत्यादीनि । 'अन्यान्यपि यज्ञियान्यौदुम्बरादीनि' इति **मदनः** ।

अत एव **पितामहः**

"छित्वा तु यज्ञियं वृक्षं यूपवन्मन्त्रपूर्वकम् । प्रणम्य लोकपालेभ्यस्तुला कार्या मनीषिभिः ॥
"मन्त्रः सौम्यो वानस्पत्यश्छेदने जप्य[5] एव च" ॥ यूपवत् "ओषधे त्रायस्वैनम्" इत्यादि मन्त्रपूर्वकम् । सौम्यवानस्पत्ययोर्जपमन्त्रत्वेनादृष्टार्थत्वात्समुच्चयः । सौम्याः प्रसिद्धाः । वानस्पत्यो "वनस्पते शतवल्शो विरोहेति[6]" अस्य यूपवदित्यतिदेशात्सिद्धस्यैवानुवादः ।

---

१ अ ब क ड य श-छ ज थ-यत्रस्था । २ य श-परिवारक । ३ य श स त - पानीयानुसमायुक्ता । ४ ब-ध-च । ५ र ल व त ध-जाप्यमंत्रत्वेन । ६ र व-वरोहेति ।

पितामहः

"चतुर्हस्ता तुला कार्या पादौ कार्यौ तथाविधौ । अन्तरं तु तयोर्हस्तौ भवेदध्यर्धमेव च" ॥

व्यासः–" हस्तद्वयं निखेयं तु पादयोरुभयोरपि" ॥ इति ।

पितामहः

"चतुरस्रा तुला कार्या दृढा ऋज्वी तथैव च । कटकानि च देयानि त्रिषु स्थानेषु यत्नतः" ॥

स एव

"शिक्यद्वयं समासज्य पार्श्वयोरुभयोरपि । प्रागग्रान्कल्पयेद्दर्भाञ्छिक्ययोरुभयारोपि ॥

"पश्चिमे तोलयेत्कर्तॄनन्यस्मिन्मृत्तिकां शुभाम् । इष्टकाभस्मपाषाणकपालास्थिविवर्जिताम्" ॥

नारदः (१।२७१-७२)

"शिक्यद्वयं समासज्य धटकर्कटयोर्दृढम् ॥ एकत्र शिक्ये पुरुषमन्यत्र तुलयोच्छिलाम् ॥
"धारयेदुत्तरे पार्श्वे पुरुषं दक्षिणे शिलाम् । पिटकं[1] पूरयेत्तस्मिन् इष्टकायां सुलोष्टकैः" ॥
परीक्षाप्रकारमाह स एव
"कार्यः परीक्षकैर्नित्यमवलम्बसमो धटः । उदकं च प्रदातव्यं धटस्योपरि पंडितैः ॥
"यस्मिन्न प्लवते तोयं स विज्ञेयः समो धटः" । साम्यार्थ्यम[2]वलंबावाह **पितामहः**
"तोरणे च तथा कार्ये पार्श्वयोरुभयोरपि । धटादुच्चतरे स्यातां नित्यं दशभिरंगुलैः ॥
"अवलंबौ च कर्तव्यौ तोरणाभ्यामधोमुखौ । मृन्मयौ सूत्रसंबद्धौ धटमस्तकचुंबिनौ" ॥

पितामहः

"तोलयित्वा नरं पूर्वं तस्मात्तमवतार्य तु । धटं तु कारयेन्नित्यं पताकाध्वजशोभितम् ॥
"तत आवाहयेद्देवान् विधिनाऽनेन मंत्रवित् । वादित्रतूर्यनिर्घोषैर्गंधमाल्यानुलेपनैः" ॥

नारदः

"रक्तैर्गंधैश्च माल्यैश्च दध्यपूपाक्षतादिभिः । अर्चयेत्तु धटं पूर्वं ततः शिष्टांस्तु पूजयेत्" ॥

याज्ञवल्क्यः (व्य. १००-१०२)

"तुलाधारणविद्वद्भिरभियुक्तस्तुलाश्रितः । प्रतिमानसमीभूतो रेखां कृत्वाऽवतारितः ॥
"त्वं तुले सत्यधामासि पुरा देवैर्विनिर्मिता । तत्सत्यं वद कल्याणि संशयान्मां विमोचय ॥
"यद्यस्मि पापकृन्मातस्ततो मां त्वमधो नय । शुद्धश्चेद्गमयोर्ध्वं मां तुलामित्यभिमंत्रयेत्" ॥

नारदः (१।२७६)

"समयैः परिगृह्याथ[3] पुनरारोहयेन्नरं । निर्वाते वृष्टिरहिते शिरस्यारोप्य पत्रकम्" ॥

समयैः परिगृह्य शपथैर्नियम्य । तानाह **विष्णुः**

---

१ र ल ब ध च- पीढकं । २ य श-सामर्थ्यम् । ३ छ ज ध-परिमृज्य ।

"ब्रह्मघ्ना ये स्मृता लोका ये लोकाः कूटसाक्षिणः। तुलाधारस्य ते लोकास्तुलां धारयतो मृषा"॥इति।

पुनरारोहणकालेऽभिमंत्रणमाह **नारदः** (अ. १ श्लो. २७८–२८१)

"त्वं वेत्सि सर्वभूतानां पापानि सुकृतानि च। त्वमेव देव जानीषे न विदुर्यानि मानवाः॥

"व्यवहाराभिशस्तोऽयं मानवस्तोल्यते त्वयि। तदेनं संशयारूढं धर्मतस्त्रातुमर्हसि॥

"देवासुरमनुष्याणां सत्यैस्त्वमतिरिच्यसे। सत्यसंधोऽसि भगवन् शुभाशुभविभावने॥

"आदित्यचंद्रावनिलोऽनलश्च द्यौर्भूमिरापो हृदयं यमश्च[2]।

"अहश्च रात्रिश्च उभे च संध्ये धर्मश्च जानाति नरस्य वृत्तम्" ॥ इति।

पितामहः

"ज्योतिर्विद्ब्राह्मणः श्रेष्ठः कुर्यात्कालपरीक्षणम्। विनाड्यः पंच विज्ञेयाः परीक्षाकालकोविदैः॥

"साक्षिणो ब्राह्मणश्रेष्ठा यथादृष्टार्थवादिनः। ज्ञानिनः शुचयोऽलुब्धा नियोक्तव्या नृपेण तु॥

"शंसंति साक्षिणः सर्वे शुध्यशुद्धी नृपे तदा"॥

विनाड्यः पलानि। "दशगुर्वक्षरः प्राणः षट् प्राणाः स्याद्विनाडिका" इति **स्मृतेः**॥

नारदः (१।२८३)

"तुलितो यदि वर्द्धेत विशुद्धः स्यान्न संशयः। समो वा हीयमानो वा न विशुद्धो भवेन्नरः॥

वृद्धिरूर्ध्वगतिः। हानिरधोगतिः। **पितामहः**

"अल्पपापः समो ज्ञेयो बहुपापस्तु हीयते"। [4]अल्पत्वं सकृदमाभिक्रतत्वेन। यत्र तु शिरः[5]-स्थायिवचनेनैव सकृदमतिक्रतत्वनिश्चयः पापमात्रे च विप्रतिपत्त्या तद्दिव्ये कृते समता तत्र दोषाल्पत्वासंभवात्पुनःकरणम्। अत एव **बृहस्पतिः** "तत्समस्तु पुनस्तोल्यो वर्द्धितो[6] वितथी[7] भवेत्" इति। पुनःकरणे कारणांतरमाह **कात्यायनः**

"शिक्यच्छेदे तुलाभंगे तथा चापि गुणस्य वा। शुद्धेश्च संशये चैनं परीक्षेत्तु पुनर्नरम्"॥

व्यासः

"कक्षच्छेदे तुलाभंगे धटकर्कटयोस्तथा। रज्जुछेदेऽक्षभंगे वा दद्याच्छुद्धिं पुनर्नृपः"॥

इदं तु दृष्टकारणकभंगपरम्। आकस्मिकभंगादौ त्वशुद्ध एव॥

"कक्षच्छेदे तुलाभंगे धटकर्कटयोस्तथा। रज्जुछेदेऽक्षभंगे वा तथैवाशुद्धिमादिशेत्"॥ इति **स्मृत्यंतरात्**॥ कक्षं शिक्यतलम्[9]। अक्षः स्तंभोपरि स्थापितः तुलाधारः। आवृत्तिस्तोलनमात्रस्य न सांगप्रयोगस्येति प्राच्याः। एवं तु वैगुण्यापरिहारात्सांगः प्रयोग आवर्तनीय इति **मदनः**।

---

१ य श–लोकानाम्। २ अ ड ब ड–मनश्च। ३ य श–विशुद्धिः। ४ य श–अल्पस्वम्। ५ अ ब ड–शिष्टावचनेनैव .... दिव्येकृते। ६ र व ध त–वृद्धिगो। ७ अ व क ड फ य श ञ छ ज म भ क्ष–वितथीभवेत्। ८ य श–परीक्षेत। ९ य श–शिल्पतलं। १० ल–परिहाय।

अथ **प्रयोगः** ।

कर्ता शुभेऽन्हि पूर्वाह्णे पूर्वोक्तान्यतमवृक्षसमीपे गत्वा "ओषधे त्रायस्वैनम्" इति मंत्रेण वृक्षं छित्वा "सोमो धेनुं गौतमः सोमस्त्रिष्टुप् जपे विनियोगः । सोमो धेनुं० ॥ वनस्पते गाथिनो विश्वामित्रो वनस्पतिस्त्रिष्टुप् जपे० 'वनस्पते शतवल्शो' ।" इति जप्त्वा इंद्रादिलोकपालान्प्रत्येकं नत्वा चतुर्हस्तदीर्घां चतुरंगुलस्थूलां चतुरस्रां मध्येंऽतयोश्चतुरंगुलवृत्तां मध्य उपरिभागेंऽतयोश्चाधोभागे च त्रिभिः कर्कटैः कटकैर्वा युतां तुलां कुर्यात् । ततः सप्तहस्तां पंचहस्तां वा चतुरंगुलोन्नतां वेदिं च कुर्यादिति केचित् ॥ ततस्तस्यां शुचिदेशांतरे वा चतुरस्र षड्ढस्तं षड्ढस्ताधिकांशकृतचूडं स्तंभद्वयं हस्तद्वयं भूमौ निखेयम् । भूमेरुपरि हस्तचतुष्टयम् । चूडांशश्चाधिकः । स्तंभांतरं तु हस्तद्वयं सार्द्धहस्तं वा । तच्चूडयोर्मध्येऽधोभागे लोहकर्कटकटकबडिशाद्याकारतुलावलंबनयुतं काष्ठं निवेश्यम् । तस्मिंस्तुलास्वोपरितनकर्कटबडिशादिनावलंबिनीप्रांतयोश्च फलकद्वयं तिसृभिस्तिसृभी रज्जुभिर्बंधनीयम् । तुलायाः प्राच्यां हस्तद्वयांतरालदक्षिणोत्तरयोः स्तंभद्वयं निखाय तयोरुपर्य्युत्तरांगं काष्ठं दद्यात् । तदेतत्तोरणम् । तच्च धटाद्दशांगुलोच्चम् । एतादृशं पश्चिमायामपि कार्यम् । तोरणाभ्यामधोलंबमानौ मृन्मयौ सूत्रसंबद्धौ गोलकरूपाववलंबौ तुलाप्रांतस्पृशौ कार्यौ साम्यज्ञानाय । फलकयोश्च प्रागग्रान्कुशानास्तृणीयात् । ततः कृतैकोपवासं शक्तौ महाभियोगे वा कृतोपवासत्रयं रविवारे सूर्योदयोत्तरं सचैलस्नातं शोध्यं कृतैकोपवासः प्राड्विवाकः पश्चिमे शिक्य आरोप्य पूर्वशिक्ये पाषाणेष्टकामृदाद्यारोप्य समं तोलयेत् । तत्परीक्षा मुद्रकप्रक्षेपादिना सत्यवादिनो विप्रा हेमकाराश्च कुर्युः । ततस्तोलनकाले येन सन्निवेशेनोपविष्टं तत्संनिवेशज्ञानाय तादृशीं रेखां कृत्वा तमवतारयेत् । ततः शोध्यो देशकालौ संकीर्त्यात्मशुद्धिज्ञापनायामुकदिव्यं करिष्य इति संकल्प्य प्राड्विवाकमेकं चतुरो ऋत्विजश्च वस्त्रादिना वृणुयात् । स्वस्तिवाचनाद्यपि कार्यमिति **स्मार्तभट्टाचार्याः** ॥ प्राड्विवाकश्च प्रांजलिः सतुर्यनादम्

"ॐ एह्येहि भगवन्धर्म अस्मिन्दिव्ये समाविश । सहितो लोकपालैश्च वस्वादित्यमरुद्गणैः" ॥

इति एवं घटे धर्ममावाह्य पश्चादंगदेवता आवाहयेत् ।ॐइंद्रंविश्वामाधुच्छंदस इंद्रोऽनुष्टुप् । इंद्रावाहने विनियोगः" ॥ एवं सर्वत्र विनियोगः । "ॐ इंद्रं विश्वा इंद्र इहागच्छेह तिष्ठेति" पूर्वे **इंद्र**मावाह्य पीतं ध्यायेत् ॥

"यमाय सोमं यमो यमोऽनुष्टुप् । ॐ यमाय सोमं । यम इहागच्छेह तिष्ठेति" दक्षिणे **यम**मावाह्य श्यामं ध्यायेत् ।

"त्वं नो वामदेवो वरुणस्त्रिष्टुप् । ॐ त्वन्नो अग्नेव० ॥ वरुणेहागच्छेह तिष्ठेति" पश्चिमे **वरुण**मावाह्य स्फटिकाभं ध्यायेत् ॥

"राजाधिराजायेति" यजुषा "कुबेर इहागच्छेह तिष्ठेति" उत्तरे **कुबेर**मावाह्य सुवर्णवर्णं ध्यायेत्॥

"अग्निंमेधातिथिरग्निर्गायत्री अग्निं दूतम् । अग्ने इहागच्छेह तिष्ठेति" आग्नेये **अग्नि**मावाह्य सुवर्णवर्णं ध्यायेत् ॥

---

१ अ ब क ड. र व स य श—तयोश्च । २ य श दै छ ज भ ब क ह फ—स्वर्णाभम् ।

"मोषुणो घोरः कण्वो निर्ऋतिर्गायत्री । ॐ मोषुण इहे"त्यावाह्य **श्यामं** ध्यायेत् ॥

"तव वायो व्यश्वो वायुर्गायत्री । तव वाय इहेति" पूर्ववत् **धूम्रं** ध्यायेत् ॥

"तमीशानं गौतम ईशानो जगती । ॐ तमीशानं इहे"त्यावाह्य **रक्तं** ध्यायेत् ॥

इंद्राद्दक्षिणतः

"ज्मया अत्र वसवो मैत्रावरुणो वसिष्ठो वसवस्त्रिष्टुप् । ज्मया अत्र वसव इहागच्छतेह तिष्ठत" **इत्यष्टौ वसून्** ॥

"धरो ध्रुवस्तथा सोम आपश्चैवानिलोऽनलः । प्रत्यूषश्च प्रभासश्च वसवोऽष्टौ प्रकीर्तिताः" ॥

इंद्रेशानयोमध्ये"त्यान्नुसामदो मत्स्यो द्वादशादित्या गायत्री । त्यान्नु क्षत्रियान्" इत्यादि **द्वादशादित्या**नावाह्य

"धाताऽर्यमा च मित्रश्च वरुणोंऽशो भगस्तथा । इंद्रो विवस्वान्पूषा च पर्जन्यो दशमस्तथा ॥

"ततस्त्वष्टा ततो विष्णुरजघन्यो जघन्यजः । इत्येते द्वादशादित्या नामभिः परिकीर्तिताः" ।

अग्नेः पश्चिमे । "आरुद्रासः श्यावाश्व एकादशरुद्रा जगती । आरुद्रासः इहेति" **रुद्रानावाह्य** ॥

"वीरभद्रश्च शंभुश्च गिरिशश्च महायशाः । अजैकपादहिर्बुन्ध्यः पिनाकी चापराजितः ॥

"भुवनाधीश्वरश्चैव कपाली च विशांपतिः । स्थाणुर्भगश्च भगवान् रुद्रा एकादश स्मृताः" ॥

यमनिर्ऋतिमध्ये

"ब्रह्मजज्ञानं गौतमो वामदेवो ब्रह्मा त्रिष्टुप् । ॐ ब्रह्मजज्ञानं इहे" त्यादि **ब्रह्माणमावाह्य**

"गौरीर्मिमायेत्यस्य दीर्घतमा उमा जगती । गौरीर्मिमाय मातर इहागच्छंतेह तिष्ठतेति" **मातॄरावाह्य**

"ब्राह्मी माहेश्वरी चैव कौमारी वैष्णवी तथा । वाराही च तथेंद्राणी चामुंडा सप्त मातरः" ॥

निर्ऋतेरुत्तरतः

"गणानां त्वा गृत्समदो गणाधिपतिर्जगती । ॐ गणानां त्वा इहे" त्यादि**गणेशम्** ॥

वरुणादुत्तरे

"मरुतो यस्य राहू गणो मरुतो गायत्री । ॐ मरुतो यस्य इहे" त्यादि**मरुतः** ।

"गगनस्पर्शनो वायुरनिलो मारुतस्तथा । प्राणः प्राणेशजीवौ च मरुतः सप्त कीर्तिताः ॥

धटादुत्तरे

"जातवेदसे कश्यपो दुर्गा त्रिष्टुप् । ॐ जातवेदसे इहेति" **दुर्गाम्** ।

एवमेता देवता आवाह्य पूजयेत् । 'धर्मायार्घ्यं प्रकल्पयामि नमः' इत्यादि प्रयोगेणार्घ्य-पाद्याचमनीयमधुपर्काचमनीयस्नानवस्त्रयज्ञोपवीताचमनीयमुकुटकटकादिभूषांतं धर्माय दत्वा इंद्रादीनां प्रणवाद्यैः स्वस्वनामभिश्चतुर्थ्यंतनमोंतैरर्घ्यादिभूषणांतं पदार्थानुसमयेन दत्वा धर्माय

---

१ अ ब क ड फ य श त थ द छ ज झ—मरुतोऽष्टौ प्रकीर्तिताः । २ छ ज—सत्वम् ।

गंधपुष्पधूपदीपनैवेद्यानि दध्यूपाक्षतानि च दत्वा इंद्रादीनां गंधादीनि पूर्ववद्द्यात् । गंध-पुष्पादीनि च धटे धर्मपूजायां च रक्तानि कार्याणि । इंद्रादीनां यथालाभम् । एतदंतं प्राड्विवाकः कुर्यात् । ततश्चतुर्भिर्ऋत्विग्भिश्चतसृषु दिक्षु लौकिकाग्निस्थापनादिपूर्वं होमः कार्यः तत्र सप्रणवां गायत्रीमुच्चार्य पुनः स्वाहाकारांतं प्रणवमुच्चार्य आज्यचरुसमिधः प्रत्येकमष्टोत्तरशतं सावित्रे जुहुयुः । ततोऽभियुक्तमर्थं पत्रे लिखेदभियुक्तः

"आदित्यचंद्रावनिलोऽनलश्च द्यौर्भूमिरापो हृदयं यमश्च ।
अहश्च रात्रिश्च उभे च संध्ये धर्मश्च जानाति नरस्य वृत्तम् ॥" इति मंत्रं च लिखेत् । तत्र पत्रं संशोध्याभियुक्तशिरोगतं कुर्यात् । इदं च धर्मावाहनादिशिरःपत्रदानांतं सर्वदिव्यसाधारणम् । ततः प्राड्विवाको धटमभिमंत्रयेत्

"त्वं धट ब्रह्मणा सृष्टः परीक्षार्थं दुरात्मनाम् । धकाराद्धर्मभूतस्त्वं टकारात्कुटिलं नरम् ॥[१]
"धृतो भावयसे यस्मात् धटस्तेनाभिधीयसे ॥
"त्वं वेत्सि सर्वभूतानां पापानि सुकृतानि च । त्वमेव सर्वं जानीषे न विदुर्यानि मानवाः ॥
"व्यवहाराभिशस्तोऽयं मानुषः शुद्धिमिच्छति । तदेनं संशयादस्माद्धर्मतस्त्रातुमर्हसि" ॥

इति मंत्रेण । ततोऽभियुक्तः

"त्वं तुले सत्यधामासि पुरा देवैर्विनिर्मिता । तत्सत्यं वद कल्याणि संशयान्मां विमोचय ॥
"यद्यहं पापकृन्मातस्ततो मां त्वमधो नय । शुद्धश्चेद्गमयोर्ध्वं माम्" इति तुलामभिमंत्रयेत् । ततः प्राड्विवाकः शिरोगतपत्रकं अभियुक्तं यथास्थानं यथासंनिवेशं च धटमारोप्य पंचपलकं तथैव तत्र स्थापयेत्[२] । तस्मिंश्च काले शुद्ध्यशुद्धी परीक्ष्य शुचिभिर्ब्राह्मणै राज्ञे सभ्येभ्यश्च निवेदनीये । ततस्तताऽवतीर्य्य प्राड्विवाकब्रह्मर्त्विजो यथाविभवं दक्षिणादिभिस्तोषयेत् । ततो देवताः "उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पते" "यांतु देवगणा" इति विसृज्य सर्वं प्राड्विवाकाय समर्पयेत् ॥

अथाग्निविधिः ।

पितामहः

"अग्नेर्विधिं प्रवक्ष्यामि यथावच्छास्त्रचोदितम् । कारयेन्मंडलान्यष्टौ पुरस्तान्नवमं तथा ॥
"आग्नेयं मंडल चाद्यं द्वितीयं वारुणं तथा । तृतीयं वायुदैवत्यं चतुर्थं यमदैवतम् ॥
"पंचमं त्विंद्रदैवत्यं षष्ठं कौबेरमुच्यते । सप्तमं सोमदैवत्यं सावित्रं त्वष्टमं तथा ॥
"नवमं सर्वदैवत्यमितिवेदविदो विदुः" ॥

मदनस्तु "अष्टमं सर्वदैवतम् ॥

"पुरस्तान्नवमं यत्तु तन्महत्पार्थिवं विदुः । गोमयेन कृतानि स्युरद्भिः पर्युक्षितानि च" ॥ इति पपाठ । मंडलानां परिमाणमह[३] स एव ।

---

१ छ ज-सत्वम् । २ अ ब ड थ-२०।२।२३-पुस्तकेषु अयं पाठ दृश्यतेः—पलं च षष्टिगुर्वच्चारमितकालः । तद्यथा "आत्मांकांते पक्षस्यांते पर्याकाशे स्वाप्सीः । कांतं वक्रं वृत्तं पूर्णं चंद्रं मत्वारौ (रा) त्रौ चेत् । भुत्यामप्राटन्नेटः खेटो राहुः प्राघात्क्रूरस्तस्मादूर्ध्वांते हर्म्यस्यांते शय्यैकांते कर्तव्या-" ३ य श-मण्डलपरिमाणम् ।

"द्वात्रिंशदंगुलं प्राहुर्मंडलान्मंडलांतरम् । अष्टभिर्मंडलैरेवमंगुलानां शतद्वयम् ॥

"षट्पंचाशत्समधिकं भूमेस्तु परिकल्पना"। मंडलान्मंडलादेः मंडलभुवोंऽतरालभुवश्च मिलित्वा द्वात्रिंशदंगुलानीत्यर्थः। तत्र षोडशांगुलं मंडलयोरंतरालं च तावदेव "षोडशांगुलकं ज्ञेयं मंडलं तावदंतरम्" इति **याज्ञवल्क्योक्तेः** (२।१०६) ॥ यदि शोध्यपदं षोडशांगुलाधिके तदंतरालं षोडशांगुलमंडलमध्ये पदपरिमाणमवांतरमंडलं कार्यम्। यत्तु **नारद** "एवं शतद्वयमि"-त्यस्याग्रे "चत्वारिंशत्समधिकं भूमेरंगुलामानतः" इति पपाठ तदष्टमनवममंडलांतरालभूभागं विहाय योज्यम्। तस्य गमनानर्हत्वात्। एवं "चतुर्विंशतिराख्याता भूमेस्तु परिकल्पनेति" **कल्पतरूक्ते**ऽपि पाठेऽप्यायमवस्थितिमंडलं विहायांगुलपरिमाणं योज्यम्।

"मंडले मंडले देयाः कुशाः शास्त्रप्रचोदिताः। विन्यसेच्च पदं[२] तेषु कर्ता नित्यमिति स्थितिः"॥

मिताक्षरायां मदनरत्ने च । "शांत्यर्थं जुहुयादग्नौ घृतमष्टोत्तरं शतम्"। अयं च होमः 'अग्नये पावकाय स्वाहेति' मंत्रेण कार्य्य इति **विज्ञानेश्वरः** (पृ. ६५ पं. १५) **नारदः** (१।२८८)

"जात्यैव लोहकारो यः कुशलश्चाग्निकर्मणि। दृष्टप्रयोगश्चान्यत्र तेनायोऽग्नौ प्रतापयेत्॥

"अग्निवर्णमयः पिंडं सस्फुलिंगं सुरक्षितम्"।

पितामहः

"अस्रिहीनं समं कृत्वा अष्टांगुलमयोमयम्। पिंडं तु तापयेदग्नौ पंचाशत्पलिकं समम्"॥

कालिकापुराणे

"शतार्द्धपलिकं वृत्तं द्वादशांगुलमायतम्। लौहमग्निमयं ध्मानं देयं राज्ञाऽभिशापिने ॥"

शंखलिखितौ तु पिंडस्य षोडशपलत्वमाहतुः। "अथवा सप्ताश्वत्थपत्रांतरितं षोडशपलमग्निवर्णं पिंडमंजलिनाऽऽदायेत्यादि"। एतच्चाशक्तौ। "तृतीयतापे तप्यंतमिति" **नारदोक्तेस्त्रिवारं** पिंडः संताप्य जले क्षिप्त्वा पुनः संताप्य जले क्षिप्त्वा पुनस्ताप्यमाने प्राड्विवाको धर्मावाहनादि शिरःपत्रारोपणांतं कुर्यात्। तत्र वह्निपूजायां विशेषमाह **पितामहः**

"तत्र पूजां हुताशस्य कारयेन्मनुजाधिपः। रक्तचंदनधूपाभ्यां रक्तपुष्पैस्तथैव च"॥

हारीतः

"प्राङ्मुखस्तु ततस्तिष्ठेत्प्रसारितकरांगुलिः। आर्द्रवासाः शुचिश्चैव शिरस्यारोप्य पत्रकम्"॥
शोध्य इति शेषः। **पितामहः** "प्रथमे मण्डले तिष्ठेत्प्राङ्मुखः प्राञ्जलिः शुचिः"॥

नारदः

"हस्तक्षतेषु सर्वेषु कुर्याद्धंसपदानि तु। तान्येव पुनरालक्ष्येद्धस्तौ बिंदुविचित्रितौ"॥

याज्ञवल्क्यः (व्य. १०३)

---

१ अ ब क ड-भुवोश्च। २ य र-पदांतेषु।

"करौ विमृदितव्रीहेरंकयित्वा ततो न्यसेत् । सप्ताश्वत्थस्य पत्राणि तावत्सूत्रेण वेष्टयेत्॥"

तावदिति क्रियाविशेषणम् । तेन सप्तवारं वेष्टयेदिति **विज्ञानेश्वरादयः ।** (पृ. ६४ पं. २४) । 'तावतां सूत्राणां समाहारस्तावत्सूत्रम् । तेन तावत्सूत्रेण सप्तसूत्र्या सकृद्वेष्टयेदित्यर्थः' इति **मदनः । पितामहः**

"सप्तपिप्पलपत्राणि अक्षतान्सुमनोदधि । हस्तयोर्निक्षिपेत्तत्र सूत्रेण वेष्टनं तथा" ॥

अत्र प्राड्विवाकस्य पिंडस्थाग्न्यभिमंत्रणमंत्राः प्रयोगे वक्ष्यंते । **याज्ञवल्क्यः** (व्य.१०४)

"त्वमग्ने सर्वभूतानामंतश्चरसि पावक । साक्षिवत्पुण्यपापेभ्यो ब्रूहि सत्यं कवे मम ॥

"तस्येत्युक्तवतो लौहं पंचाशत्पलिकं समम् । अग्निवर्णं न्यसेत्पिंडं हस्तयोरुभयोरपि" ॥

पितामहः

"ततस्तं समुपादाय राजा धर्मपरायणः । सन्देशेन नियुक्तो वा हस्तयोस्तस्य निक्षिपेत्"॥

नारदः

"हस्ताभ्यां तं समादाय प्राड्विवाकसमीरितः । स्थित्वैकस्मिंस्ततोऽन्यानि व्रजेत्सप्त त्वजिह्मगः" ॥

पितामहः

"त्वरमाणो न गच्छेत्तु स्वस्थो गच्छेच्छनैः शनैः । न मंडलान्व्यतिक्रामेन्नांतरा स्थापयेत्पदम् ॥

"अष्टमं मंडलं गत्वा नवमे निक्षिपेद्बुधः " इति ॥ पिंडस्तु सतृणे नवममंडले निक्षेप्यः ॥

"मंडलानि तथा सप्त षोडशांगुलमानतः । तावदंतरतो गच्छेद्गत्वा नवतृणे क्षिपेत्" ॥ इति **कालिकापुराणात् । पितामहः**

"ततस्तद्धस्तयोः प्राप्स्येद् व्रीहीन्वा यदि वा यवान् । निर्विशंकेन तेषां तु हस्ताभ्यां मर्दने कृते ॥

"निर्विकारे दिनस्यांते शुद्धिं तस्याविनिर्दिशेत्" ॥

कात्यायनः

"प्रस्खलस्त्यभियुक्तश्चेत्स्थानादन्यत्र दह्यते । न तद्दग्धं विदुर्देवास्तस्य भूयोऽपि दापयेत्"॥

याज्ञवल्क्यः (व्य. १०७) "अंतरा पतिते पिंडे संदेहे वा पुनर्हरेत्" ।

अथ **प्रयोगः**

पूर्वेद्युर्भूशुद्धिं विधाय परेद्युर्नव मंडलानि कार्याणि । तत्रायं षोडशांगुलं विधायाग्रे द्वात्रिंशदंगुलं भूभागं द्विधा विभज्य द्वितीयभागे गंतृपदप्रमाणं द्वितीयं मंडलं कार्यम् । अवशिष्टमंतरालं भवति । एवमेव तृतीयाद्यष्टमपर्यंतमंतरालसहितं निर्वर्त्याग्रे षोडशांगुलमंतरालं मुक्त्वा नवममपरिमितांगुलप्रमाणं कार्यम् । तथा चाष्टानां मंडलानां अंतरालं च मिलित्वांऽगुलानां षट्पंचाशदधिकं शतद्वयं संपद्यते ।

"[1]तिर्यग्यवोदराण्यष्टौ ऊर्ध्वाग्रा व्रीहयस्त्रयः । प्रमाणमंगुलस्योक्तं वितस्तिर्द्वादशांगुलः" ॥

---

१ य र-संशयेन ।

"हस्तौ वितस्तिद्वितयं दंडो हस्तचतुष्टयम् । तत्सहस्रद्वयं क्रोशो योजनं तच्चतुष्टयम्" ॥ वितस्त्याद्युत्तरत्रोपयोक्ष्यते । ततः पश्चिमादिषु नवसु मंडलेष्वधिदेवताः क्रमेणाग्निं वरुणं वायुं यममिंद्रं कुबेरं सोमं सवितारं सर्वदेवताश्च संपूज्य मंडलभूभागाद्दक्षिणप्रदेशे लौकिकमाग्निमुपसमाधाय "अग्नये पावकाय स्वाहा" इत्याज्येनाष्टोत्तरशतं जुहुयात्प्राड्विवाकः शांत्यर्थम् । ततस्तस्मिन्नग्नावस्त्रिरहितं वृत्तं श्लक्ष्णमष्टांगुलायामं पंचाशत्पलसम्मितमयःपिंडं प्रक्षिप्य तस्मिंस्ताप्यमाने धर्मावाहनादिहवनांतं घटविध्युक्तमनुष्ठानकांडं कृत्वा तृतीये तापे वर्तमानेऽयःपिंडस्थमाग्निमभिमंत्रयेदभिमंत्रैः प्राड्विवाकः ।

"त्वमग्ने वेदाश्चत्वारस्त्वं च यज्ञेषु हूयसे । त्वं मुखं सर्वदेवानां त्वं मुखं ब्रह्मवादिनाम् ॥
"जठरस्थो हि भूतानां ततो वेत्सि शुभाशुभम् । पापं पुनासि वै यस्मात्तस्मात्पावक उच्यसे ॥
"पापेषु दर्शयात्मानं अर्चिष्मान्भव पावक । अथवा शुद्धभावेषु शुद्धो भव हुताशन ॥
"त्वमग्ने सर्वभूतानामंतश्चरसि साक्षिवत् । त्वमेव देव जानीषे न विदुर्यानि मानवाः ॥
"व्यवहाराभिशस्तोऽयं मानुषः शुद्धिमिच्छति । तदेनं संशयादस्माद्धर्मतस्त्रातुमर्हसि" ॥ इति

लोहशुद्ध्यर्थं सुतप्तं लोहपिंडमुदके निक्षिप्य पुनःसंतापनं तृतीयस्तापः । एवमभिमंत्रितं सुतप्तमग्निवर्णमयःपिंडं संदंशेन गृहीत्वा प्राड्विवाक उपोषितस्य स्नातस्यार्द्रवाससा शिरोबद्धप्रतिज्ञापत्रस्य पश्चिमे मंडले तिष्ठतो दिव्यकर्तुः पुरत आनीय[2]

"त्वमग्ने सर्वभूतानामंतश्चरसि पावक । साक्षिवत्पुण्यपापेभ्यो ब्रूहि सत्यं कवे मम"॥ इति दिव्यकर्त्राऽभिमंत्रितं तस्य कृतसंस्कारयोर्हस्तयोर्निक्षिपेत् । कृतसंस्कारयोर्व्रीहीन्मर्दयित्वांऽजलीकृतयोस्तिलकालकव्रणकिणादिस्थानेष्वलक्तकरसादिनांऽकयित्वा सप्तसमान्यश्वत्थस्य पत्राणि अलाभेऽर्कपत्राणि सप्त शमीपत्राणि सप्त दूर्वापत्राणि अक्षतान्दध्यक्ताक्षतान्पुष्पाणि च विन्यस्य सप्तभिः शुक्लसूत्रैः सप्तकृत्वा वेष्टितयोस्ततो दिव्यकर्ता द्वितीयादीन्यष्टमांतानि मंडलानि तेष्वेव पदं निक्षिपन्सप्त पदानि शनैर्गत्वांऽञ्जलिस्थमयःपिंडं सतृणे नवमे निक्षिपेत् । ततः पुनः कराभ्यां व्रीहीन्संघृष्यादग्धहस्तश्चेच्छुद्धो भवति । इत्य**ग्निदिव्यविधिः** ॥

अथ जलविधिः ॥

पितामहः

"तोयस्यातः प्रवक्ष्यामि विधिं धर्म्यं सनातनम् । मण्डलं धूपदीपाभ्यां कारयेत विचक्षणः ॥
"शरान्संपूजयेद्भक्त्या वैणवं च धनुस्तथा । मंगलैः पुष्पधूपैश्च ततः कर्म समाचरेत्" ॥

धूपदीपाभ्यां शरान्संपूजयेदित्यन्वयः । पूजा च मंडले कार्या । धनुःपरिमाणान्याह[3] **नारदः** (१।३०७)

"क्रूरं धनुः सप्तशतं मध्यमं षट्शतं स्मृतम् । मंदं पंचशतं ज्ञेयमेष ज्ञेयो धनुर्विधिः ॥

---

१ य र–मानवः । २ ध त–उपनीय । य ञ–अन्याय । ३ व ध–नवह ।

"मध्यमेन तु चापेन प्रक्षिपेच्च शरत्रयम् । हस्तानां तु शते सार्द्धे लक्षं कृत्वा विचक्षणः" ॥ सप्तशतं सप्ताधिकशताङ्गुलम् । एवं षट्शतं । पंचशतं च । **कात्यायनः**

"शरांश्चानाय साग्रांश्च प्रकुर्वीत विशुद्धये । वेणुकाण्डमयांश्चैव क्षेप्ता तु सुदृढं क्षिपेत्" ॥

नारदः

"गत्वा तु तज्जलस्थानं तटे तोरणमुच्छ्रितम् । कुर्वीत कर्णमात्रं तु भूमिभागे समौ शुचौ ॥

"गंधमाल्यैः सुरभिभिर्मधुक्षीरघृतादिभिः । वरुणाय प्रकुर्वीत पूजामादौ समाहितः ॥

"ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यो रागद्वेषविवर्जितः । नाभिमात्रे जले स्थाप्यः पुरुषः स्थाणुवद्बली" ॥

पितामहः

"स्थापयेत्प्रथमं तोये स्तंभवत्पुरुषं नृपः । आगतं प्राङ्मुखं कृत्वा तोयमध्येऽनुकारिणम् ॥

"ततस्त्वावाहयेद्देवान्सलिलं चानुमंत्रयेत्" । देवान्धर्मादीन् । धर्मावाहनादिशिरःपत्रारोपणान्तं कुर्यादित्यादि अनुमन्त्रणमन्त्राः प्रयोगे द्रष्टव्याः । **व्यासः**

"सत्येन माऽभिरक्ष त्वं वरुणेत्यभिशाप्य कम् । नाभिदघ्नोदकस्थस्य गृहीत्वोरू जलं विशेत्" ॥ कमुदकमभिशाप्याभिमन्त्र्येत्यर्थः । **बृहस्पतिः** "आशु प्रवेश्य पुरुषं प्रक्षिपेत्सायकत्रयम्" ।

पितामहः

"क्षेप्ता तु क्षत्रियः कार्यस्तद्वृत्तिर्ब्राह्मणोऽपि वा । अक्रूरहृदयः शांतः सोपवासस्तथा शुचिः" ॥

कात्यायनः

"क्षिप्तेषु मज्जनं कार्यं गमनं समकालिकम्" । मज्जनसमकालिकमित्यर्थः ।

नारदपितामहौ

"शरप्रक्षेपणस्थानाद्युवा जवसमन्वितः । गच्छेत्परमया शक्त्या यत्रासौ मध्यमः शरः ॥

"मध्यमं शरमादाय पुरुषोऽन्यस्तथाविधः । प्रत्यागच्छेत्तु वेगेन यतः स पुरुषो गतः ॥

"आगतस्तु शरग्राही न पश्यति तथा जले । अंतर्जलगतं सम्यक् तदा शुद्धं विनिर्दिशेत् ॥

"अन्यथा न विशुद्धः स्यादेकांगस्यापि दर्शनात् । स्थानाद्वाऽन्यत्र गमनाद्यस्मिन्पूर्वं निवेशितः" ॥

एकांगस्येति कर्णपरम् । तथा च **कात्यायनः**

"शिरोमात्रं तु दृश्येत न कर्णौ नापि नासिका । अप्सु प्रवेशने यस्य शुद्धं तमपि निर्दिशेत्" ॥

पितामहः "शरस्य पतनं ग्राह्यं सर्पणं परिवर्जयेत्" । **नारदः**

---

१ य र-पंचाशतं च । २ त द ध-आनीय । य श-अन्याय । ३ त थ ध छ ज झ-मण्डितं । ४ य र-सतोरणाय कुर्वीत । ५ ड य श छ ज-तथाविधिः ।

"पंचाशतो धावकानां यौ स्यातामधिकौ जवे । तौ च तत्र नियोक्तव्यौ शरानयनकारणात्" ॥

अथ प्रयोगः । जलस्थानं नदीसागरह्रदेवखातसरस्तडागादिस्थिरतोयं योज्यम् । अल्पमाहार्यतृणशैवालोर्मिपंकग्राहजलूंक[1]मत्स्यादियुक्तं शीघ्रवेगमित्यादि वर्ज्यम् । तत्र नाभिद्घ्ने जले याज्ञियवृक्षोद्भवा धर्मस्थूणा कार्या । तत्सान्निधौ पश्चिमतीरदेशे शोध्यकर्णोच्छ्रितं तोरणं कार्यम् । तत्समीपे षडुत्तरशैतांगुलं[2] वैणवं धनुरनायसाग्रा[3] वैणवास्त्रयः शराश्च स्थाप्याः । तोरणात्सार्द्धशतहस्तामिते सुदेशे लक्ष्यं स्थाप्यम् । ततः सशरं धनुः श्वेतगंधमाल्यादिभिः संपूज्य जलाशये वरुणमावाह्य पूजयित्वा तत्तीरे धर्मावाहनादि हवनांतं पूर्वोक्तं निर्वर्त्य शोध्यशिरसि प्रतिज्ञापत्रमाबध्य प्राड्विवाको जलमभिमंत्रयेदेवम्

"तोय त्वं प्राणिनां प्राणः सृष्टेराद्यं तु निर्मितम् । शुद्धेश्च कारणं प्रोक्तं द्रव्याणां देहिनां तथा ॥
"अतस्त्वं दर्शयाऽऽत्मानं शुभाशुभपरीक्षण" इति

ततः शोध्योऽपि । "सत्येन माऽभिरक्ष त्वं वरुणेत्यभिमंत्रयेत्" ॥ ततोऽवष्टब्धधर्मस्थूणस्य प्राङ्मुखस्य नाभिदघ्नोदकावस्थितस्य बलीयसः पुरुषस्य समीपं गच्छेच्छोध्यः । ततो धनुःस्थानात्क्षत्रियस्तद्वृत्तिर्ब्राह्मणो वाऽऽनायसाग्रान् त्रीन् शरान् लक्ष्यं प्रति सुदृढं क्षिपेत् । तत एकस्मिन् जविनि पुरुषे मध्यमं शरं गृहीत्वा तस्य प्रसर्पणस्थानं विहाय पतनस्थाने स्थितेऽन्येन जाविना शरमोक्षस्थाने तोरणमूले स्थातव्यम् । जवी च पंचाशतो धावकानां मध्ये जवाधिकः । ततः तोरणमूलस्थितेन प्राड्विवाकेन करतालिकात्रये दत्ते तृतीयकरतालिकासमकालमेव शोध्यतोरणमूलस्थजविभ्यां मज्जनद्रुततरगमने कार्ये । मज्जनं चावष्टब्धधर्मस्थूणस्योरू गृहीत्वा कार्यम् । ततस्तस्मिन्मध्यमशरपातस्थानं गते तत्र स्थितः शरग्राही द्रुततरं तोरणं गत्वा जलांतर्गतं शोध्यं यदा पश्यति तदाऽसौ शुद्धः । शिरोमात्रदर्शनेऽपि शुद्धो न कर्णाद्यंगांतरदर्शने निमज्जस्थानादन्यत्र गते वा ।

इत्युदकविधिः ।

अथ विषदिव्यविधिः ।

तत्र **नारदः**

"दद्याद्विषं सोपवासो देवब्राह्मणसंनिधौ । धूपोपहारमंत्रैश्च पूजयित्वा महेश्वरम् ॥
"द्विजानां सन्निधावेव दक्षिणाभिमुखे स्थिते । उदङ्मुखः प्राङ्मुखो वा दद्याद्विप्रः समाहितः" ॥

---

१ ब क ड व–जलौक । २ य श–षडुत्तरं नवांगुहलम् । ३ य श त थ ध छ ज–आनीय

तत्परिमाणमाह **स** एव (१।३२४)

"वर्षे चतुर्यवा मात्रा ग्रीष्मे पंचयवा स्मृता। हेमंते सा सप्तयवा शरद्यल्पा ततोऽपि हि"॥ अल्पा त्रियवा । हेमंतः शिशिरस्याप्युपलक्षकः । तयोः समासश्रुतेः । वसंतस्तु सर्वदिव्यसाधारण्येन प्राप्त एव । तत्रापि सप्तयवा मात्रेति **विज्ञानेश्वरः** । विषं च त्रिंशद्गुणघृतयुतं देयम् ।

"पूर्वाह्णे शीतले देशे विषं देयं तु देहिनाम्। घृतेन योजितं सम्यक् पिष्टं त्रिंशद्गुणान्वितम्" ॥

इति **कात्यायनोक्तेः** । विषाभिमंत्रणमाह **याज्ञवल्क्यः** (व्य. ११०)

"विष त्वं ब्रह्मणः पुत्रः सत्यधर्मे व्यवस्थितः । त्रायस्वास्मादभीशापात्सत्येन भव मेऽमृतम्" ॥

नारदः (१।३२६)

"छायानिवेशितो रक्ष्यो दिनशेषमभोजनः । विषवेगक्रमातीतः शुद्धोऽसौ मनुरब्रवीत्" ॥

विषपरिमाणबाहुल्ये त्ववध्यंतरमाह **स** एव

"पंचतालशतं कालं निर्विकारो भवेद्यदा। तदा भवति संशुद्धस्ततः कुर्याच्चिकित्सितम्"॥ इति ।

विषवेगाश्च **विषतंत्रे**

"वेगो रोमांचमाद्यो रचयति विषजः स्वेदवक्त्रोपशोषौ

"तस्योर्ध्वस्तत्परौ द्वौ वपुषि जनयतो वर्णभेदप्रवेपौ ।

"यो वेगः पंचमोऽसौ नयनविवशतां कंठभंगं च हिक्काम्

"षष्ठो निश्वासमोहौ वितरति च मृतिं सप्तमो भक्षकस्य" ॥ अत्र सोपवासेन प्राड्विवाकेन महादेवाग्रे विषं संस्थापितं भक्षयेदिति ।

अथ कोशविधिः ।

पितामहः

"भक्तो यो यस्य देवस्य पाययेत्तस्य तज्जलम् । समभावे तु देवानां आदित्यस्य तु पाययेत् ॥

"दुर्गायाः पाययेच्चौरान् ये च शस्त्रोपजीविनः । भास्करस्य तु यत्तोयं ब्राह्मणं तन्न पाययेत्" ॥

बृहस्पतिः

"यद्भक्तः सोऽभियुक्तः स्यात्तद्देवायुधमंडलम् । प्रक्षाल्य पाययेत्तस्माज्जलात्तु प्रसृतित्रयम्" ॥

नारदः

"तमाहूयाभिशस्तं तु मंडलाभ्यंतरे स्थितम् । आदित्याभिमुखं कृत्वा पाययेत्प्रसृतित्रयम्॥

---

१ ध–न युध ।

"पूर्वोक्तेन विधानेन स्नातमार्द्राम्बरं शुचिम् । अर्चयित्वा तु तं देवं प्रक्षाल्य सलिलेन तु ॥

"एनश्च श्रावयित्वा तु पाययेत्प्रसृतित्रयम्" ॥ अत्र सोपवासः प्राड्विवाकः पूर्वाह्णे देवमभ्यर्च्य तत्स्नानोदकं गृहीत्वा धर्मावाहनादिशिरःपत्रारोपणांतं कृत्वा जलदिव्योक्तमंत्रेण तज्जलमभिमंत्रयेत् । शोध्योऽपि तदुक्तेनैवाभिमंत्र्य भक्षयेदिति । **बृहस्पतिः**

"सप्ताहाद्वा द्विसप्ताहाद्यस्यार्तिर्न प्रदृश्यते । पुत्रदारधनानां च स शुद्धः स्यान्न संशयः"॥

अथ तंडुलविधिः ।

पितामहः

"तंडुलानां प्रवक्ष्यामि विधिं लक्षणबोधितम् । चौर्ये तु तंडुला देया नान्यत्रेति विनिश्चयः ॥

"तंडुलान्कारयेच्छुक्लान् शालेर्नान्यस्य कस्यचित् । मृन्मये भाजने कृत्वा आदित्यस्याग्रतः शुचिः॥

"स्नानोदकेन संमिश्रान् रात्रौ तत्रैव वासयेत् । आवाहनादिपूर्वं तु कृत्वा रात्रौ विधानतः" ॥

कात्यायनोऽपि

"देवतास्नानपानीयदिग्धतंडुलभक्षणे । शुद्धिर्निष्ठीवनाच्छुद्धो नियम्योऽशुचिरन्यथा" ॥

पितामहः

"शोणितं दृश्यते यस्य हनुस्तालु च शीर्य्यते[1] । गात्रं च कंपते यस्य तमशुद्धं विनिर्दिशेत्" ॥

अथ तप्तमाषविधिः ।

पितामहः

"तप्तमाषस्य वक्ष्यामि विधिमुद्धारणे शुभम् । कारयेदायसं पात्रं ताम्रं वा षोडशांगुलम् ॥

"चतुरंगुलखातं तु मृन्मयं वाऽपि मंडलम् । पूरयेद्घृततैलाभ्यां विंशत्या च पलैस्तु तत् ॥

"सुवर्णमाषकं तस्मिन् सुतप्ते निक्षिपेत्ततः । अंगुष्ठांगुलियोगेन तप्तमाषकमुद्धरेत् ॥

"कराग्रं यो न धुनुयाद्विस्फोटो वा न जायते । शुद्धो भवति धर्मेण निर्विकारकरांगुलिः"॥

प्रकारान्तरमाह स एव

"सौवर्णे राजते ताम्रे आयसे मृन्मयेऽपि वा । गव्यं घृतमुपादाय तदाऽग्नौ तापयेच्छुचिः ॥

"सौवर्णीं राजतीं ताम्रीं आयसीं वा सुशोभिताम् । सलिलेन सकृद्धौतां प्रक्षिपेत्तत्र मुद्रिकाम् ॥

"भ्रमद्वीचितरंगाढ्ये अनखस्पर्शगोचरे । परीक्षेतार्द्रपर्णेन चुरुकारं[3] सुघोषकम् ॥

"ततश्चानेन मंत्रेण सकृत्तमभिमंत्रयेत् ।

"परं पवित्रममृतं घृत त्वं यज्ञकर्मणि । दह पावक पापं त्वं हिमशीतं शुचौ भव ॥

"उपोषितं ततः स्नातमार्द्रवाससमागतम् । ग्राहयेन्मुद्रिकां तां तु घृतमध्यगतां तथा ॥

"प्रदेशिनीं च तस्याथ परीक्षेयुः परीक्षकाः । यस्य विस्फोटका न स्युः शुद्धोऽसावन्यथाऽशुचिः"॥

---

१ य र-शीर्याति । २ य र-मानम् ३ य र-चुरूकारं ।

अथ फालविधिः ।

बृहस्पतिः ।

“आयसं द्वादशपलं घटितं फालमुच्यते । अष्टांगुलं भवेद्दीर्घं चतुरंगुलविस्तृतम् ॥
“अग्निवर्णं तु तच्चौरे जिह्वया लेलिहेत्सकृत् । न दग्धश्चेच्छुद्धिमियादन्यथा तु स हीयते” ॥

अथ धर्मजविधिः ।

पितामहः

“अधुना संप्रवक्ष्यामि धर्माधर्मपरीक्षणम् । हंतॄणां याचमानानां प्रायश्चित्तार्थिनां नृणाम् ॥
“राजतं कारयेद्धर्ममधर्मं सीसकायसम् । लिखेद्भूर्जे पटे वाऽपि धर्माधर्मौ सितासितौ ॥
“अभ्युक्ष्य पंचगव्येन गंधमाल्यैः समर्चयेत् । सितपुष्पस्तु धर्मः स्यादधर्मोऽसितपुष्पधृक् ॥
“एवंविधायोपलिप्य पिंडयोस्तौ निधापयेत् । गोमयेन मृदा वाऽपि पिण्डौ कार्यौ समंततः ॥
“मृद्भांडकेऽनुपहते स्थाप्यौ चानुपलक्षितौ । उपलिप्ते शुचौ देशे देवब्राह्मणसन्निधौ ॥
“आवाहयेत्ततो देवान् लोकपालांश्च पूर्ववत् । धर्मावाहनपूर्वं तु प्रतिज्ञापत्रकं लिखेत् ॥
“यदि पापविमुक्तोऽहं धर्मस्त्वायातु मे करे । अभियुक्तस्ततश्चैकं प्रगृह्णीताविलंबितम् ॥
“धर्मे गृहीते शुद्धः स्यादधर्मे तु स हीयते । एवं समासतः प्रोक्तं धर्माधर्मपरीक्षणम्” ॥ ।

बृहस्पतिः

“पत्रद्वये लेखनीयौ धर्माधर्मौ सितासितौ । जीवदानादिकैर्मंत्रैर्गायत्र्याद्यैश्च सामभिः ॥
“आमंत्र्य पूजयेद्गंधैः कुसुमैश्च सितासितैः । अभ्युक्ष्य पंचगव्येन मृत्पिंडांतरितौ ततः ॥
“समौ कृत्वा तु कुंभे[२] तौ स्थाप्यौ चानुपलक्षितौ । ततः कुंभात्पिंडमेकं प्रगृह्णीताविलंबितम् ॥
“धर्मे गृहीते शुद्धः स्यात्संपूज्य च परीक्षकैः” ॥

अथ प्रयोगः । पत्रद्वये शुक्लं धर्मं कृष्णमधर्मं पुत्तलकरूपं विधाय “आंह्रींक्रौंहंयंरं लंवंशंषंसंहंॐधर्मस्य प्राणा पुनरपी”मं मंत्र पठित्वा धर्मस्य जीव इह स्थितः । पुनरपि तमेव पठित्वा धर्मस्य सर्वेंद्रियाणि वाङ्मनोनेत्रश्रोत्रघ्राणप्राणा इहागत्य सुखं चिरं तिष्ठंतु स्वाहा इत्यनेन जीवदानं धर्मप्रतिमायाः कृत्वा गायत्र्यादिसामज्ञाने तेव नोचेत्सव्याहृतिप्रणवगायत्रीं पठित्वा आवाहनादि कृत्वा यथाक्रमं शुक्लकृष्णपुष्पाभ्यां धर्माधर्मौ संपूज्य प्रणवेन पंचगव्यमादायाभ्युक्ष्य शुक्लपुष्पयुक्तं धर्मं कृष्णपुष्पयुक्तं अधर्मं मृत्पिंडद्वये कृत्वा नवे कुंभे स्थापयेत्प्राड्विवाकः । ततो धर्मावाहनादिहवनांतं कर्म कृत्वा समंत्रकप्रतिज्ञापत्रं संशोध्यशिरसि बध्नीयात् ।

---

१ छ ज थ–पावमानानां । २ य श–मृत्कुंभे ।

शोध्यस्तु "यदि पापविशुद्धोऽहं धर्मस्त्वायातु मे करे" इत्युच्चार्य कुंभात्तयोरेकं गृह्णीयात् धर्मे गृहीते शुद्ध इति। ततो दक्षिणां दद्यात्॥

अथ शपथाः।

मनुः (८।११३)

"सत्येन शापयेद्विप्रं क्षत्रियं वाहनायुधैः। गोबीजकांचनैर्वैश्यं शूद्रं सर्वैस्तु पातकैः"॥

बृहस्पतिः

"सत्यं वाहनशस्त्राणि गोबीजकनकानि च। देवब्राह्मणपादांश्च पुत्रदारशिरांसि च॥

"एते च शपथाः प्रोक्ताः स्वल्पेऽर्थे सुकराः सदा। साहसेष्वभिशापेषु दिव्यान्याहुर्विशोधनम्"॥

याज्ञवल्क्यः (व्य. ११३)

"अर्वाक् चतुर्दशादह्नो यस्य नो राजदैविकम्। व्यसनं जायते घोरं स शुद्धः स्यान्न संशयः"॥

घोरं महत्। स्वल्पस्य देहिनामपरिहार्यत्वादिति **मिताक्षरायाम्** (पृ. ७१ पं. ११)

कात्यायनोऽपि

"आ चतुर्दशकादन्हो यस्य नो राजदैविकम्। व्यसनं जायते घोरं स ज्ञेयः शपथैः शुचिः"॥

व्यसनमापत्। घोरमतिपीडाकरम्। स्वल्पस्य शरीरधर्मत्वादिति **वाचस्पतिमिश्र-स्मार्तभट्टाचार्य्यौ**। पुनः **कात्यायनः**

"अथ दैवविसंवादे द्विसप्ताहात्तु दापयेत्। अभियुक्तं प्रयत्नेन तमर्थं दंडमेव च॥

"तस्यैकस्य न सर्वस्य जनस्य यदि तद्भवेत्। रोगोऽग्निर्ज्ञातिमरणं ऋणं दाप्यो दमं च सः॥

"ज्वरातीसारविस्फोटगूढास्थिपरिपीडनम्। नेत्ररुग्गलरोगस्तु तथोन्मादः प्रजायते॥

"शिरोरुक्भुजभंगश्च दैविका व्याधयो नृणाम्"। दैवविसंवादे ज्ञातिमरणादौ तस्यैकस्येति। तेन देशव्यापकमर्य्यादादिव्यावृत्तिः। अत्र तस्येत्यनेन पूर्वोक्ताभियुक्तपरामर्शादभियुक्तस्यैव रोगादिर्भंगलिंगम्। न तु तत्पुत्रादेः। सोऽपि च महान्नस्वल्प इति प्रागेवोक्तम्। एतदभिप्रायेणैवाभियुक्तस्यासाधारणरोगादिभिर्भङ्गलिङ्गमित्यर्थ इति **वाचस्पतिमिश्राः**। अत एव ज्ञातिमरणमित्येवोक्तम् न तु ज्ञातिरोगादिरिति।

अथ दायनिर्णयः।

अथ दायादिनिर्णयोपयोगि स्वत्वम्। तच्च क्रयप्रतिगृहादिजन्यः शक्तिविशेषः। तत्कारणता तु क्रयादीनां लोकव्यवहारादेव गम्यते। न शास्त्रात्। तदनभिज्ञानामपि[1] तद्दर्शनात्।

---

१ य र-तदानभिज्ञानामपि

शास्त्रकल्पनायां गौरवाच्च । **नयविवेके भवनाथोऽप्येवम्** । यत्तु **गौतमः** (अ. १० सू३९-४२) "स्वामी रिक्थक्रयसंविभागपरिग्रहाधिगमेषु । ब्राह्मणस्याधिकं लब्धम् । क्षत्रियस्य विजितं । निर्विष्टं वैश्यशूद्रयोः" इति तल्लोकसिद्धकारणानुवादकम् । स्वामिस्वत्वध्वंस[1]मात्रेण यत्स्वस्य[2] भवति तस्मिन् ऋक्थमिति प्रयुंजते लोकाः । क्रयप्रतिग्रहादिव्यावर्तयितुं[3] मात्रपदम् । अत्र तादृशध्वंस[4] एव रिक्थपदं शक्तम्[5] । क्रयादिस्वत्वोपायसमभिव्याहारात् । नागृहीतविशेषणान्यायाच्च । "पितरि जीवति तद्द्रव्ये पुत्रादीनां पूर्वमनुत्पन्नमेव स्वत्वं संविभागेन जन्यते" इति **धारेश्वराचार्यः स्मृतिसंग्रहकारश्च** तन्न । 'उत्पत्त्यैवार्थस्वामित्वं लभंत' इत्येवमादिवचनेन पुत्रोत्पत्तेरेव पितृधने पुत्र[6]त्वनिरूपितस्वत्वोत्पादकत्व[7]बोधनात् ।

"भूर्या पितामहोपात्ता निबंधो द्रव्यमेव र्च । तत्र स्यात्सदृशं स्वाम्यं पितुः पुत्रस्य चोभयोः" ॥ इति **याज्ञवल्क्य**वचनाच्च (व्य. १२२) ।

न चेदं पितामहमरणस्यैव स्वत्वोत्पत्तिहेतुत्वं गमयति न पुत्रोत्पत्तेः । मरणकालेऽनुत्पन्ने पौत्रे तदभावप्रसंगात् । वस्तुतस्तु पितामहपदमविवक्षितम् अन्यथा प्रपितामहाद्युपात्ते सदृशस्वाम्याभावप्रसक्तेः । अनुवाद्यविशेषणत्वाच्च । यत्तु **देवलः**

"पितर्युपरते पुत्रा विभजेयुर्धनं पितुः । अस्वाम्यं हि भवेदेषां निर्दोषे पितरि स्थिते" ॥ इति ।

तत्र पूर्वार्द्धं तावद्विभागकालविधायकं विधिप्रत्ययश्रवणात् । उत्तरार्द्धं तु तस्यैव स्तुत्यर्थतयाऽस्वातंत्र्यपरम्[9] । न तु स्वत्वाभावपरम् । एतेन "न जीवति पितरि पुत्रा रिक्थं विभजेरन् यद्यपि स्यात्पश्चादधिगतं तैरनर्हा एव पुत्रा अर्थधर्मपरेऽस्वातंत्र्यात्[10]" इति **शंख**वचोऽपि व्याख्यातम् इति पूर्वनिषेधार्थवादार्थानंतरा स्वातंत्र्योक्तिरिति । यद्यपि तैः पश्चादधिगतमित्यन्वयः । तैः पुत्रैः पश्चादुत्पत्तेः । अधिगतं प्रतिग्रहादिना प्राप्तम् । पुत्रादिभिः प्रतिगृहीते[11] स्वत्वाविवादात्तत्राप्यस्वातंत्र्यं किमुत पित्रर्जित इति तात्पर्यार्थः । इदं चास्वातंत्र्यं विभागकाम्यधर्मव्यवसायादिविषयम् । अत एव **हारीतः** । "जीवति पितरि पुत्राणां अर्थादानविसर्गविभागाक्षेपेष्वस्वातंत्र्यम्" इति । आदानविसर्गपदेन व्यवसायो लक्ष्यते । आक्षेपो दास्यादिभर्त्सनमिति **मदनः** । यत्तु

"मणिमुक्ताप्रवालानां सर्वस्यैव पिता प्रभुः । स्थावरस्य तु सर्वस्य न पिता न पितामहः" ॥ इति तत्कुंडलांगुलीयकधारणादावेव पितुः स्वातंत्र्यमात्रार्थं न तु दानादौ न वा पुत्रोत्पत्तेः स्वत्वकारणत्वनिवृत्त्यर्थम्[12] । भोगानाश्यमण्याद्युपादानादप्येष एव अर्थः प्रतीयते । अत एव

---

१ य स-लब्धांश । २ छ-स्वं । ३ अ ब क ड फ य ल श-वारयितुम् । ४ य श-लब्धांश । ५ ड ब फ-शक्यम् । ६ अ ब क ड फ-पुत्रनिरूपित । ७ ड फ-पादकत्वाबोधनात् । ८ य र ल व श-वा । ९ अ य र ल व श-स्वातंत्र्यपरम् । १० अ ड क-अर्थधर्मपरस्वातंत्र्यात् । य श-अर्थधर्मपरे स्वातंत्र्यात् । ११ व र-पुत्रादिप्रतिगृहीत । १२ य श-निवृत्त्यर्थः

"स्थावरं द्विपदं चैव यद्यपि स्वयमर्जितम्। असंभूय सुतान्सर्वान्न दानं न च विक्रयः"॥ इति दानविक्रयादीनामेव निषेधो न भोगस्य। अतः पूर्वमनेकभ्रात्रादीनामपरिच्छिन्नं स्वत्वं संविभागेन व्यवस्थाप्यते। तत्र समुदितद्रव्यगतपूर्वस्वत्वनाशेन तदेकदेशे विलक्षणं तदुत्पद्यत[1] इति केचित्। युक्तं तु पूर्वनाशस्वत्वांतरोत्पत्तिकल्पने गौरवात्पूर्वमेकदेशस्थितमेवोत्पन्नं विभागेन पदार्थविशेषनिष्ठतया ज्ञाप्यते।

प्रकृतमुच्यते। ब्राह्मणस्याधिकं लब्धमिति। प्रतिग्रहलब्धं विप्रस्याधिकं फलजनकमिति[2] केचित्। रिक्थाद्यपेक्षया विप्रस्यैवायमधिक उपायः।

एवं क्षत्रियादेर्जयादिरिति तु युक्तम्। जयेऽपि जितस्य यत्र ग्रहक्षेत्रद्रव्यादौ स्वत्वमासीत् तत्रैव जेतुरप्युत्पद्यते जितस्य करग्राहितायां तु जेतुरपि सैव न स्वत्वम्। अत एव सार्वभौमेन संपूर्णा पृथ्वी मांडलिकेन च मंडलं न देयमित्युक्तं षष्ठे। संपूर्णपृथिवीमंडलस्य तत्तद्ग्रामक्षेत्रादौ स्वत्वं तु तत्तद्भौमिकादीनामेव। राज्ञां तु करग्रहणमात्रम्। अत एव इदानींतनपारिभाषिकक्षेत्रदानादौ न भूदानसिद्धिः। किं तु वृत्तिकल्पनमात्रमेव। भौमिकेभ्यः क्रीते[3] तु गृहक्षेत्रादौ स्वत्वमप्यस्त्येव। तेन तत्र भूदानस्यापि फलं भवति।

निर्विष्टं कुसीदकृषिवाणिज्यपशुपालनलब्धं सेवालब्धं च। "निर्वेशो भृतिभोगयोः" इत्यभिधानात् (**अमरकोशे** ३।३।२१५)। भृतिः सेवा। भोगः कुसीदादिः। तत्राद्यं वैश्यस्य द्वितीयं शूद्रस्य। अतो लोकसिद्धैव क्रयादीनां कारणता। एवं च स्वीयगवादिजातवत्सादौ स्वत्वव्यवहारः संगच्छते। उपायानां शास्त्रगम्यत्वे तु न स्यात्। स्वीयगवादिजननरूपोपायस्य शास्त्रेणाबोधनात्।

ननु स्वीयगवादिजननेनेव स्वभार्यायामुत्पत्त्या कन्यापुत्रादावपि स्वत्वं स्यात्। इष्टापत्तौ। विश्वजिति सर्वस्वं ददातीति विहिते सर्वस्वदाने कन्यापुत्रादिदानापत्त्या कन्यापुत्रादि न देयमिति षाष्ठसिद्धांतविरोध इति चेन्न। गवादाविव भार्यायां स्वत्वाभावेन तस्यामुत्पन्नेऽपत्ये[4]ऽपि तदभावात्। लोके च स्वत्वास्पदीभूतोत्पत्तेरेव स्वत्वकारणत्वं क्लृप्तम्। भार्यायामपि प्रतिग्रहेण स्वत्वं स्यादेवेति[5] चेन्न। क्षत्रियादीनां प्रतिग्रहाभावेन तद्भार्यासु स्वत्वाभावात्तदपत्येष्वपि तदभावः। तेन "सजातीयेष्वयं प्रोक्तस्तनयेषु मया विधिः" इति (या. व. २।१३२) सजातीयस्यैव दत्तकस्य ग्राह्यत्वात्। क्षत्रियादीन्प्रति तावद्दत्तकप्रतिग्रहो गौण एव। न च विप्रान्प्रति स मुख्यः संभवति तद्विधौ युगपद्वृत्तिद्वयविरोधात्। न च पुत्रप्रतिग्रहविधिर्विप्राधिकारिक एव। न क्षत्रियाद्यधिकारिक इति वाच्यम्। "दौहित्रो भागिनेयश्च शूद्रस्यापि च दीयते" इत्यादि**शौनकादि**वचोभिस्तदधिकारिकत्वस्यापि अवगमात्। एवं ब्राह्मविधिना क्षत्रियादि-

---

१ य श-तदुत्पद्यते। २ य श-फलजनमेकं। ३ य श-क्रीतं तु। ४ र व-अपत्ये। ५ र व-स्यादिति चेन्न.

कन्यया सह विप्रस्योद्वाहे दानप्रतिग्रहयोर्गौणत्वमङ्गीकार्यम् । अन्यत्र मुख्यत्वमिति वृत्तिद्वयविरोधः । क्षत्रियान्प्रति ब्राह्मादिविवाहप्रवृत्तिस्तु सर्वेषामविप्रतिपन्नैव । अत एव पुत्रादीनां दानं गौणमिति **तंत्ररत्ने मिश्राः** । न च स्वा भार्यापुत्रकन्या इति शाब्दव्यवहारात्स्वत्वकल्पना । तस्य स्वः पिता स्वा मातेत्यादाविव ज्ञातिवाचकत्वेनाप्युपपत्तेः । अस्ति च ज्ञातावपि स्वशब्दस्य शक्तिः । "स्वो ज्ञातावात्मनि स्वं त्रिष्वात्मीये स्वोऽस्त्रियां धने" इति कोशात् (**अमरकोशे** ३।३।२१०)। यत्तु षष्ठे गर्भदासदानमुक्तं तच्चिंत्यम् । तन्मातरि मुख्यदानप्रतिग्रहक्रयविक्रयाद्यभावेन स्वत्वाभावे तदुत्पन्ने गर्भदासे सुतरां तदयोगात् । इत्यस्तु प्रासंगिकम् ।

अथ दायः । असंसृष्टं विभजनीयं धनं दायः । लाभाद्यर्थसंसृष्टधनव्यावृत्तयेऽसंसृष्टमिति । वणिग्भिरेकीकृत्य विभज्यमाने दायभागशब्दाप्रयोगात् । एवं वक्ष्यमाणपारिभाषिकसंसर्गवतोऽपि निवृत्तिः । अत एव **स्मृतिसंग्रहे**

"पितृद्वारागतं द्रव्यं मातृद्वारागतं च यत् । कथितं दायशब्देन तद्विभागोऽधुनोच्यते" ॥ इति।

निघण्टौ च

"विभक्तव्यं पितृद्रव्यं दायमाहुर्मनीषिणः" इति । पितृपदं संबंधिमात्रोपलक्षणम् ।

अयं दायो द्वेधा । सप्रतिबंधोऽप्रतिबंधश्च । यत्र धनस्वामिनस्तत्पुत्रादेश्च जीवनं प्रतिबंधकं स सप्रतिबंधः । यथा पितृव्यादिधनम् । यत्तु स्वामिसंबंधादेव पुत्रादेर्धनार्जनोपायांतरनिरपेक्षत्वात्स्वत्वं भवति सोऽप्रतिबंधो यथा पितृधनम् । **इति दायस्वरूपम्** ।

अथ तद्विभागः । तमाह **नारदः** (अ. १३ श्लो. १)

"विभागोऽर्थस्य पित्र्यस्य पुत्रैर्यत्र प्रकल्प्यते । दायभाग इति प्रोक्तं तद्विवादपदं बुधैः" ॥ पुत्रैरिति पौत्रादीनामप्युपलक्षणम् । पित्र्यस्येति पितामहादीनाम् । **मदनस्तु** पित्र्यादेरित्येव पपाठ । इदं च दायभागस्वरूपमुक्तम् । द्रव्यसामान्याभावेऽपि 'त्वत्तोऽहं विभक्त' इति व्यवस्थामात्रेणापि भवत्येव विभागः । बुद्धिविशेषमात्रमेव हि विभागः । तस्यैवाभिव्यंजिकेयं व्यवस्था ।

अथ विभागकालः । **मनुः** (अ. ९ श्लो. १०४)

"ऊर्ध्वं पितुश्च मातुश्च समेत्य भ्रातरः समम् । भजेरन् पैतृकं रिक्थं अनीशास्ते हि जीवतोः" ॥

चशब्दोपादानेऽपि मरणसमुच्चयो न विवक्षितः। अत एव **मदनरत्ने स्मृतिसंग्रहे**

"पितृद्रव्याविभागः स्याज्जीवंत्यामपि मातरि । न स्वतंत्रतया स्वाम्यं यस्मान्मातुःपतिं विना ॥

"मातृद्रव्यविभागोऽपि तथा पितरि जीवति । सत्स्वपत्येषु यस्मान्न स्त्रीधनस्य पतिः पतिः" ॥

---

१ ढ ब छ ज-अविप्रतिपत्त्यैव । २ अ ब ड क फ-निरपेक्षात् । ३ य श- + विशेषमात्रमेव हि ।

एतदपवदति **बृहस्पतिः**

"पित्रोरभावे मातॄणां विभागः संप्रदार्शितः । मातुर्निवृत्ते रजासि जीवतोरपि शस्यते" ॥

नारदः (अ. १३ श्लो. ३)

"अत उर्ध्वं पितुः पुत्रा विभजेयुर्धनं समम् । मातुर्निवृत्ते रजासि प्रत्तासु भगिनीषु च ॥

"निवृत्ते चापि रमणे[1] पितर्युपरतस्पृहे" ॥ रमणः कामः । उपरतस्पृहो विरक्तः । प्रत्तासु भगिनीषु चेति काकाक्षिवद्रजोरमणानिवृत्त्योर्विशेषणम् । **गौतमः** (अ.२८ सू. १–२)। "ऊर्ध्वं पितुः पुत्रा रिक्थं विभजेरान्निवृत्ते रजासि मातुर्जिवति पितरि वेच्छतीति" । इच्छतीत्यनेन रजोनिवृत्तिं विनाऽपि पितुरिच्छया विभाग उक्तः । क्वचित्तदिच्छां विनाऽपि विभागमाह **बृहस्पतिः**

"क्रमागते गृहक्षेत्रे पितापुत्राः समांशिनः । पैतृके न विभागार्हाः सुताः पितुरनिच्छया" ॥

अर्थात्पितामहाद्यार्जिते तदनिच्छयाऽपि विभागार्हा इत्यर्थः ॥

पैतामहेऽपि क्वचित्पितुरिच्छयैव विभागमाहतुर्**मनुविष्णू** (अ. ९ श्लो. २०९)

"पैतृकं तु पिता द्रव्यमनवाप्तं यदाप्नुयात् । न तत्पुत्रैर्भजेत्सार्द्धं अकामः स्वयमर्जितम्" ॥

बृहस्पतिः

"पैतामहं हृतं पित्रा स्वशक्त्या यदुपार्जितम् । विद्याशौर्यादिना वाऽऽप्तं तत्र स्वाम्यं पितुः स्मृतम् ॥

"प्रदानं स्वेच्छया कुर्याद्भोगं चैव ततो धनात् ॥ "

नारदः (१३।१६)

"व्याधितः कुपितश्चैव विषयासक्तमानसः । अन्यथाशास्त्रकारी च न विभागे पिता प्रभुः" ॥

हारीतः "अकामे पितरि रिक्थभागो वृद्धे विपरीतचेतासि दीर्घरोगिणि चेति" । अकामे विभागेच्छारहित इति **मदनरत्ने** । विपरीतचेता अधर्मवर्ती । पितुरनिच्छायामपि विभागो भवतीति भावः ।

पितर्यसमर्थे ज्येष्ठ[2]पुत्रानुमत्या विभागमाह **हारीतः** "कामं दीने प्रोषिते आर्तिंगते वा ज्येष्ठोऽर्थांश्चिंतयेत्" इति । **शंखलिखितौ** "पितर्यशक्ते कुटुंबस्य व्यवहारं ज्येष्ठः कुर्यात्तदनंतरो वा कार्यज्ञस्तदनुमतेनेति" । अनंतरोऽनुजः । कुटुंबभरणादिच्छया समर्थे[3] विभागः । सर्वेषां तथात्वे त्वनियम इति निष्कर्षः[4] ।

याज्ञवल्क्यः (व्य. ११४)

"विभागं चेत्पिता कुर्यादिच्छया विभजेत्सुतान् । ज्येष्ठं वा श्रेष्ठ[5]भागेन सर्वे वा स्युः समांशिनः" ॥

---

१ य श'–मरणे– । २ य श –ज्येष्ठपुत्रानुपपत्या । ३ य श –सामर्थ्ये । ४ ख च घ–निष्कृष्टोऽर्थः' । ५ अ ब क ड फ य श– ज्येष्ठभागेन ।

ऐच्छिकविभाग एव विवृत उत्तरार्धेन । इच्छायाः संभवति उक्तपक्षद्वयावलंबनत्वे स्वातंत्र्यायोगात् । वाक्यभेदापत्तेः । एकस्मै लक्षं कस्मैचित्कपर्दिकमन्यस्मै न किमपीत्यव्यवस्थापत्तेश्च ।

ज्येष्ठविभागे विशेषमाह **मनुः** (अ. ९ श्लो. ११२।११६।११७)

"ज्येष्ठस्य विंश उद्धारः सर्वद्रव्याच्च यद्वरम् । तदर्धं मध्यमस्य स्यात्तदर्धं तु कनीयसः ॥

"उद्धारेऽनुद्धृते[1] त्वेषामियं स्यादंशकल्पना । एकाधिकं हरेज्ज्येष्ठः पुत्रोऽध्यर्द्धं ततोऽपरः ॥

"अंशमंशं यवीयांस इति धर्मो व्यवस्थितः" ।

यमलयोर्मध्ये प्रथमप्रसूतस्य ज्यैष्ठ्यं **मनुराह** (अ. ९ श्लो.)

"पुत्रः कनिष्ठो ज्येष्ठायां कनिष्ठायां च पूर्वजः । कथं तत्र विभागः स्यादिति चेत्संशयो भवेत् ॥१२२॥

"सदृशस्त्रीप्रजातानां पुत्राणामविशेषतः । न मातृतो ज्यैष्ठ्यमस्ति जन्मतो ज्यैष्ठ्यमुच्यते ॥१२५॥

"जन्मज्येष्ठेन चाह्वानं सुब्रह्मण्यास्वपि स्मृतम् । यमयोश्चैव संज्ञासु जन्मतो ज्येष्ठता मता ॥

"यस्य जातस्य यमयोः पश्यंति प्रथमं मुखम् । संतानः पितरश्चैव तस्मिन्ज्यैष्ठ्यं प्रतिष्ठितम्" ॥ इति । यत्तु पिंडसिध्यादिवैद्यक[3]ग्रंथेषु अनंतरप्रसूतस्य ज्यैष्ठ्यमुक्तं तदनेन कार्यांशे बाध्यते तस्याश्रुतिमूलत्वात् । मासेन शूद्रो भवतीतिवत्[4] । यत्तु "द्वौ तदा भवतो गर्भौ सूतिवेशविपर्ययात्[5] " इत्यादिना **भागवते** पश्चाज्जातस्य ज्यैष्ठ्यमुक्तं तदप्यनेन बाध्यते । **पुराणेषु**[6] स्मृतिविरुद्धाचाराणां बहुशो दर्शनात् । देशाचारतो व्यवस्था ज्ञेयेति केचित् । युक्तं तु पूर्वोक्तमेव । अयं[7] चोद्धारविभागः कलौ नेष्टः[8] । कलिवर्ज्येषु पाठात् । निर्णीतं चेदं **समयमयूखे**ऽस्माभिः ।

पितुरंशद्वयमाह **नारदः** (१३।१२)

"द्वावंशौ प्रतिपद्येत विभजन्नात्मनः पिता" । इदं त्वेकपुत्रपरम् । "स यद्येकपुत्रः स्याद्द्वौ[9] भागावात्मतः कुर्यादिति" **शङ्खलिखितोक्ते**रिति **मदनरत्ने** । एकपदं श्रेष्ठपरम् । "एके मुख्यान्यकेवलाः" इत्य**मरोक्तेः** (३।३।१६) । गुणवत्पुत्र इति यावदिति **पारिजाते** ।

पितामहार्जिते त्वेकपुत्रेणापि सह समांशित्वमाह[10] **बृहस्पतिः**

"द्रव्ये पितामहोपात्ते स्थावरे जङ्गमे तथा । सममंशित्वमाख्यातं पितुः पुत्रस्य चैव हि" ॥

याज्ञवल्क्यः (व्य. १२१)

"भूर्या पिता महोपात्ता निबंधो द्रव्यमेव वा । तत्र स्यात्सदृशं स्वाम्यं पितुः पुत्रस्य चोभयोः" ॥

कात्यायनः

"सकलं द्रव्यजातं[2] यद्भागैर्गृह्णन्ति तत्समैः । पितरो भ्रातरश्चैव विभागो धर्म्य उच्यते" ॥

यत्तु याज्ञवल्क्यः (व्य. ११६) "न्यूनाधिकविभक्तानां धर्म्यः[11] पितृकृतः स्मृतः" इति तत्र

---

[1] य श- तु । [2] अ-पुस्तकोद्धृतः पाठोऽयम् । [3] अ ड फ-वैदिक । य श-वैधक । [4] ब क ड फ-शुद्धीभवतीति । अ य- शूद्रो भवति । श-शूद्रीभवति । [5] अ ब क ड फ र श-सूतिर्वेश । [6] ल-पुराणेष्वपि । [7] तथोद्धारविभागस्तु नैव सम्प्रतिवर्तते इति कलिवर्ज्येषु पाठादित्यपि पाठः क्वचिद्दृश्यते । इदं हेमाद्रिधृतवचनमिति निर्णयसिन्धुः परि० । तथा च आदित्यपुराण इत्युपक्रम्योपन्यस्तं वीरमित्रोदये । मंडालिक । [8] अ ब क ड फ य श ल-निषिद्धः । [9] ब श-एकः पुत्रस्य द्वौ । [10] फ-[illegible] । य इ-[illegible] । [11] फ-धर्मः ।

पितृकृतो धर्म्यश्चेत्स्मृतो न परावर्तनीय इति **मदनविज्ञानेश्वरादयः । नारदः** (अ. १३ श्लो. १५)

"पित्रैव तु विभक्ता ये समन्यूनाधिकैर्धनैः । तेषां स एव धर्मः स्यात्सर्वस्य हि पिता प्रभुः" ॥ इति तद्युगान्तरपरम् ।

स्वस्य पुत्राणां च समांशपक्षे पत्न्या अप्यंशमाह **याज्ञवल्क्यः** (व्य. ११५)

"यदि कुर्यात्समानंशान्पत्न्यः कार्याः समांशिकाः । न दत्तं स्त्रीधनं यासां भर्त्रा वा श्वशुरेण वा"॥इति

दत्ते त्वर्द्धं देयम् । "दत्ते त्वर्द्धं प्रकल्पयेदिति" वचनात्[१] अर्द्धं पूर्वदत्तं स्त्रीधनं यावता पुत्रांशसमं भवति तावदित्यर्थः । अंशाधिकधनायास्तु नांशः । अर्जनसमर्थस्य पुत्रस्य अनीहमानस्य दायजिघृक्षाभावमाह[३] स एव (व्य. ११५) "शक्तस्यानीहमानस्य किंचिद्दत्त्वा पृथक्क्रिया" । किंचिद्दानं च तत्पुत्राणां दायजिघृक्षानिवृत्त्यर्थमिति **मिताक्षरायाम्** (पृ. ७७ पं.२०) ।

पितृमरणानंतरं समविभाग उक्तः तेनैव[२] (व्य. ११७) " विभजेरन्सुताः पित्रोरूर्ध्वं रिक्थमृणं समम्" । **हारीतः** "समानो मृते पितरि रिक्थभागः" इति । **याज्ञवल्क्यः** (व्य. १२३) "पितुरूर्ध्वं विभजतां माताऽप्यंशं समं हरेत्" । **विष्णुः** "मातरः पुत्रभागानुसारिभागहारिण्यः" । **स्मृत्यंतरे**[४] "जननी[५] त्वधना पुत्रैर्विभागेंऽशं समं हरेत्" । सधना तु यावता स्वधनस्य पुत्रांशसमभागता भवति तावदेव हरेदित्यर्थः । अंशाधिकधनायास्तु नांशः ।

सापत्नमातुः पितामह्याश्चांशमाह **व्यासः**

"असुताश्च पितुः पत्न्यः समानांशाः प्रकीर्तिताः । पितामह्यश्च ताः सर्वा मातृतुल्याः प्रकीर्तिताः"॥

सर्वा इत्यनेन पितामहीसपत्न्योऽपि गृह्यंते ।

अनेकभ्रातृपुत्राणां विभागप्रकारमाह **याज्ञवल्क्यः** (व्य. १२०) "अनेकपितृकाणां तु पितृतो भागकल्पना" । एकस्यैकः पुत्रोऽपरस्य द्वावन्यस्य त्रयस्तेषां पितृसंख्ययैव विभागो न विभाजकसंख्ययेत्यर्थः । **कात्यायनः**

"अविभक्तेऽनुजे प्रेते तत्सुतं रिक्थभागिनम् । कुर्वीत जीवनं येन लब्धं नैव पितामहात् ॥

"लभेतांशं स पित्र्यं तु पितृव्यात्तस्य वा सुतात् । स एवांशस्तु सर्वेषां भ्रातृणां न्यायतो भवेत्॥

"लभते तत्सुतो वाऽपि निवृत्तिः परतो भवेत्" ॥

अनुजपदं ज्यायसोऽप्युपलक्षणम् । परतः प्रपौत्रात् । प्रपौत्रपुत्रादिः[६] पितृपितामहप्रपितामहेषु मृतेषु अनंतरं वृद्धप्रपितामहे मृतेऽन्यस्मिंश्च तत्पुत्रादिके जीवति तद्धनं न लभते । पुत्रपौत्रप्रपौत्रसामान्याभावे सोऽपि लभेत एवेत्यर्थः । इदं च नाविभक्तपरं किंतु संसृष्टपरम् ।

---

१ फ य श–च । २ याज्ञवल्क्य स्मृ. २।१४८ । ३ र ड व–दायजिघृक्षाभावे आह । ४ क य र ल व श–स्मृत्यन्तरे । ५ अ ब क ड फ–जनन्यस्वधना । ६ अ ब ड फ–लभेत ।

"अविभक्तविभक्तानां कुल्यानां वसतां सह । भूयो दायविभागः स्यादाचतुर्थादिति स्थितिः" ॥

इति **देवलोक्तेः** । अविभक्तविभक्तानां वृद्धप्रपितामहतत्पुत्राणां च संसृष्टानामित्यर्थः । इदं च समदेशस्थितपरम् । देशांतरस्थस्तु पंचमादिरपि लभत एव ।

"ऋणं लेख्यं गृहं क्षेत्रं यस्य पैतामहं भवेत् । चिरकालप्रोषितो वा[1] भागभागागतस्तु सः ॥

"गोत्रसाधारणं[2] त्यक्त्वा योऽन्यं देशं समाश्रितः । तद्वंशस्यागतस्यांशः प्रदातव्यो न संशयः ॥

"तृतीयः पंचमश्चैव सप्तमश्चापि यो भवेत् । जन्मनामपरिज्ञाने[3] लभेतांशं क्रमागतम्" ॥

इति देशांतरप्रक्रमेण **बृहस्पतिस्मृतेः** ॥

क्वचिन्मातृतो विभागमाह **बृहस्पतिः**

"यद्येकजाता बहवः समाना जातिसंख्यया । सापत्न्यास्तैर्विभक्तव्यं मातृभागेन धर्मतः" ॥

व्यासः

"समानजातिसंख्या ये जातास्त्वेकेन सूनवः । विभिन्नमातृकास्तेषां मातृभागः प्रशस्यते" ॥

एतत्प्रत्युदाहरणमाह **बृहस्पतिः** "सवर्णाभिन्नसंख्या ये पुंभागस्तेषु शस्यस्ते" ।

विजातीयविभागमाह **याज्ञवल्क्यः** (व्य. १२५)

"चतुस्त्रिद्व्येकभागाः स्युः क्रमशो ब्राह्मणात्मजाः । क्षत्रजास्त्रिद्व्येकभागा विड्जास्तु द्व्येकभागिनः" ॥

ब्राह्मणात्मजा ब्राह्मणीक्षत्रियावैश्याशूद्रासु जाताः । क्षत्रजाः क्षत्रियावैश्याशूद्रासु जाताः । विड्जा वैश्याशूद्र्योर्जाताः । **बृहस्पतिः**

"न प्रतिग्रहभूर्देया क्षत्रियायाः सुताय वै । यद्यप्येषां पिता दद्यान्मृते विप्रासुतो हरेत्" ॥

देवलः

"शूद्र्यां द्विजातिभिर्जातो न भूमेर्भागमर्हति । सजातावाप्नुयात्सर्वमिति धर्मो व्यवस्थितः" ॥

भूमेः क्रयादिप्राप्ताया अपि द्रव्यस्य तु लभत एव । अपरिणीतशूद्रापुत्रस्तु द्रव्यांशमपि न लभते । तथा च **मनुः** (अ. ९ श्लो. १५५)

"ब्राह्मणक्षत्रियविशां शूद्रापुत्रो न रिक्थभाक् । यदेवास्य पिता दद्यात्तदेवास्य धनं भवेत्" ॥

पितृमरणोत्तरं विशेषमाह **बृहस्पतिः**

"अनपत्यस्य शुश्रूषुर्गुणवान् शूद्रयोनिजः । लभेत जीवनं[4] शेषं सपिंडाः सममाप्नुयुः" ॥

गौतमः (अ.२८सू.४२) "शूद्रापुत्रोऽप्यनपत्यस्य शुश्रूषुश्चेल्लभते वृत्तिमूलम्" । वृत्तिमूलं जीवन[5]-कारणम् । **स** एव (अ.२८सू.४३) "शूद्रापुत्रवत्प्रतिलोमास्विति" । प्रतिलोमास्तु[6] उत्पादकापेक्षयोत्कृष्ट-वर्णस्त्रीषूत्पन्ना" इत्यर्थः । शूद्रेणापरिणीतायामुत्पन्ने[7] विशेषमाह **याज्ञवल्क्यः** (व्य.१३३।१३४)

---

१ अ ब कै ड फ-अपि । २ य श-साधारणीम् । ३ अ ब क ड फ-जन्मनामापरिज्ञाने । ४ अ ड क छ ज-जीवने । ५ य श-जीवनं । ६ अ र-प्रतिलोमासु । ७ अ र ड ब-उत्पन्नेषु ।

"जातोऽपि दास्यां शूद्रेण कामतोंऽशहरो भवेत्। मृते पितरि कुर्युस्तं भ्रातरस्त्वर्द्धभागिकम्"॥

कामः पितुरिच्छा। शूद्रेणेति पदात् द्विजातिभिर्दास्यामुत्पन्नस्तु पित्रिच्छयाऽपि नांशभाक्। नापि पितृमरणोत्तरं अर्द्धं नापि पुत्राद्यभावे सर्वमिति **मदनरत्नादिषु**।

विभागानंतरोत्पन्नपुत्रे विशेषमाह **गौतमः** (अ.२८सू.२७) "विभक्तजः पित्रियमेवेति"॥

बृहस्पतिः

"पुत्रैः सह विभक्तेन पित्रा यस्त्वयमार्जितम्। विभक्तजस्य यत्सर्वं अनीशाः पूर्वजाः स्मृताः॥

"यथा धने तथर्णे च दानादानक्रयेषु च। परस्परमनीशास्ते मुक्त्वा शौचोदकक्रियाम्"॥

ऋणमात्रसत्वे तु पूर्वविभक्तेभ्यो विभागग्रहणं विना तेन ऋणं नैव देयम्। "रिक्थग्राह ऋणं दाप्य" (व्य. २।११) इति वक्ष्यमाणत्वात्। कस्मिंश्चित्संसृष्टे तु तेन सह विभागः॥

"ऊर्ध्वं विभागाज्जातस्तु पित्र्यमेव हरेद्धनम्। संसृष्टास्तेन वा ये स्युर्विभजेत स तैः सह"॥

इति **मनूक्तेः** (९।२१६)। पितृमरणोत्तरविभागकालेऽस्पष्टगर्भायां मातरि तत्सपत्न्यां वाऽनन्तरसमुत्पन्ने विशेषमाह **याज्ञवल्क्यः** (व्य. २।१२२) "विभक्तेषु सुतो जातः सवर्णायां विभागभाक्"। विभागश्च सर्वैर्भ्रात्रादिभिः स्वस्वांशात्किंचित्किंचिदुद्धृत्य यथा स्वांशसमो भवति तथा कार्यः। **विष्णुः** "पितृविभक्ता विभागानंतरोत्पन्नस्य विभागं दद्युः"। इदं च तदंशेषु रेकैसेकसहितेषु ज्ञेयम्। तत्सत्वे तु **स** एवाह (व्य. २।१२०) "दृश्याद्वा तद्विभागः स्यादायव्ययशोधितात्"। दृश्याद्विद्यमानद्रव्यात्॥

भ्रातृणां विभागकाले विशेषमाह **वसिष्ठः** (अ.१७सू.४०)। अथ "भ्रातृणां दायविभागो याश्चानपत्याः स्त्रियस्तासामापुत्रलाभात्" इति। प्रतीक्षा कार्येति शेषः।

पितृमरणोत्तरं विभागे विशेषमाह **बृहस्पतिः**

"असंस्कृता भ्रातरस्तु ये स्युस्तत्र यवीयसः। संस्कार्याः पूर्वजैनैव पैतृकान्मध्यमाद्धनात्"॥

यवीयस इति नुम्। दीर्घाभावश्च छान्दसः। भ्रातृग्रहणं भगिनीनामप्युपलक्षणम्। तथा च **स एव**

'असंस्कृतास्तु यास्तत्र पैतृकादेव ता धनात्। संस्कार्या भ्रातृभिर्ज्येष्ठैः कन्यकाश्च यथाविधि"॥ इति।

भगिनीसंस्कारे विशेषमाह **याज्ञवल्क्यः** (व्य. २।१२४)

"असंस्कृतास्तु संस्कार्या भ्रातृभिः पूर्वसंस्कृतैः। भगिन्यश्च निजादंशाद्दत्वांऽशं तु तुरीयकम्"॥

---

१ य र म व श-पित्र्यम्। २ अ ब क ड फ-कस्यचित्संसृष्टत्वे तु। ३ फ-रंकसेवकरहितेषु. ड फ-श्व अंकसेवकरहितेषु। ४ अ ड फ-विद्यमानत्वात्।

यज्जातीया कन्या तज्जातीयपुत्रस्य यावान्भागः तस्य चतुर्थमंशं प्रत्येकं भगिनीभ्यो दत्वा ताः संस्कर्तव्या इत्यर्थः ।

दायग्रहणव्यवस्थोपयोगितया मुख्यगौणपुत्रव्यवस्थामाह **याज्ञवल्क्यः** (व्य. १२८–१३२)

"औरसो धर्मपत्नीजस्तत्समः पुत्रिकासुतः । क्षेत्रजः क्षेत्रजातस्तु सगोत्रेणेतरेण वा ॥

"गृहे प्रच्छन्न उत्पन्नो गूढजस्तु सुतः स्मृतः । कानीनः कन्यकाजातो मातामहसुतो मतः ॥

"अक्षतायां क्षतायां वा जातः पौनर्भवः स्मृतः । दद्यान्माता पिता वा यं स पुत्रो दत्तको भवेत् ॥

"क्रीतश्च ताभ्यां विक्रीतः कृत्रिमः स्यात्स्वयंकृतः । दत्तात्मा तु स्वयं दत्तो गर्भे विन्नः सहोढजः॥

"उत्सृष्टो गृह्यते यस्तु सोऽपविद्धो भवेत्सुतः" । सवर्णायां धर्मपत्न्यामुत्पन्न औरसः पुत्रो मुख्यः । पुत्रिकासुतो द्वेधा । तत्राद्यमाह **वसिष्ठः** (१७।१७)

"अभ्रातृकां प्रदास्यामि तुभ्यं कन्यामलंकृताम् । अस्यां यो जायते पुत्रः स मे पुत्रो भविष्यति" ॥इति। अंत्यमाह **स** एव (अ. १७।१५) "तृतीयः पुत्रिकैवेति" । अस्मिन्पक्षे कन्ययैव पितरौर्ध्वदेहिकादि कार्यम् । क्षेत्रज अपुत्रभ्रात्रादिपत्न्यां गुर्वाज्ञया देवरादिसगोत्रेणोत्पन्नः । अक्षतायां पूर्ववोढ्राऽभुक्तायाम् । क्षतायाँ तेन भुक्तायां वा वोढ्रंतरेणोत्पिन्नः पौनर्भवः । अत्र दत्तकभिन्ना गौणाः पुत्राः कलौ वर्ज्याः । "दत्तौरसेतरेषां तु पुत्रत्वे न परिग्रहः" इति तन्निषेधेषु पाठात् ।

अथ दत्तकप्रकरणम् ।

अथ **दत्तकविधिः** । **मनुः** (अ. ९ श्लो. १६८)

"माता पिता वा दद्यातां यमद्भिः पुत्रमापदि । सदृशं प्रीतिसंयुक्तं स ज्ञेयो दत्रिमः सुतः" ॥ वाशब्दान्मात्रभावे पितैव दद्यात् । पित्रभावे मातैवोभयसत्वे तूभावपीति **मदनः** । आपद्ग्रहणादनापदि न देयः । अयं निषेधो दातुरेव पुरुषार्थो न क्रत्वर्थ इति **विज्ञानेश्वरः** (पृ. ८८ पं. २५) तन्न । अस्य वाक्याददृष्टार्थतया क्रत्वर्थत्वावगमात्कथंचिद्दृष्टार्थत्वेऽपि वा नियमादृष्टस्य आवश्यकत्वान्न तदतिक्रमे कार्यविशेषप्रयोजकादृष्टासिद्धिः । केचित्त्वापच्छब्दस्य स्वार्थत्यागादापत्तेरनापत्परिसंख्यापकत्वाभावेन न निषेधार्थकत्वम् । किंत्वापदो निमित्तमात्रबोधकत्वमेव। न च नैमित्तिकत्वे आपदि पुत्रादाने प्रत्यवायापत्तिः । एतद्वाक्यस्य संज्ञासंज्ञिसंबंधमात्रबोधकत्वात् । आपादि निमित्ते दानविधायकत्वाभावात् । यदपि विवाहप्रकरणे तेनैवोक्तं रोगिण्यादिनिषेधातिक्रमे दृष्टविरोध एव भार्यात्वं तूत्पद्यत एवेति तदप्यनेनैवापास्तम् । सदृशं कुलगुणादिभिर्न जात्या । अतः क्षत्रियादिरपि विप्रादेर्दत्तको भवतीति **मेधातिथिः** । सदृशं जात्येति **कुल्लूकभट्टः** । युक्तं चेदम् । **याज्ञवल्क्येन** 'औरसो धर्मपत्नीज' इति द्वादशापि पुत्राननुक्रम्य 'सजातीयेष्वयं प्रोक्तस्तनयेषु मया विधिरि'त्युपसंहारात् ।

---

१ य श ढ–जतुर्थचतुर्थम् २ अ ब क ड फ–त छ ज–प्रतिभागिनि । ३ ब क ड फ–दृष्टार्थत्वेनापि ।

स्पष्टीकरिष्यते चेदं वक्ष्यमाण**शौनक**वचोभ्याम् । **विज्ञानेश्वरो**ऽप्येवम् (पृ. ८४ पं .२७) । "ज्येष्ठे न जातमात्रेण पुत्रीभवति मानवः" इति ज्येष्ठस्यैव पुत्रकार्यकरणे मुख्यत्वात्स न देय इत्ययमपि निषेधो दातुरेव न प्रतिग्रहीतुरित्यपि सः । स्यादयं प्रतिषेधो दातुरेव यद्येतस्य ज्येष्ठदाननिषेधकता स्यान्न तु साऽस्ति । मानाभावात् । 'पुत्रीभवति' इत्यनेन पुत्रित्वमात्रोक्त्या ऋणापाकरणोक्तिमात्रपरत्वाच्च । अत एव "पितॄणामनृणश्चैव स तस्मात्सर्वमर्हति" त्युत्तरार्द्धं संगच्छते । सर्व द्रव्यम् । दत्तकश्च पुमानेव भवति न कन्या । "स ज्ञेयो दात्रिमः सुत" इति संज्ञासांज्ञिसंबंधबोधकवाक्यगतेन स इति सर्वनाम्ना मातापितृकर्तृकप्रीतिजलगुणकापान्निमित्तक-दानकर्मीभूतसजातीयपुंस एवाष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयीत तमध्यापयीतेति तच्छब्देनाष्टवर्षब्राह्मण्य-पुंस्त्वोपनयनादिसंस्कृतस्यैव परामर्शात् । एतेन 'कर्मम् नित्यम्' इति मबंतो दात्रिमशब्दो दाननिवृत्तकर्मत्वाविशेषाद्दरायान्यस्मै वा दत्तां कन्यामप्यभिधत्त इति केषांचिदुक्तिः परास्ता ।

पुत्रप्रतिग्रहप्रकारमाह **शौनकः**

"शौनकोऽहं प्रवक्ष्यामि पुत्रसंग्रहमुत्तमम् । अपुत्रो मृतपुत्रो वा पुत्रार्थं समुपोष्य च ॥
"वाससी कुंडले दत्वा उष्णीषं चाङ्गुलीयकम् । आचार्यं धर्मसंयुक्तं वैष्णवं वेदपारगम् ॥
"बर्हिः कुशमयं चैव पालाशं चेध्ममेव च । एतानाहृत्य बंधूंश्च ज्ञातीनाहूय सत्तमः ॥
"बंधूनन्नेन संभोज्य ब्राह्मणांश्च विशेषतः । अन्वाधानादि यत्तंत्रं कृत्वाऽऽज्योत्पवनादिकम् ॥
"दातुः समक्षं गत्वा तु पुत्रं देहीति याचयेत् । दाने समर्थो दाताऽस्मै ये यज्ञेनेति पञ्चभिः ॥
"देवस्यत्वेति मन्त्रेण हस्ताभ्यां प्रतिगृह्य च । अङ्गादङ्गेत्यृचं जप्त्वा चाघ्राय शिशु मूर्धनि ॥
"वस्त्रादिभिरलंकृत्य पुत्रच्छायावहं सुतम् । नृत्यगीतैश्च वाद्यैश्च स्वास्तिशब्दैश्च संयुतम् ॥
"गृहमध्ये तमादाय चरुं हुत्वा विधानतः । यस्त्वा हृदेत्यृचा चैव तुभ्यमग्न ऋचैकया ॥
"सोमो ददादित्येताभिः प्रत्यृचं पञ्चभिस्तथा । स्विष्टकृदादि होमं च कृत्वा शेषं समापयेत् ॥
"ब्राह्मणानां सपिंडेषु कर्तव्यः पुत्रसंग्रहः । तदभावेऽसपिंडो वा अन्यत्र तु न कारयेत ॥
"क्षत्रियाणां स्वजातौ वा गुरुगोत्रसमोऽपि वा । वैश्यानां वैश्यजातेषु शूद्राणां शूद्रजातिषु ॥
"सर्वेषां चैव वर्णानां ज्ञातिष्वेव च नान्यतः । दौहित्रो भागिनेयश्च शूद्रस्यापि च दीयते ॥
"नैकपुत्रेण कर्तव्यं पुत्रदानं कदाचन । बहुपुत्रेण कर्तव्यं पुत्रदानं प्रयत्नतः ॥
"दक्षिणां गुरवे दत्वा यथाशक्ति द्विजोत्तमः । नृपो राष्ट्रार्धमेवापि वैश्यो वित्तशतत्रयम् ॥
"शूद्रः सर्वस्वमेवापि अशक्तश्चेद्यथाबलम्" ॥

छायावहं सदृशम् । दौहित्रो भागिनेयश्चेति यथाभूतभाव्युपयोगित्वेन दण्डस्य मैत्रावरुणाय दंड

---

१ य श-पुत्रकारणे । २ य श -एकस्य । ३ य श-पुत्रीभवतीति पुत्रित्वोक्ते । ४ पा. सू. ४।४।२० । ५ ध-आधाय ।

प्रयच्छतीत्यत्र संभवत्यापि भाव्यत्वे चतुर्थ्यां दंडी प्रैषानन्वाहेति प्रैषानुवचनकर्तृत्वेन भाव्युपयोगिनो मैत्रावरुणस्यैव भाव्यत्वमुक्तम् । तथेहाप्यनपाकृतर्णत्वेन चतुर्थ्यर्थषष्ठ्या शूद्रस्यैव दौहित्रभागिनेयावपि प्रति शेषितया भाव्यत्वम् । अतस्तयोरेव विधेयत्वेन दौहित्रभागिनेयावेव शूद्रस्येति नियमविधिविषयताऽप्युक्ता । शूद्रस्य त्वविधेयत्वेन तद्विषयत्वायोगात्तौ शूद्रस्यैवेति वचनव्यक्तौ विप्रादिशेष्यंतरपरिसंख्यापत्तेः । तस्माद्दौहित्रभागिनेयावेव शूद्रस्य मुख्यौ । तदभावे त्वन्योऽपि सजातीयः । " शूद्राणां शूद्रजातिषु " इति तेनैवोक्तेः । न चेदं जातिपदं दौहित्रभागिनेययोरेवोपसंह्रियते । यथा "पुरोडाशं चतुर्धा करोति" इदं सामान्यवाक्यं "आग्नेयं चतुर्धा करोति" इदं प्रधानवाक्यम् । अग्निदेवताकत्वात् । अत एतस्य चतुर्धाकरणे पुरोडाशमिति सामान्यवाक्यस्योपसंहारो जायते तथेति । दौहित्रत्वभागिनेयत्वयोः सजातीयत्वस्य[1] च परस्परव्यभिचारित्वात् एकस्मृतौ सामान्यवाक्यवैयर्थ्यापत्तेश्च । विवृतं चैतद्द्वैतनिर्णये तातचरणैः ।

---

१ अ ब क ड फ–सजीतीयत्वस्यैव । २ प्रयोगपारिजाते दत्तकोक्तौ पुत्रग्रहविधिः शौनकोक्तो लिखितः ॥ तत्र वाक्यम् । दौहित्रो भागिनेयश्च. शूद्रस्यापि च दीयेत इति ॥ तत्र केचिच्छूद्रस्यैवेमौ द्वौ नान्यस्य ब्राह्मणादेरिति नियमं प्रतिपेदिरे । तन्न ॥ ब्राह्मणाय गां दद्यादित्यादाविव ब्राह्मणादेर्भूतभाव्युपयोगाभावाद्गुणत्वेन विधेयत्वान्नियमविधिविषयता युक्ता ॥ न त्विह शूद्रस्य सा युक्ता । भाव्युपयोगित्वाद्गुणत्वेनाविधेयत्वादविधेये च नियमविध्यसंभवात् ॥ कथं शूद्रो भाव्युपयोग इति चेत् उच्यते ॥ नापुत्रस्य लोकोऽस्ति जायमानो वै ब्राह्मणस्त्रिभिर्ऋणैर्वा जायते यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया पितृभ्यो विद्यया ऋषिभ्य इति च श्रुतिः ॥ तत्र श्रुतौ ब्राह्मणग्रहणमुपलक्षणमित्युक्तं ब्राह्मणस्य सोमविद्याप्रजमृणवाक्येन संयोगादित्याधिकरणे ॥ एवं च शूद्रस्यापि पितृऋणापकरणविशिष्टत्वेन भाव्यत्वं चतुर्थ्यर्थषष्ठ्या भवति ॥ यथा दण्डी प्रैषानन्वाहेति दण्डित्वेन प्रैषानुवचने मैत्रावरुणस्य विनियोगाद्भाव्युपयोगिनो मैत्रावरुणाय दण्डं प्रयच्छतीति दण्डितया भाव्यत्वं चतुर्थ्या ततश्च यथा तत्र दण्डस्य यजमानसंस्कारेण कृतकरस्यापि भाव्यत्वं त्यक्त्वा दण्डदानेन मैत्रावरुणं भावयेदिति वाक्यार्थे दण्डस्य विधेयत्वम् एवामिह पुत्रेण लोकाञ्जयति पौत्रेणानन्त्यमश्नुत इति सम्भवत्यपि पुत्रस्य भाविविनियोगत्वेन भाव्यत्वे तत्त्यक्त्वा भागिनेयदौहित्रदानेन शूद्रं भावयेदितिवाक्यार्थे दौहित्रभागिनेययोर्विधेयत्वेन तयोरेव नियमविधिविषयत्वं युक्तम् ॥ शूद्रस्य तु शेषितया तन्नियमे परिसङ्ख्यापद्येत । यथा इमामगृभ्णन् रशनामृतस्येत्यश्वाभिधानीमादत्त इति ॥ सा च त्रिदोषा ॥ न चैकत्र वाक्ये नियमपरिसङ्ख्ययोः सम्भवः । तेन ब्राह्मणादिभिरपि दौहित्रभागिनेयौ पुत्रत्वेन ग्राह्याविति सिद्धम् ॥ तथा शूद्रेण सति सम्भवे दौहित्रभागिनेयावेव ग्राह्यौ ॥ ननु दौहित्रभागिनेयनियमाच्छूद्रस्य तद्व्यतिरिक्तो न स्यादेव अतः सति सम्भव इतीदमप्रमाणकम् ॥ तत्र केचित् ब्राह्मणस्य सोमविद्याप्रजामित्याधिकरणे प्रजोत्पादनस्य नित्यत्वोक्तेः पुत्रप्रतिग्रहविधेरपि भाव्याकाङ्क्षायां पुत्रशब्देनोपस्थितस्य तत्कार्यस्य पितृऋणापाकरणादेव प्रजोत्पादनफलस्य भाव्यत्वावगमे प्रजोत्पादनवदेव फलतो नित्यत्वेन यथाशक्तिन्यायाद्दौहित्रभागिनेयानियमानादरोऽपि युक्त इति ॥ तन्न । प्रयोगविधिप्रयोज्येष्वेवाङ्गेषु यथाशक्तिन्यायप्रवृत्तेरिष्टत्वात् ॥ अतश्च यत्प्रयोगविधिप्रयोज्यं प्रतिग्रहाङ्गं होमादि तस्यैव यथाशक्तिन्यायेन त्यागो न तु प्रयोगविध्यप्रयोज्यस्य दौहित्रत्वभागिनेयत्वादेः ॥ अत एव सजातीयेष्वयं प्रोक्तस्तनयेषु मया विधिरिति मनूक्तसजातीयत्वनियमस्यापि न त्यागः । तस्मात्साति सम्भव इत्ययुक्तमिति ॥ अत्रोच्यते ॥ शौनकेनैव वैश्यानां वैश्यजातिषु शूद्राणां शूद्रजातिष्विति नियमनान्मनुनाऽपि सजातीयेष्वयं प्रोक्तस्तनयेषु मया विधिरिति सजातीयत्वनियमनाद्दौहित्रत्वशूद्रत्वयोश्च परस्परव्यभिचारात्सामान्यविशेषभावाभावेनोपसंहारस्याप्रयोगाद्वैयर्थ्यपरिहारार्थं दौहित्रभागिनेयातिरिक्तशूद्रविधानार्थत्वे शूद्रवाक्यस्य निर्णीते दौहित्रभागिनेययोः पूर्वत्र स्वावयवानामुत्तरत्र स्वपित्रवयवानामनुवृत्तेरन्तरङ्गत्वात्सति सम्भवे तावेव ॥ तदसम्भवे तु शूद्रान्तरमपि पुत्रो भवत्येवेति ॥ एवं च न शिष्टाचारविरोधोऽपि कश्चिदिति सर्वं निरवद्यम् ॥ इति श्रीमत्पदवाक्यप्रमाणपारावारीणधुरीणमीमांसाद्वैतसाम्राज्यधुरन्धरश्रीधरभट्टनारायणात्मजभट्टशंकरोन्नीते धर्मद्वैतनिर्णये पुत्रप्रतिग्रहाविधिसंशयोद्भेदपरिच्छेद इत्युक्तम् ॥

सर्वशास्त्रतत्त्वज्ञकृष्णभट्टेनापि स्वकृतनिर्णयसिन्धुटीकायां तृतीयपरिच्छेदे दत्तकप्रकरण इदमुपन्यस्तम् । तद्यथा ॥—

शिष्टाचारोऽप्येवम्। एवं च निषादस्थपतिवत्तस्याधिकारे सिद्धे **यच्छुद्धिविवेक** उक्तं वैदिकमंत्रसाध्यहोमवति पुत्रप्रतिग्रहे शूद्रस्यानधिकार इति तदपास्तम्। समंत्रहोमस्तु तेन विप्रद्वारा कार्यः।

"उपवासो व्रतं होमस्तीर्थस्नानजपादिकम्। विप्रैः संपादितं यस्य संपन्नं तस्य तत्फलम्" ॥

इति। **पराशरोक्तेः। स्मार्त्तहरिनाथा**वप्येवमेव। यत्तु **पराशर** एव

"दक्षिणार्थं तु यो विप्रः शूद्रस्य जुहुयाद्धविः। ब्राह्मणस्तु भवेच्छूद्रः शूद्रस्तु ब्राह्मणो भवेत्"॥इति।

तत्तु शूद्रस्य कर्मसाद्गुण्यं विप्रस्य च दोषं प्रतिपादयतीति **माधवः**।

स्त्रिया अपि शूद्रवदेवाधिकारः "स्त्रीशूद्राश्च सधर्माण" इति वाक्यात्। **वसिष्ठः** (अ. १५ सू. २-९) "शुक्रशोणितसंभवः पुरुषो मातापितृनिमित्तकस्तस्य प्रदानविक्रयपरित्यागेषु मातापितरौ प्रभवतो न त्वेकं पुत्रं दद्यात्प्रतिगृह्णीयाद्वा स हि त्रायते पुरुषं न तु स्त्री पुत्रं दद्यात्प्रतिगृह्णीयाद्वाऽन्यत्रानुज्ञानाद्भर्तुः। पुत्रं प्रतिग्रहीष्यन्बन्धूनाहूय राजनि चावेद्य निवेशनस्य मध्ये व्याहृतिभिर्हुत्वा दूरेबांधवसन्निकृष्टमेव प्रतिगृह्णीयात्। संदेहे चोत्पन्ने दूरेबांधवं शूद्रमिव स्थापयेद्विज्ञायते ह्येकेन बहूंस्तारयेदिति। तस्मिंश्चेत्प्रतिगृहीत औरस उत्पद्येत चतुर्थभागभागी स्यादिति"। भर्त्रनुज्ञा तु सधवाया एव दृष्टार्थत्वात्। विधवायास्तु तं विनाऽपि पितुः। तदभावे ज्ञातीनामाज्ञया भवति। अत एव।

"रक्षेत्कन्यां पिता विन्नां पतिः पुत्रास्तु वार्धके। अभावे ज्ञातयस्तेषां न स्वातंत्र्यं क्वचित्स्त्रियाः"॥

इति (आ. ८५) **याज्ञवल्क्येना**वस्थाविशेष एव भर्तुः पारतंत्र्यमुक्तम्। तदभावे वार्द्धकादिना तस्याक्षमतायां वा पुत्रादीनामपि **कात्यायनेना**पि

"नारी खल्वननुज्ञाता पित्रा भर्त्रा सुतेन वा। विफलं तद्भवेत्तस्या यत्करोत्यौर्ध्वदेहिकम्"॥ इति

अवस्थाविशेष एव पितृभर्त्राद्यनुज्ञोक्ता। और्ध्वदेहिकं पारलौकिकम्। अतो यस्यामवस्थायां भर्तुरनुज्ञा प्राप्ता सैवात्रानूद्यते। न त्वपूर्वा विधीयते। अतो विधवाया भर्तुराज्ञां विनाऽप्यधिकारः।

अदूरे बांधवो यथायथं सन्निहितः सपिंडः। सन्निहितेष्वपि भ्रातृपुत्रो मुख्यः।

"भ्रातॄणामेकजातानामेकश्चेत्पुत्रवान्भवेत्। सर्वे ते तेन पुत्रेण पुत्रिणो मनुरब्रवीत्"॥ इति।

—भट्टास्तु शूद्रस्यैव दौहित्रभागिनेयौ द्वौ नेतरस्येति न नियमः॥ यथा दण्डी प्रैषानन्वाहेति दण्डित्वेन प्रैषानुवचने मैत्रावरुणस्य विनियोगात् प्रैषानुवचनकर्तृत्वेन भाव्युपयोगिनो मैत्रावरुणस्यैव मैत्रावरुणाय दण्डं प्रयच्छतीत्यत्र दण्डितया भाव्यत्वं यजमानः स्वदण्डदानेन मैत्रावरुणं भावयेदित्यर्थात्। तथेहाप्यनपाकृतर्णत्वेन चतुर्थ्यर्थषष्ठ्या दौहित्रभागिनेयदानेन शूद्रं भावयेदित्यर्थः॥ एवं च दौहित्रभागिनेययोर्विधेयत्वेन नियमविधिविषयत्वं युक्तम्। शूद्रस्य तु शेषितया तन्नियमे परिसङ्ख्यापत्तेः। यथा इमामगृभ्णन् रशनामृतस्येत्यश्वाभिधानीमादत्ते इति। सा च त्रिदोषेति॥ तस्माद्दौहित्रभागिनेयावेव शूद्रस्य मुख्यौ तदभावे तु अन्योऽपि सजातीयः। शूद्राणां शूद्रजातिष्विति तेनैवोक्तेः॥ न चेदं जातिपदं दौहित्रभागिनेययोरुपसंह्रियत इति वाच्यम्। तथा सत्येकस्मृतौ सामान्यवाक्यवैयर्थ्यापत्तेः॥ एवं च ब्राह्मणादिभिरपि दौहित्रभागिनेयौ ग्राह्यौ बाधकाभावादिति वदन्ति (मंडलिक)॥१॥

च त ध व –गृह्णीयात्। २ **य ज्ञ**–न च पूर्वा।

मनूक्तेरिति (अ. ९ श्लो. १८२) मिताक्षरायाम् (पृ. ९० पं. १६–१७) । इदमेव चैतद्वचसः प्रयोजनं युक्तमन्यासंभवात् । दूरे बांधवं विजातीयम् ।

दत्तकस्तु परिणीत उत्पन्नपुत्रोऽपि च भवतीति **तातचरणाः** । युक्तं चेदं बाधकाभावात् । यत्तु **कालिकापुराणे**

"पितुर्गोत्रेण यः पुत्रः संस्कृतः पृथिवीपते । आचूडांतं न पुत्रः स पुत्रतां याति चान्यतः ॥

"चूडोपनयनसंस्कारा निजगोत्रेण वै कृताः । दत्ताद्यास्तनयास्ते स्युरन्यथा दास उच्यते ॥

"ऊर्ध्वं तु पंचमाद्वर्षान्न दत्ताद्याः सुता नृप । गृहीत्वा पंचवर्षीयं पुत्रेष्टिं प्रथमं चरेत्" ॥ इति

तदसगोत्रपरम् । आ चूडांतमित्याङभिव्याप्त्यर्थो मर्यादार्थत्वे चूडोपनयसंस्कारा इत्यनेन विरोधापत्तेः । इदं तु वचो न तथा विस्रम्भणीयम् । द्वित्रि**कालिकापुराण**पुस्तकेष्वदर्शनात् ।

अयं च दत्तको द्विविधः । केवलो द्व्यामुष्यायणश्च । संविदं विना दत्त आद्यः । आवयो रसौ इति संविदा दत्तस्त्वंत्यः[1] । तत्राद्यः प्रतिग्रहीतुरेवौर्ध्वदेहिकश्राद्धादि कुर्यात् । तथा हि । पुत्रप्रतिग्रहस्य भाव्याकांक्षायां पुत्रं प्रतिग्रहीष्यन्नित्यादि[2]कतद्विधौ पुत्रमिति द्वितीयान्तेन[3] पुत्रस्य भाव्यत्वमुक्तम् । न च जन्य[4]पुंस्त्वाख्यपुत्रत्वं भावयितुं शक्यम्[5] । तेन पुत्रशब्देन सर्वपुत्रकार्यं लक्षयित्वा तत्प्रयोजकमदृष्टभाव्यमङ्गीकर्तव्यम् । अतः प्रतिग्रहीतृकुले पुत्रापित्रादिसंबंधविशेषप्रयुक्तानि कार्याणि प्रवर्तन्ते । अत एवाह **मनुः** (९।२४२)

"गोत्ररिक्थे जनयितुर्न भजेद्दत्रिमः सुतः । गोत्ररिक्थानुगः पिण्डो व्यपैति ददतः स्वधा"॥

गोत्ररिक्थे अनुगच्छतीति गोत्ररिक्थानुगः । प्रायस्तत्समानियत इति यावत् । दत्रिमः केवलः । द्व्यामुष्यायणे गोत्राद्यनुवृत्तेर्वक्ष्यमाणत्वात् । पिण्डः श्राद्धमौर्ध्वदेहिकादीति **मेधातिथिकुल्लूकभट्टादयः** । पिण्डः सापिण्ड्यम् । स्वधौर्ध्वदेहिकश्राद्धादीत्यपरे । वस्तुतस्तु यथा "जातपुत्रः कृष्णकेशोऽग्निमादधीत"इत्यत्र वयोवस्थाविशेषो यथा वा "अर्धमंतर्वेदिमिनोत्यर्द्धं बहिर्वेदि" इत्यनेन देशविशेषो लक्ष्यते तथाऽत्र गोत्ररिक्थपिण्डस्वधापदैर्जनकादीनां पिण्डसंबंधप्रयुक्तं[6] कार्यमात्रं लक्षयित्वा तन्निवृत्तिरुच्यते । तेन सोदरपितृव्यादिसंबंधनिवृत्तिरपि सिद्धा भवति । अत एव केवलदत्तकजन्यः पुत्रोऽपि पितुः सपिण्डीकरणपार्वणश्राद्धादि प्रतिग्रहीत्रैव सह कुर्यात् । एवं तत्पुत्रोऽपि ।

यत्तु अथ चेद्दत्तकक्रीतपुत्रिकापुत्राः[7] परपरिग्रहेणानार्षेयास्ते द्व्यामुष्यायणा भवंतीत्यादिना द्व्यामुष्यायणानुपक्रम्य **कात्यायनः** । "अथ यद्येषां स्वासु भार्यासु अपत्यं न स्याद्रिक्थं हरेयुः पिण्डं चैभ्यस्त्रिपुरुषं दद्युरथ यद्युभयोर्न स्यादुभाभ्यां दद्युरेकस्मिन् श्राद्धे पृथगुद्दिश्य द्वावनुकीर्तयेत् । प्रतिग्रहीतारं चोत्पादयितारं चा तृतीयात्पुरुषादिति" तत् द्व्यामुष्यायणपरम् । द्व्यामुष्यायणा भवन्तीत्युपक्रमात् । तेन द्व्यामुष्यायणो जनकस्य प्रतिग्रहीतुर्वा पुत्रांतरासत्वे तस्मै पिण्डं दद्यात् रिक्थं च गृह्णीयात । न तत्सत्वे । यदा तूभयोरप्यौरसाः पुत्राः संति तदा कस्मा अपि न दद्यात् । प्रतिग्रहीत्रौरसांशस्य चतुर्थं भागं च हरेत् । "तस्मिंश्चेत्प्रतिग्रहीते औरस उत्पद्येत चतुर्थभागभागी स्यादिति" **वसिष्ठोक्तेः** (अ. १५ सू. ९) ।

---

१ **ध**–अन्यः २ **ड फ**–इत्यादिकम् । ३ **य श**–द्वितीयान्ते तत्पुत्रस्य । ४ **य श**–जन्यम् । ५ **ध**+पुत्रत्वं भावयितुं शक्यम् । तेन– ६ **अ ब क** ड ळ–प्रयुक्तकार्यमात्र । ७ **अ ब** ड–पुत्रिवत ।

"उत्पन्ने त्वौरसे पुत्रे चतुर्थांशहराः सुताः । सवर्णा असवर्णास्तु ग्रासाच्छादनभाजनाः" ॥ इति **कात्यायनोक्तेश्च** । "तृतीयांशहरा" इति तु **कल्पतरौ** पाठः । "सवर्णाः क्षेत्रजदत्तकादय" इति **विज्ञानेश्वरः** (पृ. ८९ पं. २२) । यदा तूभयोः पुत्राभावस्तदा एकस्मिन् श्राद्ध इत्याद्युक्तप्रकारेणोभयोरप्येकमेव श्राद्धं कुर्यात् । यदपि **हेमाद्रौ कार्ष्णाजिनिः**

"यावन्तः पितृवर्गाः स्युस्तावद्भिर्दत्तकादयः । प्रेतानां योजनं कुर्युः स्वकीयैः पितृभिः सह ॥

"द्वाभ्यां सहाथ तत्पुत्राः पौत्रास्त्वेकेन तत्समम् । चतुर्थपुरुषे छन्दस्तस्मादेषां त्रिपौरुषी ॥

"साधारणेषु कालेषु विशेषो नास्ति वर्गिणाम् । मृताहे त्वेकमुद्दिश्य कुर्युः श्राद्धं यथाविधि" ॥ इति

तदपि **कात्यायनी**यसमानार्थमेव । अयमर्थः । द्व्यामुष्यायणदत्तकादयो जनकप्रतिग्रहीत्रोः कुले मृतानां स्ववर्गैस्तत्पित्रादिभिः सह सापिंडीकरणं कुर्युः । दत्तकादिपुत्रास्तु तेषां जनकप्रतिग्रहीतृभ्यां सह कुर्युः । तत्पौत्रा अपि स्वपितरं दत्तकेन पितामहेन तज्जनकेन प्रपितामहेन चतुर्थे पुरुषे तत्प्रपौत्रे छंदः इच्छा । प्रतिग्रहीतारमुच्चारयेन्न वेति । जनकं तूच्चारयेदेव । साधारणेष्वमावास्यादिकालेषु जनकप्रतिग्रहीतृवर्गिणां श्राद्धं कार्यम् । मृताहे त्वेकमेवोद्दिश्यैकोद्दिष्टं श्राद्धं कुर्यादिति ।

केचित्तु केवलदत्तकस्याविधानात्स नास्त्येव । "आवयोरसौ" इति संविदश्च विधानाभावात्तां विना गृहीतोऽपि द्व्यामुष्यायण एव तेनैव च जनकप्रतिग्रहीत्रोरुद्देशेनामावास्यादिषु श्राद्धद्वयमेकं वा श्राद्धं कार्यम् । तत्पुत्रेण तु दत्तकस्य तज्जनकप्रतिग्रहीतृभ्यां द्वाभ्यामपि सह सपिंडीकरणपार्वणश्राद्धादि कार्यम् एवं तत्पुत्रादिभिरपीत्याहुः । तच्चिंत्यम् । यद्यपि केवलदत्तकः क्वापि शब्दतो नोक्तस्तथापि पूर्वोक्त**मनु**वचनेन जनकादीनां संबंधमात्रनिवृत्तेरुक्तत्वात् द्व्यामुष्यायणे तदभावादर्थात्सिध्यत्येव । किंच । "ऊर्ध्वं सप्तमात्पितृबंधुभ्यो बीजिनश्च मातृबंधुभ्यः पंचमात्" इति (अ. ४ सू. ३) **गौतमीयेन** बीजिकुले सप्तपुरुषं यावद्विवाहो निषिद्धः[4] स द्व्यामुष्यायणे व्यर्थः स्यात् । तस्मिन् सापिंड्यसत्वात् । अतोऽवश्यमेतत्सार्थक्यार्थं केवलदत्तको वाच्यः । तत्र सापिंड्यनिवृत्तेरुक्तत्त्वात् । अपि च **प्रवराध्याये**

"द्व्यामुष्यायणका ये स्युर्दत्तकक्रीतकादयः । गोत्रद्वयेऽप्यनुद्वाहः शौंगशैशिरयोर्यथा" ॥ इति । एतेन गोत्रद्वयमपि द्व्यामुष्यायणस्योक्तम् । **मानवीयेन** च जनकगोत्रनिवृत्तिरुक्तेति विरोधः केवलद्व्यामुष्यायणभेदेनैव परिहरणीयस्तेन सिध्यत्येव केवलोऽपि दत्तकः । अत एव शूरेण कुंतिभोजाय दत्रिमत्वेन दत्तायाः कुंत्याः सुतस्यार्जुनस्य शूरपुत्रवसुदेवदुहितुः सुभद्रायाः सापिंड्यनिवृत्तिं **मनु**वचनेनोक्त्वाऽस्य गौतमीयस्य बीजसंतानजाया अपि निषेधमात्रपरत्वमेव चोक्त्वा अर्जुनेन सुभद्रा परिणेयेत्याशंक्य वार्तिकोक्तं संबंधव्यवधानकल्पनाख्यं समाधानमाह **भट्टसोमेश्वरः** । यत्तु कश्चित्**सोमेश्वरेण गौतम**वचनात्कुंत्याः शूरकुलेऽपि साप्तपौरुषं सापिं-

---

१ अ ब ड छ ज-तदपि । २ य श- तत्समः । ३ क-एषा । ४ य र ल श-अतिविरुद्धः । ५ य श -स्यात् । ६ य श+च ।

ड्यमुक्तमित्याह तद्ग्रंथानध्ययननिबंधनम् । तेन हि सापिंड्यानिवृत्तिं पूर्वमुक्त्वा गौतमीयस्य जनककुले निषेधपरत्वमुक्तं न तु सापिंड्यबोधकत्वम् । एवं सिद्धे केवले द्व्यामुष्यायणे च "आवयोरसौ"इति संविदपि सिध्यति । प्रतिग्रहीतुर्द्व्यामुष्यायणज्ञानार्थत्वेन दृष्टार्थत्वात् । अत्र च केवलदत्तकस्य पालकपितृकुले साप्तपौरुषं मातृकुले च पांचपौरुषं सापिंड्यम् । यत्तु **वृद्धगौतमः**

"स्वगोत्रेण कृता येस्युर्दत्तक्रीतादयः सुताः । विधिना गोत्रमायान्ति न सापिण्ड्यं विधीयते" ॥

यच्च **बृहन्मनुः**

"दत्तक्रीतादिपुत्राणां बीजवप्तुः सपिण्डता । पञ्चमी सप्तमी चैव गोत्रित्वं पालकस्य च[1]"॥

यदपि **नारदः**

"धर्मार्थं वर्धिताः पुत्रास्तत्तद्गोत्रेण पुत्रवत् । अंशपिण्डविभागित्वं तेषु केवलमिष्यते" ॥ इति तान्यनाकराणि । साकरत्वेऽपि द्व्यामुष्यायणस्य प्रतिग्रहीतृकुले साप्तपौरुषसापिण्ड्याभावप्रतिपादनार्थं केवलदत्तके पूर्वोक्त**गौतमीयेन** पालककुले साप्तपौरुषसापिण्ड्यस्योक्तत्वात् । **मानवीयेन** च जनककुले सापिण्ड्यानिवृत्तेरुक्तत्वात्। यस्तु **सापिण्ड्यनिर्णये** (पृ.१५पं.२५-२६) केषाञ्चिन्मान्यानां लेखः । जनकगोत्रेणोपनयनादि संस्कृतस्य तु जनककुले पितृतो मातृतश्च-पांचपौरुषं साप्तपौरुषं च सापिण्ड्यम् । प्रतिग्रहीतुः कुले तु त्रिपुरुषं प्रतिग्रहीतरि मुख्य[2]-पितृत्वप्रयोजकस्योत्पादकस्योपनेतृत्वस्य चाभावात् प्रतिग्रहीतृ[3]गोत्रेण संस्कृतस्य तु प्रतिग्रहीत्रादिभिरेव साप्तपौरुषं पांचपौरुषं चेति तस्य मूलं न विद्मः । किंच । यदि प्रतिग्रहीतर्युत्पादकत्वोपनेतृत्वाद्यभावान्न पितृत्वं कथं तर्हि त्रिपुरुषं सापिण्ड्यं प्रतिग्रहीत्रादिश्राद्धादिकर्तृत्वं वा दत्तकस्य । न च पितृत्वं[4] व्याप्यं सापिण्ड्यं समनियतं येन तदभावात्सापिण्ड्याभावः स्यात् । वस्तुतस्तु 'ऊर्ध्वं सप्तमात्पितृबंधुभ्य' इति **गौतमादि**वचनैः प्रतिग्रहीत्रादिभिः सह सापिण्ड्यं पूर्वमुक्तमेवेति दिक् ।

अथ **पुत्रदानप्रतिग्रहविधिः**[5] । तत्रानेकपुत्राणामज्येष्ठदान एवाधिकारः सर्वेषाम् । प्रतिग्रहे त्वजातपुत्राणा मृतपुत्राणां[6] वा स्त्रीणां सधवानां भर्तुरनुज्ञया । भर्त्रभावे पित्रादीनाम् । शूद्राणां[7] दौहित्रो भागिनेयो वा ग्राह्यो नान्यः । अन्यैस्तु संनिहितः सपिण्डस्तदभावे विप्रकृष्टो न त्वन्यजातीय इति ।

अथ दाता प्रतिग्रहदिने कालादि स्मृत्वा'अस्मदादीनामस्य च पुत्रस्य परस्परं वर्तमानपितृपुत्रादितत्तत्संबंधनिमित्तकतत्तत्कार्यनिवृत्तये प्रतिग्रहीत्रादीनामस्य च परस्परं पितृपुत्रादितत्तत्सम्बन्धनिमित्तकतत्तत्कार्यप्रवृत्तये च पुत्रदानं करिष्य' इति संकल्प्य गणेशपूजास्वस्तिवाचन-

---

१ अ ब क्ष ड फ–वा । २ व पितृ । अ ब क य श–मुख्यपितृत्व. ३ अ ब क ड फ–जनकगोत्र । ४ य र ल व–पितृत्वं सापिण्ड्यम् । ५ क य श–विधी । ६ य श–मृतपुत्रा । ७ य श शूद्रेण ।

मातृकापूजावृद्धिश्राद्धादि कुर्यात्। प्रतिग्रहीता तु प्रतिग्रहदिनपूर्वदिने उपोष्यापरदिने बंधूनाहूय पुत्रप्रतिग्रहं राज्ञे निवेद्य कालादि स्मृत्वा ग्रहीष्यमाणपुत्रस्य तज्जनकादीनां च परस्परं वर्तमानपितृपुत्रादितत्तत्संबंध[1]निवृत्तयेऽस्मदादीनां च परस्परं पितृपुत्रादितत्तत्संबंधनिमित्तकतत्तत्कार्यप्रवृत्तये[2] च पुत्रं प्रतिग्रहीष्य इति संकल्प्य गणेशपूजास्वस्तिवाचनमातृकापूजावृद्धिश्राद्धाचार्यवरणकुंडलांगुलीयकवासोयुगलोष्णीषमधुपर्कादिमिहिराचार्यपूजनानि संकल्पपूर्वकं कृत्वा त्रीन्विप्रान्बंधूंश्च भोजयेत्। अथाचार्यः स्वकर्म करिष्य इति संकल्प्य स्थंडिलोल्लेखनाद्यग्निप्रतिष्ठापनांतं कृत्वाऽन्वाधाने चक्षुषी आज्येनेत्यंतमुक्त्वाऽत्र प्रधानमग्निं वायुं सूर्यं प्रजापतिं चैकैकयाऽऽहुत्या अग्निमेकया सूर्यासावित्रीं च षड्भिश्चर्वाहुतिभिर्यक्ष्ये शेषेण स्विष्टकृतमित्याद्याज्योत्पवनांतं कुर्यात्। अथ प्रतिग्रहीता दातृनिकटे गत्वा 'पुत्रं देहीति' याचयेत्। दाता तु "ये यज्ञेनेति" ऋक्पञ्चकमुक्त्वा कालादि स्मृत्वाऽस्मदादीनामित्यादि प्रवृत्तय इत्यन्तमुक्त्वा 'अमुं पुत्रं यथाशक्त्यलंकृतं तुभ्यमहं संप्रददे' इति वदेत्। 'ये यज्ञेनेति' पञ्चानां मानवपुत्रो नाभानेदिष्टो विश्वेदेवाजगती पुत्रदाने विनियोगः। प्रतिग्रहीता तु 'देवस्यत्वे'त्यनेन प्रतिगृह्य स्वशाखोक्तां कामस्तुतिं पठित्वा 'अङ्गादङ्गादि'त्यृचं च जप्त्वा पुत्रं मूर्धन्याघ्राय वस्त्रादिभिरलंकृत्य मङ्गलशब्दैर्गृहान्तर्नयेत्[3]। अथाचार्य आज्यस्थापनाद्याज्यभागांतं कृत्वा आज्येनैव व्यस्तसमस्तव्याहृतिभिर्हुत्वा चरुणा जुहुयात्। "यस्त्वा हृदा वसुश्रुतोऽग्निस्त्रिष्टुप् पुत्रप्रतिग्रहप्रधानचरुहोमे विनियोगः। ॐ यस्त्वा हृदा०। अग्नये इदं न ममेति" त्यागः। एवमग्रेऽपि। तुभ्यमग्न इत्यस्य सूर्यासावित्री सूर्यासावित्र्यनुष्टुप् तुभ्यमग्ने सूर्यासावित्र्या इदं न मम। सोमो दददिति पञ्चानां सूर्यासावित्री। सूर्यासावित्र्यनुष्टुप् विनियोगः। प्राग्वत्। ॐसोमो ददत्। ततस्विष्टकृदादि समापयेत्। इति विधिः।

प्रकृतमनुसरामः। ऋणविभागे विशेषमाह **कात्यायनः**

"पित्र्यं पित्र्यर्णसंबद्धमात्मीयं वाऽऽत्मना कृतम्। ऋणमेवं कृतं शोध्यं विभागे बन्धुभिः सह"॥

पित्र्यर्णसंबद्धं पितृऋणापाकरणार्थं कृतम्। आत्मीयं स्वकुटुंबभरणाद्यर्थमन्येन कृतम्। **स एव**।

"भ्रात्रा पितृव्यमातृभ्यां कुटुंबार्थमृणं कृतम्। विभागकाले देयं तद्रिक्थिभिः सर्वमेव तु"॥

रिक्थादल्पर्णविषयेऽपि **स एव**। "ऋणं प्रीतिप्रदत्तं तु दत्वा शेषं विभाजयेत्"। प्रदत्तं प्रतिश्रुतम्। **नारदः** (१।३।३२)

"यच्छिष्टं पितृदायेभ्यो दत्वर्णं पैतृकं च यत्। भ्रातृभिस्तद्विभक्तव्यमृणी स्यादन्यथा पिता"॥

पितृदायः पित्रा प्रतिश्रुतम्। **स एव**

"धर्मार्थं प्रीतिदत्तं च यद्दृणं[4] स्वेन योजितम्। तद्दृश्यमानं विभजेन्न दानं पैतृकाद्धनात्"॥

धर्मार्थं प्रीत्या च यद्दत्तं दातुं प्रतिश्रुतं पित्रा स्वेन योजितं स्वयंकृतम्। तद्दृणं दृश्यमानं च द्रव्यं विभजेत्। एतद्दृणातिरिक्तस्य पैतृकाद्धनाद्दानं नास्तीत्यर्थः। अदृश्यमानशङ्कायामपि **स एव**

---

१ य श–सम्बन्धि। २ क य श–निवृत्तये ३ य श–ग्रहीतु। ४ अ ड फ–यद्दृणत्वेन

"दृश्यमानं विभज्येत गृहक्षेत्रं चतुष्पदम् । गूढद्रव्याभिशङ्कायां प्रत्ययस्तत्र कीर्तितः ॥

"गृहोपस्करबाह्याश्च दोह्याभरणकर्मिणः । दृश्यमाना विभज्यन्ते कोशं गूढेऽब्रवीन्मनुः"॥ कर्मिणो दासाद्याः । अत एव दिव्यप्रकरणेऽस्मिन्विषये कोश एव नियमितस्तेनैव

"शङ्का विश्वाससंधाने विभागे रिक्थिनां सदा । क्रियासमूहकर्तृत्वे कोशमेव प्रदापयेत्"॥इति।

अथ अविभाज्यम् ।

मनुः (अ. ९ श्लो. २०६)

"विद्याधनं तु यद्यस्य तत्तस्यैव धनं भवेत् । मैत्रमौद्वाहिकं चैव माधुपार्किकमेव च" ॥

व्यासः

"विद्याप्राप्तं शौर्यधनं यच्च सौदायिकं भवेत् । विभागकाले तत्तस्य नान्वेष्टव्यं स्वरिक्थिभिः"॥ सौदायिकं च वक्ष्यते । एतच्च पितृद्रव्याविरोधेनार्जितं ज्ञेयम् । तथा च **याज्ञवल्क्यः**(व्य. ११८।११९)

"पितृद्रव्याविरोधेन यदन्यत्स्वयमर्जितम् । मैत्रमौद्वाहिकं चैव दायादानां न तद्भवेत् ॥

"क्रमादभ्यागतं द्रव्यं हृतमभ्युद्धरेत्तु यः । दायादेभ्यो न तद्दद्याद्विद्यया लब्धमेव च" ॥

क्रमागतायामुद्धृतायां भुवि विशेषमाह **शङ्खः**

"पूर्वनिष्टां तु यो भूमिं एकश्चेदुद्धरेत्क्रमात् । यथाभागं लभंत्यन्ये दत्वांऽशं तु तुरीयकम्"॥ उद्धृतायाश्चतुर्थमंशमुद्धर्त्रे दत्वाऽवशिष्टमुद्धर्त्रा सह विभजेयुः । **मनुः** (अ. ९ श्लो. २०८)

"अनुपघ्नन् पितृद्रव्यं श्रमेण यदुपार्जयेत् । दायादेभ्यो न तद्दद्याद्विद्यया लब्धमेव च" ॥

व्यासः

"अनाश्रित्य पितृद्रव्यं स्वशक्त्याऽऽप्नोति यद्धनम् । दायादेभ्यो न तद्दद्याद्विद्यालब्धं च यद्धनम्" ॥

विद्यालब्धं विशिनष्टि **कात्यायनः**

"परभक्तोपयोगेन विद्या प्राप्ताऽन्यतस्तु या । तया[3] लब्धं धनं यत्तु विद्याप्राप्तं तदुच्यते" ॥

एतदेव विशदयति **स** एव

"उपन्यस्ते तु यल्लब्धं विद्यया पणपूर्वकम् । विद्याधनं तु तद्विद्याद्विभागे न विभज्यते ॥

"शिष्यादाचार्यतः प्रश्नात्संदिग्धप्रश्ननिर्णयात् । स्वज्ञानशंसनाद्वादात् लब्धं प्राध्ययनाच्च यत् ॥

"विद्याधनं तु तत्प्राहुर्विभागे न विभज्यते । शिल्पिस्वपि हि धर्मोऽयं मूल्याद्यच्चाधिकं भवेत् ॥

"विद्यालब्धं कुतं चैव याज्यतः शिष्यतस्तथा । एतद्विद्याधनं प्राहुः सामान्यं यदतोऽन्यथा ॥

"परं निरस्य यल्लब्धं विद्यया पणपूर्वकम् । विद्याधनं तु तद्विद्यान्न विभाज्यं **बृहस्पतिः** ॥

"विद्याप्रतिज्ञया लब्धं शिष्यादाप्तं च यद्भवेत् । ऋत्विङ्न्यायेन यल्लब्धं एतद्विद्याधनं **भृगुः**"॥

उपन्यासः क्रमजटादीनां संकलितानां पाठः इति **मदनरत्ने** । सभायां गूढप्रमेयविवृति-

---

१ अ य श फ क ड छ ज–कर्मभिः । ब–कर्मिभिः । २ य श–विद्यालब्धं च यद्धनम् । ३ ब क ड फ–यथालब्धं ।

रिति केचित्। पणपूर्वकमुपन्यस्त इत्यन्वयः। शंसनं प्रख्यापनम्। प्राध्ययनं प्रकृष्टाध्ययनम्। शिल्पिष्वपीति अयं विद्याधर्मः शिल्पिष्वपि ज्ञेय इत्यर्थः। मूल्याधिकं पारितोषिकम्। ऋत्विङ्न्याय उपदर्शनम्। अत्र सर्वत्रापि विद्याधिगमे तया द्रव्यार्जने च पितृद्रव्याविरोधे सत्येवाविभाज्यत्वं विरोधे तु विभाज्यमेव। अत एव **कात्यायनः**

"कुले विनीतविद्यानां भ्रातॄणां पितृतोऽपि वा। शौर्यप्राप्तं तु यद्वित्तं विभाज्यं तद्‌**बृहस्पतिः**"॥

पितृद्रव्यविरोधेऽप्यर्जकस्यांशद्वयमस्त्येव। "येन चैषां स्वयमुपार्जितं स्यात्स द्व्यंशमेव हरेदिति" **वसिष्ठोक्तेः** (अ. १७ सू. ५१)। कस्मिंश्चिद्विद्याधने विशेषमाह **नारदः** (अ. १३।१०)

"कुटुंबं बिभृयाद्भ्रातुर्यो विद्यामधिगच्छतः। भागं विद्याधनात्तस्मात्स लभेताश्रुतोऽपि सन्"॥ 'अश्रुतो अविद्य' इति **मदनरत्ने**। 'भागं दास्यामीत्यप्रतिश्रुत' इति तु युक्तम्। पितृद्रव्याविरोधार्जितेऽपि विशेषमाह **गौतमः** (अ. २८ सू. २८) "स्वमर्जितं वैद्यो वैद्येभ्यः कामं दद्यादिति"। विद्यां वेत्तीति वैद्यः। स इच्छया विद्वद्भ्यो भ्रातृभ्यो दद्यादित्यर्थः। **कात्यायनः**

"नावैद्यानां तु वैद्येन देयं विद्याधनं क्वचित्। समविद्याधिकानां तु देयं वैद्येन तद्भवेत्॥

"वैद्यो वैद्याय नाकामो दद्यादंशं स्वतो धनात्। पितृद्रव्यं समाश्रित्य न चेत्तेन तदाहृतम्[1]"॥ अयं च निषेधो विद्यमानभ्रातॄणां धनांतरसत्वे। धनान्तराभावे तु तेभ्योऽपि देयमेवेति **मदनः**। पित्रादिदत्तस्याविभाज्यत्वमाह **बृहस्पतिः**

"पितामहपितृभ्यां च दत्तं मात्राऽपि यद्भवेत्। तस्य तं नापहर्तव्यं शौर्यभार्याधने तथा"॥

नारदः (१३।६)

"शौर्यभार्याधने चोभे यच्च[2] विद्याधनं भवेत्। त्रीण्येतान्यविभाज्यानि प्रसादो यश्च वै पितुः"॥

कात्यायनः

"ध्वजाहृतं भवेद्यत्तु विभाज्यं नैव तत्स्मृतम्। संग्रामादाहृतं यच्च विद्राव्य द्विषतां बलम्॥

"स्वाम्यर्थे जीवितं त्यक्त्वा तत् ध्वजाहृतमुच्यते"॥ **स** एव

"आरुह्य संशयं यत्र प्रसभं कर्म कुर्वते। तस्मिन्कर्मणि तुष्टेन प्रसादः स्वामिना कृतः॥

"तत्र लब्धं तु यत्किंचिद्धनं शौर्येण तद्भवेत्"। अत्र विशेषमाह **व्यासः**

"साधारणं समाश्रित्य यत्किंचिद्वाहनादिकम्। शौर्यादिनाऽऽप्नोति धनं भ्रातरस्तत्र भागिनः॥

"तस्य भागद्वयं देयं शेषास्तु समभागिनः"। सौदायिकस्वरूपमाह **व्यासः**

[3]ऊढया कन्यया वाऽपि पत्युः पितृगृहादपि। भ्रातुः सकाशात्पित्रोर्वा लब्धं सौदायिकं स्मृतम्"॥

---

१ ड फ-आहृते। २ य श-यन्न। ३ य श-कुल्हया।

कात्यायनः

"यल्लब्धं लग्नकाले तु स्वजात्या कन्यया सह । कन्यागतं तु तद्वित्तं शुद्धं वृद्धिकरं स्मृतम् ॥

"वैवाहिकं तु तद्विद्याद्भार्यया यत्सहागतम् । धनमेवंविधं सर्वं विज्ञेयं धर्मसाधनम्" ॥ 'आदायार्षस्तु गोद्वयमिति' प्रकारेण लब्धं कन्यागतम् । अत्रापि विद्याधनवदेव पितृद्रव्याविरोधश्चेदविभाज्यत्वम् । विद्यादिव्यतिरिक्तप्रकारेण तु लब्धं विभाज्यमेव । तथा च **मनुः** (अ. ९।२०५)

"अविद्यानां तु सर्वेषामीहातश्चेद्धनं भवेत् । समस्तत्र विभागः स्यादपित्र्य इति धारणा"॥ ईहा कृष्यादि चेष्टा । अपित्र्ये पितृद्रव्यानाश्रयणे । अन्यदप्यविभाज्यमाह **मनुः** (९।२१९)

"वस्त्रं पत्रमलंकारं कृतान्नमुदकं स्त्रियः । योगक्षेमं प्रचारं च न विभाज्यं प्रचक्षते" ॥ पत्रं वाहनम् । वस्त्रपत्रालंकारा ये येन धृतास्ते तस्यैव सममूल्याश्चेत् । न्यूनाधिकमूल्यास्तु विभाज्या एव । पितृधृतं तु वस्त्रादि तच्छ्राद्धभोक्त्रे देयम् ।

"वस्त्रालंकारशय्यादि पितुर्यद्वाहनादिकम् । गंधमाल्यैः समभ्यर्च्य श्राद्धभोक्त्रे तदर्पयेदिति"॥

बृहस्पत्युक्तेः । विषमेष्वजादिषु विशेषमाह **मनुः** (अ. ९।११९)

"अजाविकं सैकशफं न जातु विषमं भजेत् । अजाविकं सैकशफं ज्येष्ठस्यैव विधीयते"॥ कृतान्नोदके यथासंभवमुपयोज्ये । स्त्रियो दास्यो विषमा यथासंभवं कर्म कारणीयाः । समास्तु विभाज्याः । पित्रवरुद्धास्तु समा अपि न विभाज्याः । 'स्त्रीषु च संसक्तास्वविभाग' इति **गौतमोक्तेः** (अ. २८ सू. ४५) । 'योगक्षेमशब्देन मंत्रिपुरोहितादय उच्यंते' इति **कल्पतरौ** । **लौगाक्षिस्तु**

"क्षेमं पूर्तं योगमिष्टमित्याहुस्तत्वदर्शिनः । अविभाज्ये तु ते प्रोक्ते शयनासनमेव च"॥ इत्याह ॥ तत्र पूर्तं तडागारामादि, इष्टं यागविप्रभोजनादि, तदर्थमविभागदशायां सर्वानुमत्या यद्द्रव्यं येनोत्सृज्य पृथक् स्थापितं तेन द्रव्येण स धर्मस्तेनैव कार्यो नान्येन न वा संभूय सर्वैरित्यर्थः । प्रचारो गृहादिमार्गः गवादि प्रचारार्था भूश्च । यत्तु **शङ्खलिखितौ** "न वाऽस्तु विभागो नोदपात्रालङ्कारोपयुक्तवाससामिति", यच्च **व्यासः**

"अविभागः सगोत्राणामा सहस्रकुलादपि । याज्यं क्षेत्रं च पत्रं च कृतान्नमुदकं स्त्रियः" ॥ इति वास्तुक्षेत्रयोरविभाज्यत्वमाहुः, तद्धर्मवास्तुगोप्रचारक्षेत्रादिपरम् । प्रतिग्रहोपात्तयोस्तयोः क्षत्रियादिविभागप्रतिषेधपरम् । पूर्वोक्तनिषेधात् । अल्पमूल्ययोर्मूल्येन विभागो न स्वरूपत इत्येवंपरं वा । वस्त्रादिषु विशेषमाह **बृहस्पतिः**

"वस्त्रादयो विभाज्या यैरुक्तं तैर्न विचारितम् । धनं भवेत्समृद्धानां वस्त्रालङ्कारसंश्रितम् ॥

---

१ अ ब क ड फ य श–लाभकाले । २ अ ब ड फ य श छ ज त–वृत्तिकरम् । ३ ड फब– विषमे । ४ य श–सबल ५ अ ब ड फ–व्यासो ध+पुत्रस्य शनसौ । आहतुः । ६ अ क फ आविभाज्यम् । ७ य श–न चेत् ।

"मध्यास्थितमबाजीव्यं[1] दातुं नैकस्य शक्यते। युक्त्या विभजनीयं तदन्यथाऽनर्थकं भवेत्॥
"विक्रीय वस्त्राभरणमृणमुद्राह्य लेखितम्। कृतान्नं चाकृतान्नेन परिवर्त्य विभज्यते॥
"उद्धृत्य कूपवाप्यंभः स्वानुसारेण भुज्यते। एकां स्त्रीं कारयेत्कर्म यथांशेन गृहे गृहे॥
"बव्ह्यः समांशतो देया दासानामप्ययं विधिः। यथाभागानुसारेण सेतुः क्षेत्रं विभज्यते॥
"प्रचारश्च यथांशेन कर्तव्यो रिक्थिभिः सदा"॥ इति। उद्राह्येति। अधमर्णादुद्धृत्येत्यर्थः।

कात्यायनः

"धनं पत्रनिविष्टं तु धर्मार्थे[2] यन्निरूपितम्। उदकं चैव दासश्च निबंधो यः क्रमागतः॥
"धृतं वस्त्रमलङ्कारो नानारूपं तु यद्भवेत्। यथाकालोपयुक्तानि तथा योज्यानि बंधुभिः"॥इति धनमिति। धर्मोद्देशेनोत्सृज्य पत्रे लिखितमित्यर्थः। उदकं कूपादिगतम्। निबंधो वृत्तिः। नानुरूपं विभागयोग्यम्।

भ्रात्रादिवञ्चनया स्थापितद्रव्यस्य विभागमाह **याज्ञवल्क्यः** (व्य. १२६)

"अन्योन्यापहृतं द्रव्यं विभक्ते यत्तु दृश्यते। तत्पुनस्ते समैरंशैर्विभजेरन्निति स्थितिः"॥ अन्योन्यापहृतं ज्येष्ठकनिष्ठाद्यपहृतम्। यत्तु **मनुः** (अ. ९।२१३)
"यो लोभाद्विनिकुर्वीत ज्येष्ठो भ्रातॄन् यवीयसः। सोऽज्येष्ठः स्यादभागश्च नियन्तव्यश्च राजभिः"॥ इति तत्रापि ज्येष्ठपदं दंडापूपिकन्यित्या दायादमात्रोपलक्षकम्। ज्येष्ठस्यापि दोषः। किमुत यवीयसामित्यर्थः। अत एव **गौतमः**

"यो वै भागिनं भागान्नुदते चयते एवैनं स यदि चैनं न चयतेऽथ पुत्रमथ पौत्रं चयते" इति। भागिनं भागार्हम्। भागान्नुदतेऽपाकरोति। स नुन्न एनं नोत्तारं चयते नाशयाति। यदि तं न नाशयति तत्पुत्रं पौत्रं वा नाशयतीत्यर्थः। **नारदः**

"विभक्तेनैव यत्प्राप्तं तत्तस्यैव धनं भवेत्। हृतं नष्टं च यल्लब्धं प्रागुक्तं च पुनर्भवेत्॥"इति। प्रागुक्तं दायादमध्ये केनचित्प्रच्छादितम्। पुनर्भवेद्विभाग इति शेषः। **मनुः**
"विभागे तु कृते किंचित्सामान्यं यत्तु दृश्यते। नासौ विभागो विज्ञेयः कर्तव्यः पुनरेव हि॥"इति॥

केनचिद्विभागस्यापलापे निर्णायकान्याह **याज्ञवल्क्यः** (व्य. १४९)

"विभागनिह्नवे ज्ञातिबंधुसाक्ष्यभिलेखितैः। विभागभावना ज्ञेया गृहक्षेत्रैश्च यौतकैः"॥ यौतकैः पृथक्कृतैर्गृहक्षेत्रैरिति[3] विशेषणविशेष्यभावः। **नारदः** (१३।३६)

"विभागधर्मसंदेहे दायादानां विनिर्णयः। ज्ञातिभिर्भागलेख्येन पृथक्कार्यप्रवर्तनात्"॥

स एव (१३।३७)

---

१ य श अधस्थितम्। २ य र ल व श-च छ ज ध द-धर्मांशेन्। ३ अ ब ड फ-पृथक्कृतैः।

"भ्रातॄणामविभक्तानामेको धर्मः प्रवर्तते । विभागे सति धर्मोऽपि भवेत्तेषां पृथक् पृथक्" ॥ अत्राविभक्तानामित्येवोद्देश्य समर्पकम् । भ्रातॄणामिति तु तद्विशेषणत्वादविवक्षितम् । तेन पितृपितामहपुत्रपौत्रपितृव्यभ्रातृपुत्रादिष्वविभक्तेष्वेक एव धर्मः । अत्र देशकालकर्त्रादीनामैक्ये कर्मणोऽनेकप्रयोगविषयिणी[1] न्यायेन प्राप्ताऽपि तंत्रताऽविभक्तकर्तृभेदेऽपि वचनेन बोध्यते[2] । तेन श्रौतस्मार्ताग्निसाध्यास्तावद्धर्मा अविभक्तानां पृथगेव । आहवनीयत्वावसथ्यत्वादीनां ससंबंधिकत्वेन[3] भेदात् । एवं श्राद्धमपि पितृव्यभ्रातृपुत्रादीनाममावास्यादौ देवताभेदात् पृथगेव । भ्रातॄणां तु निरग्निकानां तंत्रेणैव दैवतैक्यात् । प्रवासादिना देशभेदे तु पृथगेव । साग्निकानामग्निसाध्यान्यपि पृथगेव । गृहदेवतापूजा[4]वैश्वदेवादि तु तंत्रेणैव । अत एव **शाकलः**

"एकपाकेन वसतामेकं देवार्चनं गृहे । वैश्वदेवं तथैवैकं विभक्तानां गृहे गृहे" ॥ इति ।

यत्तु **प्रयोगपारिजाते आश्वलायनः**

"एकपाकेन वसतां विभक्तानामपि प्रभुः । एकस्तु चतुरो यज्ञान्कुर्याद्वाग्यज्ञपूर्वकान् ॥
"अविभक्ता विभक्ताश्च पृथक्पाका द्विजातयः । कुर्युः पृथक् पृथक् यज्ञान्भोजनात्प्राग्दिने दिने" ॥ इति

तत्संसृष्टिपरम् । विभक्तानामप्येकपाकेन वसतामित्यनेन विभक्ता अविभक्ताश्चेत्यनेन च तत्प्रतिपादनात् । अतः संसृष्टिनां कदाचित्पृथक्पाके पृथङ्महायज्ञाः । वाग्यज्ञो ब्रह्मयज्ञः । तत्पूर्वकानित्यतद्गुणसंविज्ञानः । तद्गुणसंविज्ञाने तु वाग्यज्ञेत्याद्यनर्थकम् । प्रथमत्यागे कारणाभावादिति न्यायादेव चतुर्णां प्राप्तिसंभवात् । अतो ब्रह्मयज्ञः पृथगेव कार्यः । इदं तु वचनद्वयं शिष्टैस्तथा नाद्रियते । यानि तु **धर्मप्रवृत्तौ** वचांसि

"अविभक्ताः सुताः पित्रोरेकं कुर्युर्मृताहिकम् । देशांतरे पृथक्कुर्युर्दर्शश्राद्धानुमासिकम् ॥
"ग्रामांतरं व्रजेयुश्चेदविभक्ताः सदैव हि । दर्शं च मासिकं श्राद्धं कुर्युः पित्रोः पृथक् पृथक् ॥
"अविभक्ताः पृथग्ग्रामाः स्वस्वार्जितधनाशिनः । कुर्युस्ते भ्रातरः श्राद्धं पार्वणं च पृथक् पृथक् ॥"

यच्च **स्मृतिसमुच्चये**

"वैश्वदेवः क्षयाहश्च महालयविधिस्तथा । देशांतरे पृथक्कार्यो दर्शश्राद्धं तथैव च" ॥ इति तान्यपि देशांतरस्थसंसृष्टिविषयाणीति केचित् । वस्तुतस्त्वेतानि निर्मूलान्येव । अथवा देशकालकर्त्रादीनामैक्ये न्यायेन प्राप्ता तंत्रता । कर्तृभेदे तु वाचनिकी देशभेदे तु वचनस्य न्यायस्य चाभावात्पृथगेव श्राद्धादीनि युक्तिमूलकानि केनचित्कृतानीति दिक् ।

अन्यान्यपि विभागलिङ्गान्याह **नारदः** (१३।३९)

"साक्षित्वं प्रातिभाव्यं तु दानं[5] ग्रहणमेव च । विभक्ता भ्रातरः कुर्युर्नाविभक्ताः परस्परम् ॥
"दानग्रहणपश्वन्नगृहक्षेत्रप्रतिग्रहाः । विभक्तानां पृथक् ज्ञेया दानधर्मागमव्ययाः ॥

---

१ क- ? कर्मणो । २ लं-बाध्यते । ३ य श-ससम्बन्धिकत्वे । ४ अ ब क ड फ य श-गृहस्थदेवता.... । ५ व ध न-दानग्रहणम् ।

"येषामेताः क्रिया लोके प्रवर्तंते स्वरिक्थिषु । विभक्तानवगच्छेयुर्लेख्यमप्यंतरेण तान्॥" इति दानग्रहणे ऋणविषये । ते एव दानग्रहणे द्वितीयश्लोकेऽनूद्येते स्पष्टतार्थम् । पश्वादिप्रतिग्रहा विभक्तानां पृथक् पृथगनुष्ठिता एवं स्वत्वोत्पादकाः । अविभक्तानां त्वेकेन कृताः परस्यापि स्वत्वजनका इत्यर्थः । दानधर्मो लेख्यादिः । आगमो मूलकलाप्रवेशादिः । **बृहस्पतिः**

"पृथगायव्ययाधानं कुसीदं च परस्परम् । वणिक्पथं च ये कुर्युर्विभक्तास्ते न संशयः"॥ वणिक्पथं वाणिज्यम् । **याज्ञवल्क्यः** (व्य. ५२)

"भ्रातॄणामथ दंपत्योः पितुः पुत्रस्य चैव हि । प्रातिभाव्यमृणं साक्ष्यमविभक्ते न तु स्मृतम्"॥ एतल्लिङ्गाभावे तु दिव्यम् । "एषामन्यतमाभावे दिव्यान्यतममुच्यत" (व्य. २२) इति **तेनै**वोक्तत्वात् । यत्तु **वृद्धयाज्ञवल्क्यः**

"विभागधर्मसंदेहे बंधुसाक्ष्यभिलेखितैः । विभागभावना कार्या न भवेद्दैविकी क्रिया ॥" इति तल्लिङ्गांतरसद्भावपरम् । कथंचिदपि विभक्ताविभक्तसंदेहानपगमे पुनर्विभागमाह **मनुः**

"विभागे यत्र संदेहो दायादानां परस्परम् । पुनर्विभागः कर्तव्यः पृथक्स्थानस्थितैरपि"॥ विभक्तकृत्यमाह **नारदः** (अ. १३ श्लो. ४२)

"यद्येकजाता बहवः पृथग्धर्माः पृथक्क्रियाः । पृथक्कर्मगुणोपेता न चेत्कार्येषु संमताः ॥

"स्वभावांद्यादि दद्युस्ते विक्रीणीयुरथापि वा । कुर्युर्यथेष्टं तत्सर्वमीशास्ते स्वधनस्य वा"॥ इति । धर्मा वैधाः पञ्चमहायज्ञाद्याः । क्रिया वाणिज्याद्या लौकिक्यः । कर्मगुणाः कर्मसाधनानि गृहोपस्करादीनि । एतेषां पार्थक्येन विभागो लक्ष्यते । ते विभक्ताः परस्परानुमतिं विनाऽपि दानविक्रयादि कुर्युरित्यर्थः । यत्तु **बृहस्पतिः**

"अविभक्ता विभक्ता वा दायादाः स्थावरे समाः । एको ह्यनीशः सर्वत्र दानाधमनविक्रये" ॥ इति

तद्द्रव्यांशे विभक्तानामप्यविभक्तक्षेत्राद्युत्पन्नसस्यादिदानादावनुमतिं विनाऽधिकारप्रतिषेधार्थमिति **मदनः** । विभक्ताविभक्तसंदेहनिरासार्थं विभक्तानुज्ञया व्यवहारसौकर्यार्थमिति **विज्ञानेश्वरादयः** । स्वेच्छया विभक्तं पुनश्च विवदमानं प्रत्याह **स** एव

"स्वेच्छाकृतविभागो यः पुनरेव विसंवदेत् । स राज्ञांऽशे स्वके स्थाप्यः शासनीयोऽनुबंधकृत्"॥ अनुबंधो निर्बन्धः ।

अथ **सप्रतिबन्धदायहरणक्रमः** । तत्र विभक्तस्यासंसृष्टिनो धनग्रहणे क्रममाह **याज्ञवल्क्यः** (व्य. १३५।१३६)

"पत्नी दुहितरश्चैव पितरौ भ्रातरस्तथा । तत्सुता गोत्रजा बन्धुशिष्यसब्रह्मचारिणः ॥

"एषामभावे पूर्वस्य धनभागुत्तरोत्तरः । स्वर्यातस्य ह्यपुत्रस्य सर्ववर्णेष्वयं विधिः" ॥ इति ॥

---

१ य श–ह्यरिक्थिषु । २ य श–न च । ३ य श–न्यूह्येते । ४ य श–एवमस्वत्वोत्पादकाः । ५ –स्वभागान्यदि दद्युः इति भट्टजाली मुद्रितपुस्तके पाठः । ६ ब क ड फ य स–आशास्ते । ७ अ ड ब फ –द्रव्यग्रहणे ।

पत्नी पतिव्रता[1] धनहारिणी न व्यभिचारिणी । "पत्नी भर्तुर्धनहरी या स्याद्व्यभिचारिणी" इति **कात्यायनोक्तेः** ।

पत्नी। "विधवा यौवनस्था चेन्नारी भवति कर्कशा। आयुषः क्षपणार्थं तु दातव्यं जीवनं तदा"॥
इति **हारीतोक्तेः । प्रजापतिः**

"पूर्वं मृता त्वग्निहोत्रं मृते भर्तरि तद्धनम् । लभेत्पतिव्रता नारी धर्म एष सनातनः" ॥
अग्निहोत्रमग्नीन् । **स** एव

"जङ्गमं स्थावरं सर्वं[2] कुप्यं हेम रसांबरम् । आदाय दापयेच्छ्राद्धं मासषाण्मासिकाब्दिकम् ॥
"पितृव्यगुरुदौहित्रान्भर्तुः स्वस्रीयमातुलान् । पूजयेत्कव्यपूर्ताभ्यां वृद्धांश्चाप्यतिथीन्स्त्रियः" ॥इति । कुप्यं त्रपुसीसादि । यत्तु **बृहस्पतिः**

"यद्विभक्ते धनं किंचिदाध्यादि विविधं स्मृतम् । तज्जाया स्थावरं मुक्त्वा लभेत मृतभर्तृका ॥
"वृत्तस्थाऽपि कृतेऽप्यंशे न स्त्री स्थावरमर्हति" । तद्दुहितृरहितपत्नीपरम् । दुहितृमती तु स्थावरमपि लभत इति **स्मृतिचंद्रिकायाम्** । दायादानुमतिं विना स्थावरविक्रयादिनिषेधपरमिति[3] **माधवः** । यत्तु **कात्यायनः**

"मृते भर्तरि भर्त्रंशं लभेत कुलपालिका । यावज्जीवं न हि स्वाम्यं दानाधमनविक्रिये" ॥
इति तद्वन्दिचारणाद्यर्थदानादिनिषेधपरम् । अदृष्टार्थदानतदुपयोग्याधमनादि तु भवत्येव । "स्थावरं जङ्गमं चे"त्यादि पूर्वोक्तवाक्यात् ।

"व्रतोपवासनिरता ब्रह्मचर्ये व्यवस्थिता । दमदानरता नित्यं अपुत्राऽपि दिवं व्रजेत्" ॥
इति **कातीयाच्च** । यदपि **स** एव

"अदायिकं राजगामि योषिद्भृत्यौर्ध्वदेहिकम्[4] । अपास्य श्रौत्रियद्रव्यं श्रोत्रियेभ्यस्तदर्पयेत्" ॥
इति, यदपि **नारदः** (१३।५२)

"अन्यत्र ब्राह्मणात्किञ्चिद्राजा धर्मपरायणः । तत्स्त्रीणां जीवनं दद्यादेष दायविधिः स्मृतः"॥
इति तदवरुद्धस्त्रीपरम् । पत्नीपदाश्रवणात् । यत्तु **नारदः** (१३।२५)

"भ्रातॄणामप्रजाः प्रेयात्कश्चिच्चेत्प्रव्रजेत वा । विभजेरन् धनं तस्य शेषास्ते स्त्रीधनं विना ॥
"भरणं चास्य कुर्वीरन् स्त्रीणामाजीवनक्षयात् । रक्षन्ति शय्यां भर्तुश्चेदाच्छिन्द्युरितरासु तु"॥
इति तदविभक्तसंसृष्टमृतस्त्रीपरम् । तत्प्रक्रमे पाठादिति **मदनः । कात्यायनः**

"स्वर्याते स्वामिनि स्त्री तु ग्रासाच्छादनभागिनी । अविभक्ते धनांशं[5] तु प्राप्नोत्यामरणांतिकम्" ॥

---

१ अ ब्र ड क–पतिव्रतैव धनग्राहिणी । २ ब–हेमकुप्यं । ड–हैमकुप्यं । अ फ–हेमं कुप्यं । **य श**–वापिकुप्यं । ३ अ ब ड फ–विक्रयादिपरम् । ४ **य श**–हृत्यौर्ध्वदेहिकं । ५ **अ** ब ड फ–धनांशे ।

अविभक्तपदं संसृष्टस्याप्युपलक्षकम्[1] । तुशब्दो वाशब्दार्थे । तेन पक्षद्वयम् । तत्रान्त्यः पत्नीपरः । आद्योऽवरुद्धापर इति **मदनः** । एतद्व्यवस्थामूलं चिंत्यम् । तात्विकीं तु व्यवस्थामाह **स** एव

"भोक्तुमर्हति कृत्स्नांशं गुरुशुश्रूषणे रता । न कुर्याद्यदि शुश्रूषां चैलं पिंडं नियोजयेत्" ॥

इति । गुरुः श्वशुरादिः । तदि[2]च्छायामंशभाक्त्वं, अन्यथा ग्रासाच्छादनमात्रमित्यर्थः । **स** एव

"अपकारक्रियायुक्ता निर्लज्जा चार्थनाशिनी । व्यभिचाररता या च स्त्रीधनं न च साऽर्हति"[3]॥

यच्च

"ए[4]तमेव विधिं कुर्याद्योषित्सु पतितास्वपि । वस्त्रान्नमासां देयं तु वसेयुश्च ग्रहांतिके"॥ इति तद्भर्तृपरमिति **ग्रंथकृतः**[5] । एतं विधिं पतितत्यागरूपम् । शंकितव्यभिचाराया अपि भरणमात्रमेव ।

"विधवा यौवनस्था चेन्नारी भवति कर्कशा । आयुषः क्षपणार्थं तु दातव्यं जीवनं तदा" ॥

इति **हारीतोक्तेः** । "कर्कशा शंकितव्यभिचारेति" **मिताक्षरायाम्** (पृ. ९४ पं. ३०) । तत्सिद्धं संयता पत्नी धनग्राहिणीति । अनेकास्तु ता विभज्य गृह्णीयुः ।

तस्या अभावे **दुहिता** । अत एव **मनुः** (अ. ९ श्लो. १३०)

दुहिता । "यथैवात्मा तथा पुत्रः पुत्रेण दुहिता समा । तस्यामात्मनि तिष्ठंत्यां कथमन्यो धनं हरेत्" ॥

दुहितरोऽनेकाश्चेद्विभज्य गृह्णीयुः । तत्रापि काचिदूढा काचिदनूढा चेदनूढैव ।

"पत्नी भर्तुर्धनहरी या स्यादव्यभिचारिणी । तदभावे तु दुहिता यद्यनूढा भवेत्तदा" ॥ इति **कातीयात्** ।

ऊढा तु काचित्सधनाऽपरा[6] निर्धना चेत्सैव लभेत । "स्त्रीधनं दुहितृणामप्रत्तानामप्रतिष्ठितानां चेति" **गौतमोक्तेः** (अ. २८ सू. २२४) । अप्रतिष्ठिता निर्धनाः । स्त्रीपदं पितुरप्युपलक्षकमिति **सांप्रदायिकाः** ।

दुहित्रभावे दौहित्रः ।

दौहित्रः । "अपुत्रपौत्रसंताने दौहित्रा धनमाप्नुयुः । पूर्वेषां तु स्वधाकारे पौत्रा दौहित्रका मताः॥" इति **विष्णूक्तेः** ।

दौहित्राभावे पिता । तदभावे माता । तथा च **कात्यायनः** ।

पिता माता । "अपुत्रस्यास्य कुलजा पत्नी दुहितरोऽपि वा । तदभावे पिता माता भ्राता पुत्राः[7] प्रकीर्तिताः"। **विष्णुश्च** । "अपुत्रधनं पत्न्यभिगामि । तदभावे दुहितृगामि । तदभावे दौहित्रगामि । तदभावे

---

१ **र व ध**–उपलक्षणम् । २ **य श**–यदिच्छायां । ३ **अ ब ड फ**–नैव । फ– स्त्रीधनं नैव चार्हति । ४ **य श**–एवमेव । ५ **य श**–ग्रंथकर्ता । ६ **अ ब**–अपरा । ७ ब–भ्रातृपुत्राः । फ ड–रितिःपुत्राः । अ–रितिपुत्राः ।

पितृगामि । तदभावे मातृगामि । तदभावे भ्रातृगामि । तदभावे भ्रातृपुत्रगामि । तदभावे सकुल्यगामीति" ।

यत्तु **विज्ञानेश्वरः** (पृ. ९५ पं. १५–२२)

द्वंद्वापवादके पितरावित्येकशेषे क्रमाप्रतीतावपि तदर्थबोधके विग्रहवाक्ये मातृशब्दस्य पूर्वनिपातादपवाद्यद्वंद्वक्रमानुसारात्पितुः पुत्रांतरसाधारण्यात् मातुस्त्वसाधारण्याच्चादौ मातुस्तदभावे पितुर्धनग्रहणमूचे तदेतद्वचोविरोधादपास्तम् । विग्रहवाक्ये मातृशब्दपूर्वनिपाते एकशेषस्य द्वंद्ववैकल्पिकत्वेन तदपवादत्वे साधारण्यासाधारण्ययोः क्रमनियामकत्वे मानाभावाच्च ।

भ्रातरः । मातुरभावे भ्राता सोदरः । तदभावे तत्पुत्रः । यत्तु **विज्ञानेश्वरादयः** (पृ. ९६ पं. १०–११) "सोदराभावे भिन्नोदराः । तदभावे सोदरसुताः" इत्याहुः तन्न । भ्रातृपदस्य सोदरे शक्त्या भिन्नोदरे च गौण्या वृत्तिद्वयविरोधात् ।

केचित्तु भ्रातर इत्यत्र "भ्रातृपुत्रौ स्वसृदुहितृभ्याम्" इत्यनुशासनात् भ्रातरश्च स्वसारश्च भ्रातर इति विरूपैकशेषेण भ्रातृभावे भगिन्य इत्याहुः । तन्न । विरूपैकशेषे मानाभावात् । भ्रातृपुत्रा अपि पितृव्यमरणकाले जीवत्पितृकतया संजातधनसंबंधाश्चेत् "अनेकपितृकाणां तु पितृतो भागकल्पना" (या. व. व्य. १२०) इति न्यायेन पित्र्यमंशं पितृव्यांतरैः सह विभज्य गृह्णीयुः ।

भ्रातृपुत्राभावे गोत्रजाः सपिंडाः । तत्राप्यादौ पितामही । "मातर्यपि च वृत्तायां पितुर्माता हरेद्धनम्" इति **मनूक्तेः** (९।२१७)। यद्यपीयं मातुरनंतरं श्रुता तथापि बद्धक्रमभ्रातृपुत्रांतेषु मध्ये निवेशायोगादागंतूनामंते निवेश इतिवद्भ्रातृपुत्रांते निवेश्या ।

तदभावे भगिनी । "अनंतरः सपिंडाद्यस्तस्य तस्य धनं भवेत्" इति **मनूक्तेः** (९।१८७)। भगिनी । "बहवो ज्ञातयो यत्र सकुल्या बांधवास्तथा । यस्त्वासन्नतरस्तेषां सोऽनपत्यधनं हरेत्"॥इति **बृहस्पत्युक्तेः** । तस्या अपि भ्रातृगोत्र उत्पन्नत्वेन गोत्रजत्वाविशेषाच्च। सगोत्रता परं नास्ति । न च साऽत्र धनग्रहणप्रयोजकत्वेनोक्ता ।

तदभावे पितामहसपत्नभ्रातरौ विभज्य गृह्णीतः । स्वजनकजनकत्वेन स्वजनकजन्यत्वेन च समानप्रत्यासत्तेः । प्रत्यासत्तिसाम्ये पाठक्रमाद्यगुणविशेषांतराभावे वा अन्यगोत्रजा । त्राप्येवमेव । तेन तयोरभावे प्रपितामहपितृव्यभिन्नोदरभ्रातृपुत्रा विभज्य गृह्णीयुः ।

सर्वसपिंडाः समानोदकाश्च प्रत्यासत्तिक्रमेण । तांश्चाह **मनुः** (५।६०) "सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्तते । समानोदकभावस्तु जन्मनाम्नोरवेदने"॥ इति। समानोदकाः । सप्तमेऽतीते इत्यर्थः । सोदकाभावे बंधवः । ते च **स्मृत्यन्तरे**

"आत्मपितृष्वसुः पुत्रा आत्ममातृष्वसुः सुताः। आत्ममातुलपुत्राश्च विज्ञेया आत्मबांधवाः ॥

---

१ व्या. सू. (१।२।६८) २ च छ ज ध य श–संज्ञात । ३ अ ब ड फ क–तत्रादौ । ४ क फ य थ–गृह्णतः । ५ य श–वा । ६ क य श–द्विप्रत्यासत्तिक्रमेण ।

"पितुः पितृष्वसुः पुत्राः पितुर्मातृष्वसुः सुताः। पितुर्मातुलपुत्राश्च विज्ञेयाः पितृबांधवाः॥

बन्धवः। "मातुः पितृष्वसुः पुत्रा मातुर्मातृष्वसुः सुताः। मातुर्मातुलपुत्राश्च विज्ञेया मातृबांधवाः"॥ अत्र क्रमः पाठिक एव।

ननु पत्न्यादीनां सर्वेषां मृतनिरूपितानामेव धनभाक्त्वम्। बांधवानामपि तथैवास्तु। अतः कथं पितुर्मातुश्च बांधवानां धनसंबंधः। "पितुः पितृष्वसुः पुत्रा" इत्यादि तु संज्ञासंज्ञिसंबंधमात्रार्थं न धनसंबंधार्थमिति चेत्। उच्यते। विनाऽप्येतद्वचनं पितृमातुलपितृव्यादिष्विव पितृमातृबांधवेष्वपि योगेनैव तच्छब्दप्रवृत्तिसंभवे संज्ञासंज्ञिसंबंधबोधनानर्थक्यापत्तिः[1]। तेन बंधूनुद्दिश्य धनसंबंधविधौ पितृमातृबंधुप्रापणेनैव वचोऽर्थवत्ता। बंधूद्देशेनाशौचादिविधावप्येवमेवेति दिक्।

आचार्यादयः। बंधूनामभाव आचार्यस्तदभावे शिष्यः। "पुत्राभावे प्रत्यासन्नः सपिंडस्तदभाव आचार्यस्तदभावेऽन्तेवासी" **त्यापस्तंबोक्तेः**(२।६।१४।२।३)। शिष्याभावे सहाध्यायी। तदभावे श्रोत्रियः। "श्रोत्रिया ब्राह्मणस्यानपत्यस्य रिक्थं भजेरन्निति" **गौतमोक्तेः** (अ. २८ सू. ४१)। तदभावेऽन्यो ब्राह्मणः[2]।

---

१ **र य च**-आपत्तेः। २ श्रीकृष्णतर्कालङ्कारभट्टाचार्यकृतजीमूतवाहनदायभागटीकायां तु मृतपुरुषधानाधिकारक्रम एवं दर्शितः—अत्रायं मृतपुन्धनाधिकारक्रमः। तत्र प्रथमं पुत्रः। तदभावे पौत्रः। तदभावे प्रपौत्रः। मृतपितृकपौत्रमृतपितृपितामहकप्रपौत्रयोस्तु पुत्रेण सह युगपदधिकारः। प्रपौत्रपर्यन्ताभावे पत्नी। सा च प्राप्तभर्तृदाया भर्तृकुलं तदभावे पितृकुलं वा समाश्रिता सती शरीररक्षार्थं भर्तृदायं भुञ्जीत। तथा। भर्तुरुपकारार्थं यथाकथंचिद्दानादि किमपि कुर्वीत न तु स्त्रीधनवत्स्वच्छन्दं विनियुञ्जीत। तदभावे दुहिता। तत्र प्रथमं कुमारी। तदभावे वाग्दत्ता। तदभावे चोढा। सा च पुत्रवती सम्भावितपुत्रा च द्वे युगपदेवाधिकारिण्यौ वन्ध्या विधवा च पुत्रहीना नाधिकारिणी। ऊढाया अभावे दौहित्रः। तदभावे पिता। तदभावे माता। तदभावे भ्राता। तत्रापि प्रथमं सोदरः। तदभावे वैमात्रेयः। मृतस्य भ्रातृसंसृष्टत्वे तु सोदरमातृविषये प्रथमं संसृष्टसोदर एवाधिकारी तदभावे च असंसृष्ट-सोदरः। एवं वैमात्रेयमात्रविषये प्रथमं संसृष्टवैमात्रेयः तदभावे चासंसृष्टवैमात्रेयः। यदा तु संसृष्टो वैमात्रेयः सोदरश्चासंसृष्टः तदा तावुभौ तुल्यवदधिकारिणौ। भ्रातॄणामभावे भ्रातुः पुत्रः। तत्रापि प्रथमं सोदरभ्रातृपुत्रः। तदभावे वैमात्रेयभ्रातृपुत्रः। संसर्गे तु सोदरभ्रातृपुत्रमात्रविषये प्रथमं संसृष्टसोदरभ्रातृपुत्रः। तदभावे चासंसृष्टसोदरभ्रातृपुत्रः वैमात्रेयभ्रातृपुत्रमात्रविषये प्रथमं संसृष्टवैमात्रेयभ्रातृपुत्रः। तदभावे चासंसृष्टवैमात्रेयभ्रातृपुत्रः। यदा तु सोदरभ्रातृपुत्रोऽसंसृष्टो वैमात्रेयभ्रातृपुत्रश्च संसृष्टः तदा द्वौ भ्रातृवत्तुल्याधिकारिणौ। भ्रातृपुत्राभावे भ्रातृपौत्रः। तत्रापि भ्रातुः सोदरासोदरक्रमः संसर्गासंसर्गक्रमश्च बोध्यः। तदभावे पितृदौहित्रः। स च सोदरभगिनीपुत्रः। तदभावे वैमात्रेयभगिनीपुत्रश्च। तदभावे पितुः सहोदरः। तदभावे पितुर्वैमात्रेयः। तदभावे पितृसोदरपुत्रपितृवैमात्रेयपुत्रपितृसोदरपौत्रपितृवैमात्रेयपौत्राणां क्रमेणाधिकारः। तदभावे पितामहदौहित्रः। तत्रापि पितृसोदरभगिनीपुत्रः। वैमात्रेयभगिनीपुत्रश्च। वक्ष्यमाणप्रपितामहदौहित्राधिकारेऽप्येवम्। तदभावे पितामहः। तदभावे पितामही। तदभावे पितामहसोदरभ्रातृवैमात्रेयभ्रातृतत्पुत्रपौत्रप्रपितामहदौहित्राः क्रमेणाधिकारिणः। एतावत्पर्यन्तानां धनिभोग्यपिण्डदातॄणां त्वभावे धनिदेयपिण्डदातॄणां मातुलादीनामधिकारस्तदभावे धनिमातृष्वस्रीयस्याधिकारः। तदभावे मातुलपुत्रपौत्राणां क्रमेणाधिकारः। तदभावे चाधस्तनसकुल्यानां धनिभोग्यलेपदातॄणां प्रतिप्रणप्तृप्रभृतिपुरुषत्रयाणां क्रमेणाधिकारः। तदभावे पुनरूर्ध्वतनसकुल्यानां धनिदेयलेपदातॄणां वृद्धप्रपितामहादिसन्ततीनामासत्तिक्रमेणाधिकारः। तदभावे समानोदकानामाधिकारः। तेषामभावे चाचार्यस्य तदभावे शिष्यस्य तदभावे सहवेदाध्यायिब्रह्मचारिणोऽधिकारः। तदभावे चैकग्रामस्थसगोत्रसमानप्रवरयोः क्रमेणाधिकारः। उक्तपर्यन्तानां सर्वेषां सम्बन्धिनामभावे ब्राह्मणधनवर्जं राजा गृह्णीयात्। ब्राह्मणधनं तु त्रैविद्यादिगुणयुक्ता ब्राह्मणा गृह्णीयुः। एवं वानप्रस्थधनं भ्रातृत्वेनानुमतोऽपरो वानप्रस्थ एकतीर्थसेवी गृह्णीयात्। तथा यतिधनं सच्छिष्यः नैष्ठिकब्राह्मचारिणो धनमाचार्यः उपकुर्वाणस्य तु ब्रह्मचारिणो धनं पित्रादिर्गृह्णीयादिति सङ्क्षेपः॥ (जी० दा० प० ३३९-३४२)। (मंडलीक०)

"सर्वेषामप्यभावे तु ब्राह्मणा रिक्थभागिनः । त्रैविद्याः शुचयो दांतास्तथा धर्मो न हीयते" ॥

इति **कातीयात्** । **नारदश्च**

"सर्वत्रादायिकं[1] राजा हरेद्ब्रह्मस्ववर्जितम् । अदायिकं तु ब्रह्मस्वं श्रोत्रियेभ्यः प्रदापयेत्" ॥

बृहस्पतिः

"येऽपुत्राः क्षत्रविट्शूद्राः पत्नीभ्रातृविवर्जिताः । तेषां धनहरो राजा सर्वस्यापि पतिर्हि सः" ॥

यत्यादिरिक्थे विशेषमाह **याज्ञवल्क्यः** (व्य. १३७)

"वानप्रस्थयतिब्रह्मचारिणां रिक्थभागिनः । क्रमेणाचार्यसच्छिष्यधर्मभ्रात्रेकतीर्थिनः" ॥ ब्रह्मचारी नैष्ठिकः । उपकुर्वाणस्य तु पित्रादय एव । धर्मभ्राता प्रतिपन्नो[2] भ्राता । एकतीर्थी[3] एकाश्रमी । धर्मभ्राता चासावेकतीर्थी चेति कर्मधारयः । आचार्यादीनां प्रातिलोम्येन क्रमः । इति **विज्ञानेश्वरः** (पृ. ९७ पं. २१) । "वनस्थस्य धनमाचार्यो गृह्णीयाच्छिष्यो वेति" **विष्णूक्तेः** । आनुलोम्येनेति **मदनः** ।

मृतस्य रिक्थग्राहिणा येन केनापि राजपर्यंतेनौर्ध्वदेहिकं दशाहांतं कार्यम् । तथा च **विष्णु** "यश्चार्थहरः स पिंडदायी स्मृतः " इति । निरूपितं चेदं **श्राद्धमयूखे**ऽधिकारिनिर्णये **मया**

अथ संसृष्टिनिर्णयः ।

तत्र संसर्गमाह **बृहस्पतिः**

"विभक्तो यः पुनः पित्रा भ्रात्रा वैकत्र संस्थितः । पितृव्येणाथ वा प्रीत्या स तत्संसृष्ट उच्यते" ॥

अत्र पितृभ्रातृपितृव्यैरेव सह संसृष्टता नान्येन । वचनेऽनुपादानादिति **मिताक्षरादिषु** (पृ. ९८) । विभागकर्तृसामानाधिकरण्येनैव सेति युक्तम् । पित्रादिपदानि तु विभागकर्तृमात्रोपलक्षकाणि । अर्द्धमंतर्वेदिमिनोत्यर्द्धं बहिर्वेदीतिवत् । अन्यथा वाक्यभेदात् । तेन पत्नीपितामहभ्रातृपौत्रपितृव्यपुत्रादिभिरपि सह संसृष्टता भवति । विभक्तो य एकत्र स्थितः स संसृष्ट इति सामानाधिकरण्याद्विभक्तभ्रात्रोः पुत्रादीनां न संसर्गः । विद्यमाने भावि वा धनमावयोः पुनर्विभागावधि साधारणमित्याकारिका बुद्धिरिच्छा वा संसर्गः । तत्र संसृष्टिनां पुनर्विभागे विशेषमाह **मनुः** (अ. ९ श्लो. २१०)

"संसृष्टाः सह जीवंतो विभजेरन्पुनर्यदि । समस्तत्र विभागः स्याज्ज्यैष्ठं तत्र न विद्यते" ॥ अत्र 'समस्तत्र विभागः स्यादि" त्यनेनैव वैषम्ये निरस्ते पुनर्ज्यैष्ठ्यप्रतिषेधो ज्यैष्ठ्यकृतमेव वैषम्यं नास्ति संसर्गकालिक[4]द्रव्यन्यूनाधिक्यकृतं तु विभागे वैषम्यमस्त्येवेति ज्ञापनार्थं इति केचित् । ज्यैष्ठ्यमित्यादेरर्थवादमात्रत्वात् द्रव्यन्यूनाधिक्येऽपि सर्व एव भागः । आचारोऽप्येवम् ।

---

१ ड य ज्ञ–अदायकं । २ थ श–प्रतिपक्षो । अ ब ड फ–प्रत्तो । ३ य व श अ ब क ड फ ध छ ज–एकतीर्थः । ४ अ ब क ड य श ल–कालीन ।

तेनाचारमूलकत्वेऽस्य वचसः संभवति तद्विरुद्धश्रुतिकल्पनमन्याय्यम्। व्यवहारशास्त्रस्य व्याकरणवत्प्रायेणाचारमूलकत्वाच्चेति तु परे। **बृहस्पतिः**

"संसृष्टिनां तु यः कश्चिद्विद्याशौर्यादिभिर्धनम्। प्राप्नोति तस्य दातव्यो द्व्यंशः शेषाः समांशिनः"॥

"अर्जकस्य द्वौ भागावित्यनेनैव भागद्वयसिद्धावसंसृष्टविभागे पितृद्रव्याविरोधेनैवार्जने भागद्वयम् संसृष्टिभागे तु संसृष्टधनविरोधेनाप्यर्जने भागद्वयमित्यर्थवदेतद्वचनम्" इति **मदनः**।

संसृष्टिधनहरणाधिकारिण आह **याज्ञवल्क्यः** (व्य. १३८)

"संसृष्टिनस्तु संसृष्टी सोदरस्य तु सोदरः"। "पत्नी दुहितर" इत्यादेरपवादोऽयम्। तेनायमर्थः। संसृष्टधनहरणाधिकारितावच्छेदकं न पत्नीत्वादि। किं तु संसृष्टित्वमिति। यत्तु **विज्ञानेश्वरमदनादयो**ऽपवादस्योत्सर्गसमानविषयत्वनियमात्पूर्वोक्तस्वर्यातस्यापुत्रस्येत्येतत्पदानुषङ्गाच्चैतदपि पुत्रपौत्रप्रपौत्रहीनविषयं अतस्तादृशमृतसंसृष्टिधनमसंसृष्टिसन्निहितपत्न्यादिसद्भावेऽप्यन्यः संसृष्ट्येव गृह्णीयादिति तच्चिंत्यम्। तेन विनाऽपि गतौ संभवंत्यामनुषङ्गे मानाभावात्। समानविषयत्वं तु न सर्वांशेऽपेक्षितं किंतु यथाकथंचित् मृतसपिंडविषयतया। अपुत्रस्येति पदस्यानुषङ्गाभावे स्वर्यातस्येत्यस्याप्यनुषङ्गाभावेन मृतस्येति न लभ्येतेति चेन्न। 'हीयेतांशप्रदानतः' 'म्रियेतान्यतरो वाऽपीति' वक्ष्यमाण**मनूक्त्या** तल्लाभात्। अनुषङ्गे तु पित्रा सह संसृष्टासंसृष्टिनोः पुत्रयोः पुत्रपौत्रयोर्वा तुल्यांशापत्तिः। सपुत्रं प्रत्येतद्वचनाप्रवृत्तेः। तत्र च व्यवहारशास्त्रप्रामाण्यनिदानव्यवहारविरोधः। नन्वनुषङ्गाभावे सपुत्रं प्रत्यप्येतद्वचनप्रवृत्तेरसंसृष्टिपुत्रसंसृष्टिभ्रात्रादीनां समवाये भ्रात्रादिरेव लभेत न पुत्रादिरिति चेन्न। उत्तरार्धव्याख्यायां परिहरिष्यमाणत्वात्। अमुं प्रथमपादार्थमपवदति। सोदरस्येति। संसृष्टिनः संसृष्टीत्यनुषज्यते। मृतसंसृष्टिनो धनं संसृष्टिनोः सोदरासोदरयोः समवाये सोदर एव संसृष्टी गृह्णीयादित्यर्थः। उत्तरार्धम् (व्य.१३८) "दद्याच्चापहरेच्चांशं जातस्य च मृतस्य च" इति। मृतसंसृष्टिनो द्रव्यविभागकाले तत्पत्न्यामस्पष्टगर्भायां पश्चादुत्पन्नस्य पुत्रस्यांशं तस्मै संसृष्टः पितृव्यादिर्दद्यात्तदभावे तु स्वयमेवांशं हरेत् इत्यर्थः। अत्र पुत्रत्वमात्रं पित्रंशग्रहणाधिकारितावच्छेदकम् न विभागोत्तरोत्पन्नत्वम्। अप्रयोजकत्वाद्गौरवाद्देशांतरे विभागात्प्रागुत्पन्ने ज्ञाते चांशानधिकारितापत्तेः। अतः पूर्वोत्पन्नायासंसृष्टिनेऽपि पुत्राय संसृष्ट्यपि पितृव्यादिस्तदंशं दद्यादेव।

असंसृष्टिसोदरसंसृष्टिभिन्नोदरयोर्विभज्य धनग्रहणमाह **स** एव (व्य. १३९)

"अन्योदर्यस्तु संसृष्टी नान्योदर्यो धनं हरेत्। असंसृष्ट्यपि चादद्यात्संसृष्टो नान्यमातृजः॥" इति।

अत्रान्योदर्यान्यमातृजादिपदैर्न सापत्नोभ्रातैवोच्यते। किं तु पितृव्यादिरपि। योगाविशेषात्। अन्यथा पितृव्यादिभिः संसर्गप्रतिपादनस्यानर्थक्यापत्तिः संसृष्टिताप्रयुक्तकार्या-

---

१ य श–शौर्यधनादिभिः। २ अ ब ड फ क–विरोधैव। ३ य र ल व श क–कारिणमाह। ४ पृ. ९८। ५ ल–तस्याभावेन। ६ ब ड ल श छ ज–तदसत्वे। ७ य श–वा।

न्तराभावात् । 'असंसृष्ट्यपीति' देहलीदीपवत्पूर्वोत्तरपदाभ्यां अन्वेति । संसृष्टपदं चावृत्त्या द्रव्यसंसर्गवत उदरसंसर्गवतश्च सोदरस्य बोधकम् । आद्येऽर्थेऽपिशब्दोऽपि तदनन्तरं बोध्यः । श्लोकान्ते एवकारोऽध्याहार्यः । तदेते वाक्यार्थाः । अन्योदर्यो भिन्नोदरः पत्नीपितृपितामहसपत्नभ्रातृपितृव्यादिः संसृष्टी चेद्धनं हरेत् । असंसृष्ट्यप्यन्योदर्यो नेति । तेनान्योदरस्यान्वयव्यतिरेकाभ्यां संसर्गो धनग्रहणे कारणमुक्तम् । असंसृष्ट्यपि संसृष्ट्याख्यः सोदरो गृह्णीयात् । अनेन सोदरत्वमात्रमेव कारणमुक्तम् । संसृष्टो द्रव्यसंसर्गवान् अन्यमातृज एव केवलं न गृह्णीयात् इति । तेनैकः संसृष्टत्वेन परः सोदरत्वेनेति द्वावपि विभज्य गृह्णीयातामिति निगर्वः । असंसृष्टिसोदरपुत्रे संसृष्ट्यसोदरपुत्रे चायमेव पंथाः । एतमेवार्थं संसृष्ट्यधिकारे स्पष्टयति **मनुः** (अ. ९।२११–२१२)

"येषां ज्येष्ठः कनिष्ठो वा हीयेतांशप्रदानतः । म्रियेतान्यतरो वाऽपि तस्य भागो न लिप्यते॥

"सोदर्या विभजेयुस्ते समेत्य सहिताः समम् । भ्रातरो ये च संसृष्टा भगिन्यश्च सनाभयः॥"
इति । हीयेताश्रमांतरगतिपातित्यादिना । सोदर्या भ्रातर इत्यन्वयः । ये च संसृष्टाः पत्नीपितृपितामहसापत्नभ्रातृपितृव्यादयः । अत्र विशेषमाह **प्रजापतिः**

"अंतर्धनं तु यद्द्रव्यं संसृष्टानां तु तद्भवेत् । भूमिं गृहं त्वसंसृष्टाः प्रगृह्णीयुर्यथांशतः" ॥
अंतर्धनं भूनिक्षेपादिना गोपितुं शक्यम् सुवर्णरूप्यादि संसृष्टो भिन्नोदरो गृह्णीयात् । भुवं तु सोदरभ्रातरः । गवाश्वादि तु सोदरासोदर इत्यर्थः ।भिन्नोदरः संसृष्ट्येव गृहाँश्वाद्यपीति **मदनः** । तत्त्वेतद्वचनानारूढम् । अंतर्द्धनभूमिगवाद्यन्यतरमात्रसत्वे त्वसंसृष्टोऽपि सोदर एवेति **स्मृतिचंद्रिकायाम्** । तत्र मानं चिंत्यम् । सोदरेष्वपि केचित्संसृष्टिनः परे तु न । तत्रापि संसृष्टिन एव गृह्णीयुः । सोदरत्वसंसृष्टित्वकारणद्वयसद्भावात् । अत एव **गौतमः** (अ. २८ सू. २६) "संसृष्टिनि प्रेते संसृष्टो रिक्थभागिति" । **बृहस्पतिः**

"संसृष्टौ यौ पुनः प्रीत्या तौ परस्परभागिनाविति" । अत्रायं निर्गलितोऽर्थः । पुत्रः पित्रा संसृष्टोऽसंसृष्टो वा कृत्स्नं पित्र्यमंशं गृह्णीयात् । पुत्रत्वस्यैवांशग्रहणाधिकारितावच्छेदकत्वात् । पुत्रेष्वप्येकः संसृष्टः परो न चेत्संसृष्ट एव । संसृष्टिनस्तु संसृष्टीत्युक्तेः । संसृष्टपुत्रापुत्रसमवाये पुत्र एव । 'दद्याच्चापहरेच्चांशमि'त्यत्र व्याख्यातत्वात् । पुत्रभिन्नसंसृष्टपितृभ्रातृपितृव्यादीनां समवाये पितरावेव । तत्राप्यादौ माता ततः पितेति **मदनः** । भ्रातृपितृव्यादयस्तु विभज्यैव गृह्णीयुः। सर्वेषु संसृष्टत्वरूपग्रहणाधिकारितावच्छेदकसद्भावात् । असंसृष्टभ्रातुः संसृष्टपितृव्यसापत्नभ्रात्रादी-

---

१ य श–पादाभ्यां अन्येति । २ य श–संसृष्टाख्यः सोदरो । ३ य श छ–कारणत्वम् । ४ अयं पाठः 'य ल श'–पुस्तकेष्वेव दृश्यते । अपरेषु न दृश्यते । ५ य ल श –गतिपातित्यादिना । ड ब–आश्रमोत्तर । ६ य क ल श–यत्किंचित् । ७ अ ब ड फ य श ल–मिनिक्षेपादिना । ८ अ ब क ड–भ्रातृभगिन्यो विभज्य । ९ ब–सोदरोऽसोदरौ । १० अ ब क ड फ ड–गवाश्वाद्यपीति

नां च समवायेऽपि विभज्यैव। "असंसृष्ट्यपि चादद्यात्संसृष्टो नान्यमातृजः" "संसृष्टिनस्तु संसृष्टी सोदरस्य तु सोदरः" इत्युक्तेः। केवलायाः पत्न्या एव संसृष्टत्वे सैव गृह्णीयात्। "संसृष्टिनस्तु संसृष्टी"त्युक्तेः। संसृष्टयाऽपि तया सहान्येषां संसृष्टिनां समवाये त एव न सा। तथा च संसृष्टिप्रक्रमे **शंखनारदौ** (ना. १३।२५)

"भ्रातॄणामप्रजाः प्रेयात्कश्चिच्चेत्प्रव्रजेत वा। विभजेरन्धनं तस्य शेषास्ते स्त्रीधनं विना॥

"भरणं चास्य कुर्वीरन् स्त्रीणामाजीवनक्षयात्। रक्षंति शय्यां भर्तुश्चेदाच्छिन्द्युरितरासु तु॥

"या तस्य दुहिता तस्याः पित्र्यंशाद्भरणं मतम्। आ संस्काराद्भरेद्भागं परतो बिभृयात्पतिः।"

अथ यथा यस्य हविर्निरुप्तं पुरस्ताच्चंद्रमाऽभ्युदियात्स त्रेधा तंडुलान्विभजेत् इत्यत्र हविरभिन्न उदियादित्यनेनैव हविःप्रवृत्त्यवगमान्निर्वापाविवक्षा तथा प्रक्रमादेव मरणप्रव्रज्या-विभागादिषु संसृष्टिनां कर्तृत्वावगमाद्भ्रातॄणामित्यविवक्षितम्। यत्तु संसृष्टिप्रक्रमे **शंखः** "स्वर्यातस्य ह्यपुत्रस्य भ्रातृगामि द्रव्यं तदभावे पितरौ हरेयातां ज्येष्ठा वा पत्नीति" तद्येन पितृव्यभ्रातृपुत्रसापत्नभ्रात्रा सह संसर्गस्तन्मरणोत्तरं संसृष्टिमरणे तदीयासंसृष्टिभ्रात्रादीनां क्रमनियमार्थमिति **मदनः**। तत्राप्याद्यौ माता ततः पितेत्यपि स एव। ज्येष्ठा संयता। पत्न्यभावे भगिनी। तथा च **बृहस्पतिः**

"या तस्य भगिनी सा तु ततोंऽशं लब्धुमर्हति। अनपत्यस्य धर्मोऽयमभार्यापित्रकस्य च"॥

केचित्तु "या तस्य दुहितेति" पेठुः। दुहितृभगिन्योरभावेऽनंतरः सपिंडः।

अथ स्त्रीधनम्।

मनुः (९।१९४)

"अध्यग्न्यध्यावहनिकं दत्तं च प्रीतिकर्मणि। भ्रातृमातृपितृप्राप्तं षड्विधं स्त्रीधनं स्मृतम्"॥

षडिति न्यूनसंख्याव्यवच्छेदार्थम्। तेन

"पितृमातृपतिभ्रातृदत्तमध्यग्न्युपागतम्। आधिवेदनिकाद्यं च स्त्रीधनं परिकीर्तितम्"॥ इति (व्य. १४३) **याज्ञवल्कीय**माद्यपदं संगच्छते। **विष्णु**श्चाधिकमाह

"पितृमातृसुतभ्रातृदत्तमध्यग्न्युपागतम्। आधिवेदनिकं बंधुदत्तं शुल्कान्वाधेयकम्"॥ इति। अध्यग्न्यादीन्याह **कात्यायनः**

"विवाहकाले यत्स्त्रीभ्यो दीयते ह्यग्निसंनिधौ। तदध्यग्निकृतं सद्भिः स्त्रीधनं परिकीर्तितम्॥

"यत्पुनर्लभते नारी नीयमाना पितुर्गृहात्। **अध्यावहनिकं** नाम स्त्रीधनं तदुदाहृतम्॥

"प्रीत्या दत्तं तु यत्किंचिच्छ्वश्र्वा वा श्वशुरेण वा। पादवंदानकं चैव **प्रीतिदत्तं** तदुच्यते॥

"विवाहात्परतो यत्तु लब्धं भर्तृकुलात्स्त्रिया। **अन्वाध्येयं** तु तत्प्रोक्तं यल्लब्धं स्वकुलात्तथा॥

---

१ य श- + स च। २ य श -विभजेत्पीतिः। ३ अ ब क ड फ य श-आमरण। ४. य श-गुरुः। अ ब क ड फ-लघुम्। ६ व र-त्वाग्निसान्निधौ।

"गृहो[1]पस्करवाह्यानां दो[2]ह्याभरणकर्मणाम् । मूल्यं लब्धं तु यत्किंचिच्छुल्कं तत्परिकीर्तितम् ॥" गृहोपस्कराद्यलाभे तन्मूल्यं कन्यादानकाले कन्यायै दत्तं तच्छुल्कं इत्यर्थः । **आधिवेदनिकं** विवृणोति **याज्ञवल्क्यः** (व्य. १४८)

"अधिविन्नस्त्रियै दद्यादाधिवेदनिकं समम् । न दत्तं स्त्रीधनं यासां दत्ते त्वर्द्धं प्रकल्पयेत्" ॥ अर्धमिति यावताऽऽधिवेदनिकद्रव्यसमं भवति तावदित्यर्थः ।

देवलः "भर्त्रा प्रतिश्रुतं देयमृणवत्स्त्रीधनं सुतैः" । प्रतिश्रुतं स्त्रियै ।

स्त्रीभ्यो धनदाने विशेषमाह **कात्यायनः**

"पितृमातृपतिभ्रातृज्ञातिभिः स्त्रीधनं स्त्रियै । यथाशक्त्या द्विसाहस्राद्दातव्यं स्थावराद्दृते" ॥ 'स्थावरातिरिक्तं सहस्रद्वयपणावधि देयमिति' **मदनः** । **व्यासोऽपि**

"द्विसाहस्रः पै[3]रो दायः स्त्रिया देयो धनस्य च" । इदं च द्विसाहस्रावाधिकं दानं प्रतिवर्षम् । अनेकवर्षेषु इतोऽधिकमपि शक्तौ स्थावरमपि च देयमित्यपि **स** एव

दायादवंचनेन दत्ते द्रव्ये धारणमात्रार्थं दत्ते च भूषणादौ स्त्रीस्व[4]त्वं नास्तीत्याह **कात्यायनः**

"तत्र[5] सोपाधि यद्दत्तं यच्च योगवशेन वा । पित्रा भ्रात्राऽर्थं[6] पत्या वा न तत्स्त्रीधनमुच्यते" ॥

शिल्पप्राप्ते पित्रा[7]दिभिन्नसख्यादिप्राप्तेऽपि स्त्रीधनत्वं नास्तीत्याह **स** एव

"प्राप्तं शिल्पैस्तु यत्किंचित्प्रीत्या चैव यदन्यतः । भर्तुः स्वाम्यं तदा तत्र शेषं तु स्त्रीधनं स्मृतम्" ॥

यत्तु "भार्या पुत्रश्च दासश्च निर्धनाः सर्व एव ते । यत्ते समधिगच्छंति यस्यैते तस्य तद्धनम्" ॥ इति तदपि शिल्पाद्यर्जितधनपरम् । आधिवेदनिकादिष्वप्यस्वातंत्र्यपरमिति तु युक्तम् । अत एव **मनुः** (अ. ९।१९९)

"न निर्हारं स्त्रियः कुर्युः कुटुंबाद्बहुमध्यर्गात् । स्वकादपि च वित्ताद्धि स्वस्य भर्तुरनाज्ञया" ॥ इति । निर्हारो व्ययः ।

कस्मिंश्चिद्धने स्वातंत्र्यमाह **कात्यायनः**

"ऊढया कन्यया सार्धं पत्युः पितृगृहेऽर्थं वा । भ्रातुः सकाशात्पित्रोर्वा लब्धं सौदायिकं स्मृतम् ॥
"सौदायिकं धनं प्राप्य स्त्रीणां स्वातंत्र्यमिष्यते । यस्मात्तदानृशंस्यार्थं तैर्दत्तमुपजीवनम् ॥
"सौदायिके सदा स्त्रीणां स्वातंत्र्यं परिकीर्तितम् । विक्रये चैव दाने च यथेष्ट स्थावरेष्वपि" ॥

भर्तृदत्ते स्थावरे तु न स्वातंत्र्यम्[10]

"भर्त्रा प्रीतेन यद्दत्तं स्त्रियै तस्मिन्मृतेऽपि तत् । सा यथाकाममश्नीयाद्द्याद्वा स्थावराद्दृते" ॥ इति **नारदोक्तेः** । भर्त्रादीनां स्त्रीधने स्वातंत्र्याभावमाह **स** एव

---

१ य श—गृह्योपस्कर— २ अ फ ड—दौत्याभरण । ३ अ ब क ड फ—द्विसहस्रपरोदायः । ४ अ ब क ड फ—स्त्रीस्वं—र—स्त्रीसत्वं । ५ च ध —तच्च । ६ छ—जनन्या । ७ अ ब क ड फ—पित्रामित्रसखादिप्राप्तेऽपि । ८ य श—मध्यकात् । ९ य श—अपि । १० अ ब क ड फ—+ भुवेत्तदा ।

"न भर्ता नैव च सुतो न पिता भ्रातरो न च । आदाने वाऽपि[1] सर्गे वा स्त्रीधने प्रभविष्णवः ॥

"यदि त्वेकतरो ह्येषां स्त्रीधनं भक्षयेद्बलात् । सवृद्धिकं स दाप्यः स्याद्दण्डं चैव समाप्नुयात् ॥

"तदेव यद्यनुज्ञाप्य भक्षयेत्प्रीतिपूर्वकम् । मूलमेव स दाप्यः स्याद्यदा स धनवान्[2] भवेत्" ॥

मनुः (अ. ८।२९ अ. ९।२००)

"जीवंतीनां तु तासां ये तद्धरेयुः स्वबांधवाः । तां शिष्याच्चौरदंडेन धार्मिकः पृथिवीपतिः ॥

"पत्यौ जीवति यः स्त्रीभिरलंकारो धृतो भवेत् । न तं भजेरन्दायादा भजमानाः पतंति ते" ॥इति। धृतो भर्त्रादिना तस्यै दत्तः स तया धृत इत्यर्थः । **देवलः**

"वृत्तिराभरणं शुल्कं लाभश्च स्त्रीधनं भवेत् । भोक्त्री च स्वयमेवेदं पतिर्नार्हत्यनापदि ॥

"वृथा मोक्षे च भोगे च स्त्रियै दद्यात्सवृद्धिकम् । पुत्रार्तिहरणे वाऽपि स्त्रीधनं भोक्तुमर्हति" ॥ वृत्तिर्जीवनार्थं पित्रादिदत्तं धनम् । लाभो वृद्धिः । मोक्षस्त्यागो दानमिति यावत् । पुत्रपदं कुटुंबोपलक्षकम् । **याज्ञवल्क्यः** (व्य. १४७)

"दुर्भिक्षे धर्मकार्ये च व्याधौ संप्रतिरोधके । गृहीतं स्त्रीधनं भर्ता नाकामो दातुमर्हति" ॥ अत्र भर्तृग्रहणात्तद्भिन्नेन दुर्भिक्षाद्यापद्यपि स्त्रीधनं न ग्राह्यमित्युक्तम् । धर्मकार्यमावश्यकम् । संप्रतिरोधके बंधने । क्वचिदकामो दद्यादित्याह **देवलः**

"अथ चेत्स द्विभार्यः स्यान्न च तां भजते पुनः । प्रीत्या निसृष्टमपि च पतिर्दाप्यश्च तद्बलात् ॥

"ग्रासाच्छादनवासानामाच्छेदो यत्र योषितः । तत्र स्वमाददीत स्त्रीविभागं रिक्थिनस्तदा" ॥ रिक्थिनः सकाशादित्यर्थः । इदं च साध्वीपरम् । दुष्टा तु न विभागमर्हति । तथा च **स** एव

"अपकारक्रियायुक्ता निर्मर्यादाऽर्थनाशिका । व्यभिचाररता या च स्त्रीधनं न च साऽर्हति" ॥

स एव

"यज्ञार्थं द्रव्यमुत्पन्नं तस्माद्द्रव्यं नियोजयेत् । स्थानेषु धर्मयुक्तेषु न स्त्रीमूर्खविधर्मिषु" ॥

स्त्रीमरणोत्तरमन्वाधेयाख्यतद्धनग्रहणे अधिकारिव्यवस्थामाह **मनुः** (अ. ९ श्लो.१९५)

"अन्वाधेयं च यद्दत्तं पत्या प्रीतेन चैव यत् । पत्यौ जीवति वृत्तायाः प्रजायास्तद्धनं भवेत्" ॥ प्रजां विशिनष्टि **स** एव (अ. ९।१९२)

"जनन्यां संस्थितायां तु समं सर्वे सहोदराः । भजेरन्मातृकं रिक्थं भगिन्यश्च सनाभयः" ॥ यत्र दुहित्राद्यभावेन पुत्राणामेव साहित्येनाधिकारः प्राप्तस्तत्र तत्साहित्यम् । यत्र तु कन्यानामेवाधिकारः प्राप्तस्तत्र तत्साहित्यमनूद्यते । न तु[3] कन्यापुत्रयोः परस्परमप्राप्तं साहित्यं विधीयत इति **मिताक्षराशयः** । परे तु अन्वाधेयभर्तृप्रीतिदत्तविषये कन्यापुत्रयोरपूर्वं[4] साहित्यं विधीयत इत्याहुः ।

---

१ य श–वा विसर्गे वा । २ य श भगवान् । ३ य श–ननु । ४ अ ब ड फ–कन्यापुत्रयोरपरपरमप्राप्तं सर्वसाहित्यं विधीयते इत्याहुः ।

भगिनीषु विशेषमाह **मनुः**

"स्त्रीधनं स्यादपत्यानां दुहिता च तदंशिनी । अप्रत्ता चेत्समूढा तु लभते मानमात्रकम्" ॥ तदंशिनी पुत्रसमांशिनी । अप्रत्ता अविवाहिता । तस्याः सत्वे ऊढा मानमात्रं किञ्चिन्मात्रं लभते इत्यर्थः । अप्रत्ताभावे सधनानां भ्रातृसमोंऽशः । "भागिन्यो बान्धवैः सार्धं विभजेरन्सभर्तृकाः" इति **कात्यायनोक्तेः** । दौहित्रीभ्योऽपि किञ्चिद्देयम् ।

"यास्तासां स्युर्दुहितरस्तासामपि यथार्हतः । मातामह्या धनात्किञ्चित्प्रदेयं प्रीतिपूर्वकम्" ॥ इति **मनूक्तेः** (अ. ९ श्लो. १९३) ।

यौतकं त्वनूढानामेव न पुत्राणाम् । तथा च **स** एव । "मातुस्तु यौतकं यस्मात्कुमारीभाग एव सः" । यौतकं विवाहादिसमये पत्या सहैकासने प्राप्तं युतयोर्यौतकमिति **निघंटूक्ते**रिति **मदनः** ।

अन्वाधेयभर्तृप्रीतिदत्तभिन्ने पूर्वोक्ते पारिभाषिके स्त्रीधने तु विशेषमाह **गौतमः** (अ. २८ सू. २२) "स्त्रीधनं दुहितॄणां अप्रत्तानामप्रतिष्ठितानां चेति" । अप्रतिष्ठिता निर्द्धनाः । ब्राह्मणी कन्या तु सपत्नीमातुरपि धनं गृह्णीयादित्याह **मनुः** (अ. ९।१९८)

"स्त्रियास्तु यद्भवेद्वित्तं पित्रा दत्तं कथंचन । ब्राह्मणी तद्धरेत्कन्या तदपत्यस्य वा भवेत्" ॥ वाकारश्चार्थे । तेन विभज्येति लभ्यते । ब्राह्मणीपदं समोत्तमजातिकन्योपलक्षकमिति केचित् । मानं तु तत्र चिंत्यम् ।

दुहितॄणामभावे दुहितृसंततिः । "मातुर्दुहितरोऽभावे दुहितॄणां तदन्वय" इति **नारदोक्तेः** । भिन्नमातृकाणां दुहितॄणां दौहित्राणां च "अनेकपितृकाणां तु पितृतो भागकल्पनेति" न्यायेनांशकल्पना । यत्तु **याज्ञवल्क्यः** (व्य. ११७) । "मातुर्दुहितरः शेषमृणात्ताभ्य ऋतेऽन्वयः" इति तत्राप्यन्वयपदं कन्यासंततिपरामिति केचित् । परे तु दुहित्रभावे पुत्रा एव गृह्णीयुः **नारदीये** तदा मातुरेव परामर्शादित्याहुः । आचारसंवादी चायं पक्षः । शेषं ऋणादिति ऋणसमं तन्न्यूनं वा पुत्रा एव गृह्णीयुरिति सांप्रदायिकाः ।

दुहित्रादीनामभावे पुत्रपौत्राद्या गृह्णीयुः । "दुहितॄणामभावे तु रिक्थं पुत्रेषु तद्धनमिति" **कात्यायनोक्तेः** । अयं दुहित्रादीनां मातृधनाधिकारः 'अध्यग्न्यध्याहवनिकामि'त्यादिपूर्वोक्तपारिभाषिकस्त्रीधन एव । मातृस्वामिकधनमात्रपरत्वे परिभाषावैय्यर्थ्यम् । तेन स्त्रीधनं स्यादपत्यानां स्त्रीधनं दुहितॄणामित्यादीनि पूर्वोक्तानि स्त्रीधनपदवंति **बृहस्पतिगौतमादि**वचनानि पारिभाषिकपराण्येव । यानि तु स्त्रीधनपदाभावेऽप्येकार्थकानि "भजेरन् मातृकं रिक्थमि"त्यादीनि तान्यप्येतत्पराण्येव । एकमूलकल्पनालाघवात् । यत्तु "विभजेरन्सुताः पित्रोरूर्ध्वं रिक्थमृणं समम्" इति **याज्ञवल्क्योक्तं** तत्पारिभाषिकातिरिक्तविभागकर्तनादिलब्धपरम् । तेन

---

१ य श-दौहित्रेभ्योऽपि । २ य श-अथ ।

पारिभाषिकातिरिक्तं मातृधनं दुहितृसत्वे पुत्रादय एव लभेरन् ।

उभयविधसंतत्यभावे तु पारिभाषिकस्त्रीधनं प्रकृत्य विशेषमाह **याज्ञवल्क्यः** (व्य. १४४) "अतीतायामप्रजसि बांधवास्तदवाप्नुयुः" ।

विवाहभेदेन बांधवव्यवस्थामाह **स** एव (व्य. १४५)

"अप्रजः स्त्रीधनं भर्तुर्ब्राह्मादिषु चतुर्ष्वपि । दुहितॄणां प्रसूता चेच्छेषेषु पितृगामि तत्" ॥ भर्तुरभावे तत्कुले तस्याः प्रत्यासन्नो लभते । पित्रभावे च पितृकुले तस्याः प्रत्यासन्नः । "अनंतरः सपिंडाद्यस्तस्य तस्य धनं भवेदिति" (अ.९।१८७) **मनु**ना मृतनिरूपिताया एव प्रत्यासत्तेर्धनाधिकारितावच्छेदकत्वेनाभिधानात् । यत्तु **मिताक्षरायां** (पृ. १०१ पं. ८।९) "भर्त्रभावे तत्प्रत्यासन्नानां सपिंडानां पित्रभावे च तत्प्रत्यासन्नानां सपिंडानामिति" तत्रापि तेनास्याः प्रत्यासन्नास्तत्प्रत्यासन्नास्तद्द्वारा तत्कुले[1] प्रत्यासन्ना इति यावदित्येवं व्याख्येयम् । ब्राह्मादिषु चतुर्ष्वपीति विप्रपरम्[3] । तेषामेव तं प्रति धर्म्यत्वात् । यस्य तु क्षत्रियादेर्गांधर्वोऽपि धर्म्यस्तस्य तदूढाधनमपि भर्तुरेव । तथा च **मनुः** (अ.९।१९५–१९७)

"ब्राह्मदैवार्षगांधर्वप्राजापत्येषु यद्धनम् । अतीतायामप्रजसि भर्तुरेव तदिष्यते ॥

"यत्त्वस्यै स्याद्धनं दत्तं विवाहेष्वासुरादिषु । अतीतायामप्रजसि मातापित्रोस्तादिष्यते" ॥

ब्राह्मादिविवाहेषु[4] भर्तुरभावे आसुरादिषु च पित्रोरभावे पारिभाषिकस्त्रीधनेऽधिकारिण आह **बृहस्पतिः**

"मातृष्वसा मातुलानी पितृव्यस्त्री पितृष्वसा । श्वश्रूः पूर्वजपत्नी च मातृतुल्याः प्रकीर्तिताः ॥

"यदासामौरसो न स्यात्सुतो दौहित्र एव वा । तत्सुतो वा धनं तासां स्वस्रीयाद्याः समाप्नुयुः" ॥

दुहितृदौहित्र्योरप्यभावोऽत्र बोध्यः । तदभाव एवौरसदौहित्रयोरधिकारात् ।

आसुरादिविवाहेषु बंधुदत्तेषु **कात्यायनः** । "बंधुदत्तं तु बंधूनां अभावे पुत्रगामि तत्" ॥

शुल्कविषये तु **गौतमः** (अ. २८ सू. २८) "भगिनीशुल्कं सोदर्याणामूर्ध्वं मातुः" इति । यत्तु **शंखः** "शुल्कं च स्वयं वोढा" इति तद्विवाहात्प्राङ्मृतायां बोध्यम् । अत्र विशेषमाह **याज्ञवल्क्यः** । (व्य. १४६) "मृतायां दत्तमाद्यात्परिशोध्योभयव्ययम्" । पूर्वं[6] दत्तं शुल्कं मृतायां कन्यायां स्वस्य तस्याः पितुश्च व्ययादवशिष्टं भर्ता गृह्णीयादित्यर्थः । क्वचिद्विशेषमाह **बौधायनः** (परिशिष्टे ७)

"रिक्थं मृतायाः कन्याया गृह्णीयुः सोदराः समम् । तदभावे तु तन्मातुस्तदभावे पितुर्भवेत्" ॥इति।

इदं तु विवाहात्प्राङ्मृतायां वाग्दानकालीनमातामहादिदत्तालंकारादिविषयमिति **सांप्रदायिकाः**

---

१ य श तत्कुलेन । २ च ध व–एवं । ३ य श विधिरयम् । ४ य श–ब्रह्मादिषु विवाहेषु भर्तुरेष्यते । यत्वस्यैस्याद्धनं दत्तं विवाहाभावे ब्रह्मादिविवाहेषु भर्तुरभावे । ५ य श–औरस्यः स्याच्चेत् । ६ य श–एवं ।

अथानंशाः ।

याज्ञवल्क्यः (व्य. १४०)

"क्लीबोऽथ पतितस्तज्जः पंगुरुन्मत्तको जडः । अंधोऽचिकित्स्यरोगश्च भर्तव्याः स्युर्निरंशकाः" ॥ तज्जः पतितोत्पन्नः । विभागोत्तरमौषधादिना पुंस्त्वादियुक्तास्त्वंशं लभंत एव । विभक्तोत्पन्नवत् । **मनुः** (अ. ९ श्लो. २०१)

"अनंशौ क्लीबपतितौ जात्यंधबधिरौ तथा । उन्मत्तजडमूकाश्च ये च केचिन्निरिन्द्रियाः" ॥ निरिन्द्रिया घ्राणादिरहिताः । **नारदः** (अ. १३ श्लो. २१।२२)

"पितृद्विट् पतितः षंढो यश्च स्यादपयात्रितः । औरसा अपि नैतेंऽशं लभेरन्क्षेत्रजाः कुतः ॥

"दीर्घतीव्रामयग्रस्ता ये जडोन्मत्तपंगवः । भर्तव्याः स्युः कुलस्यैते तत्पुत्रास्त्वंशभागिनः" ॥ अपयात्रितः राजद्रोहाद्यपराधेन बंधुभिर्घटस्फोटादिना बहिष्कृत इति **मदनः** । व्यवसायार्थं नावादिना समुद्रमध्ये द्वीपांतरं गतेति तु युक्तम् । "द्विजस्याब्धौ तु नौयातुः शोधितस्याप्यसंग्रहः" इति तस्य कलौ संसर्गनिषेधात् । राजद्रोहादौ घटस्फोटबहिष्कारयोरविधानाच्च । **शंखलिखितौ** "अपयात्रिते रिक्थपिंडोदकादि व्यावर्तेत" इति । **वसिष्ठः** (अ.१७सू.५२) "अनंशास्त्वाश्रमांतरगता" इति । नैष्ठिकब्रह्मचारिवानप्रस्थयतय इत्यर्थः । **कात्यायनः**

"अक्रमोढासुतश्चैव सगोत्राद्यश्च जायते । प्रव्रज्यावसितश्चैव न रिक्थं तेषु कर्हिचित्" ॥ सगोत्रादिति सगोत्रेणोढायां तस्माज्जात इत्यर्थः । अक्रमोढासुतः क्षेत्रजकानीनादिरिति केचित् । ज्येष्ठायां कन्यायामपरिणीतायां कनिष्ठा कृतविवाहा चेत्तदा ते द्वे अपि अक्रमोढाशब्देनोच्येते इति तु युक्तम् । तस्य पितृसवर्णत्वेंऽशभाक्त्वमाह **स** एव

"अक्रमोढासुतो रिक्थी सवर्णश्च यदा पितुः । असवर्णाप्रसूतश्च क्रमोढायां च यो भवेत्" ॥

प्रतिलोमप्रसूतायां भर्त्राऽप्युत्पन्नः पुत्रो नांशभाक् । तथा च **स** एव "प्रतिलोमप्रसूतायास्तस्याः पुत्रो न रिक्थभाक् । ग्रासाच्छादनमत्यंतं देयं तद्बंधुभिर्मतम्" ॥ इति ।

गुणवत्पुत्रांतरसत्वे दुर्वृत्तस्यांशानर्हतामाह **मनुः** (९।२१४) "सर्व एव विकर्मस्था नार्हंति भ्रातरो धनम्" इति । **बृहस्पतिः**

"सवर्णजोऽप्यगुणवान् नाऽर्हः स्यात्पैतृके धने । तत्पिंडदाः श्रोत्रिया ये तेषां तत्तु विधीयते ॥

"उत्तमर्णाधमर्णेभ्यः पितरं त्रायते सुतः । अतस्तु विपरीतेन तेन नास्ति प्रयोजनम्" ॥ एते चानंशा रिक्थग्राहिभिर्यावज्जीवं पोषणीयाः ।

"सर्वेषामपि तु न्याय्यं दातुं शक्त्या मनीषिभिः । ग्रासाच्छादनमत्यंतं पतितो ह्यददद्भवेत्" ॥ इति **मनूक्तेः** (९।२०२) । अत्यंतं यावज्जीवम् "भर्तव्यास्ते निरंशका" इति पूर्वोक्त**याज्ञवल्क्योक्तेश्च** । आश्रमांतरगतपतिततत्पुत्रास्तु न भर्तव्याः । तथा च **वसिष्ठः**(१७।५२-५४)

---

१ श य-अपपात्रितः । २ छ ज त व-नावा । ३ छ ज्ञ त द य श-अपि संग्रहः । ४ य श-तस्यां । ५ व-सुतस्त्वक्थी । ५ य श यथा । ६ य श अशग्राहिता । ७ य श-अर्हन्ति । ८ छ ज थ-मृत्पिण्डदा ।

"अनंशास्त्वाश्रमांतरगताः क्लीबोन्मत्तपतिताश्च । भरणं क्लीबोन्मत्तानामिति" । अत्र द्वयोर्भरणे श्रवणमितरयोः परिसंख्यार्थम् । **देवलः**

"मृते पितरि न क्लीबकुष्ठ्युन्मत्तजडांधकाः । पतितस्तदपत्यं च लिंगी दायांशभागिनः ॥

"तेषां पतितवर्जेभ्यो भक्तवस्त्रं प्रदीयते"। लिंगी निषिद्धलिंगधारी । **बोधायनः**(२।२।३८) "अतीतव्यवहारान् ग्रासाच्छादनैर्बिभृयुरंधजडक्लीबव्यसनिव्याधितांश्चाकर्मिणः पतिततज्जंवर्जम्" इति । सन्यासच्युततत्पुत्रावपि न भरणीयाविति **मदनादयः** ।

अनंशपुत्रास्तु निर्दोषा भागं लभंत एव । तेषामेवौरसाः पुत्रा भागहारिणो न तु पतितस्य पतनीये कर्मणि कृते "अनन्तरोत्पन्नाः प्रतिलोमासु स्त्रीषूत्पन्नाश्चाभागिनस्तत्पुत्राः पैतामहेऽप्यर्थे" इति **विष्णूक्तेः** । "औरसाः क्षेत्रजास्तेषां निर्दोषा भागहारिण" इति **याज्ञवल्क्योक्तेश्च** (व्य. १४१)

तत्कन्यासु पत्नीषु च विशेषमाह **स** एव (व्य. १४१।१४२)

"सुताश्चैषां प्रभर्तव्या यावद्वै भर्तृसात्कृताः ।

"अपुत्रा योषितश्चैषां भर्त्तव्याः साधुवृत्तयः । निर्वास्या व्यभिचारिण्यः प्रतिकूलास्तथैव च" ॥ व्यभिचारे बहिर्निष्काशनमपोषणं च । प्रातिकूल्ये बहिर्निष्कासनमेव । भरणं तु कार्यमेवेति **मदनादयः** ।

इति दायविभागः समाप्तः ।

इतिमीमांसकभट्टशंकरात्मजेन भट्टनीलकंठेन कृतव्यवहारमयूखे दायभागनिरूपणं षष्ठम् ।

अथर्णादानम् ।

तत्र धानिकस्य प्रयोगप्रकारमाह **बृहस्पतिः**

"परिपूर्णं गृहीत्वाऽऽधिं बंधं वा साधुलग्नकम् । लेख्यारूढं साक्षिमद्वा ऋणं दद्याद्धनी सदा" ॥

यावत्तावकमृणं न शोध्यते तावदेतद्गृहक्षेत्रादिदानविक्रयाधिकरणाद्यहं न करिष्यामीति निर्बंधो बंधः । लग्नकः प्रतिभूः । **स** एव

"कुत्सितात्सीदतश्चैव निर्विशंकैः प्रगृह्यते । चतुर्गुणं वाऽष्टगुणं कुसीदाख्यमतः स्मृतम् ॥"

कात्यायनः

"ऋणिकेन तु या वृद्धिरधिका सम्प्रकल्पिता । आपत्कालकृता नित्यं दातव्या कारिता तु सा ॥

"प्रतिकालं ददात्येव शिखावृद्धिस्तु सा स्मृता" इति । प्रतिकालं प्रतिदिनं प्रतिमासं प्रतिवर्षं वेत्यर्थः । **याज्ञवल्क्यः** (व्य. ३७)

---

१ छ ज थ-भरणोपगा । २ अ ब क ड फ-भगवद्भास्करे । २ अ र-चर्मण्वतीतरणिनाशुभसङ्गमस्य सान्निध्यभाजिकृतशालिनि मध्यदेशे । ख्याता भरेह नगरी किल तत्र राजा राजीवलोचनरतो भगवन्तपदेः ॥१॥ ३ ब-चाष्टगुणं । ४ र व ल ब क थ च-चेत्यर्थः ।

"अशीतिभागो वृद्धिः स्यान्मासि मासि सबंधके । वर्णक्रमाच्छतं द्वित्रिचतुःपंचकमन्यथा" ॥ अन्यथा बंधके । **व्यासः**

"संबंधे भाग आशीतः षाष्ठो भागः सलग्नके । निराधाने द्विकशतं मासलाभ उदाहृतः" ॥

याज्ञवल्क्यः (व्य. ३८)

"कांतारगास्तु दशकं सामुद्रा विंशकं शतम्" दद्युरित्युत्तरवाक्यस्थस्यानुषंगः ॥

"दद्युर्वा स्वकृतां वृद्धिं सर्वे सर्वासु जातिष्विति" (या. व. २।३८) । **विष्णुः**

"यो गृहीत्वा ऋणं सर्वं श्वो दास्यामीति सामकम् । न दद्याल्लोभतः पश्चात्तद्दिनाद्वृद्धिमाप्नुयात्" ॥ याचितके वृद्धिमाह **कात्यायनः**

"यो याचितकमादाय तमदत्वा दिशं व्रजेत् । ऊर्ध्वं मासत्रयात्तस्य तद्धनं वृद्धिमाप्नुयात् ॥

"कृत्वोद्धारमदत्वा यो याचितस्तु दिशं व्रजेत् । ऊर्ध्वं मासत्रयात्तस्य तद्धनं वृद्धिमाप्नुयात् ॥

"स्वदेशेऽवस्थितो यस्तु न दद्याद्याचितः क्वचित् । तं ततोऽकारितां वृद्धिमनिच्छंतं च दापयेत्॥"

नारदः (अ. १ श्लो. १०८)

"न वृद्धिः प्रीतिदत्तानां स्यादनाकारिता क्वचित् । अनाकारितमप्यूर्ध्वं वत्सरार्द्धाद्विवर्धते" ॥

कात्यायनः

"प्रीतिदत्तं न वर्द्धेत यावन्न प्रतियाचितम् । याच्यमानमदत्तं चेद्वर्धते पंचकं शतम् ॥

"पण्यं गृहीत्वा यो मूल्यमदत्वैव दिशं व्रजेत् । ऋतुत्रयस्योपरिष्टात्तद्धनं वृद्धिमाप्नुयात् ॥

"निक्षिप्तं वृद्धिशेषं च क्रयं विक्रयमेव च । याच्यमानमदत्तं चेद्वर्धते पंचकं शतम् ॥"

नारदः (प्र. ३।३६)

"पण्यमूलं भृतिर्न्यासो दंडो यश्च प्रकल्पितः । वृथादानाक्षिकपणा वर्द्धंते नाविवक्षिताः" ॥ आक्षिकोऽक्षक्रीडासंबंधी । अविवक्षिता अपरिभाषिताः । **याज्ञवल्क्यः** (व्य. ४४)

"दीयमानं न गृह्णाति प्रयुक्तं यत्स्वकं धनम् । मध्यस्थस्थापितं तस्माद्वर्द्धते न ततः परम्" ॥

बृहस्पतिः

"हिरण्ये द्विगुणा वृद्धिस्त्रिगुणा वस्त्रकुप्यके । धान्ये चतुर्गुणा प्रोक्ता शदवाह्यलवेषु च" ॥ शदः पुष्पमूलफलादि । वाह्यो बलीवर्दादिः । लवो मेषोर्णाचमरीकेशादिः । यत्तु **मनुः**(८।१५१) "धान्ये शदे लवे वाह्ये नातिक्रामति पंचताम्" इति तत्षाड्गुण्यादिनिषेधपरम् । **कात्यायनः**

"मणिमुक्ताप्रवालानां सुवर्णरजतस्य च । तिष्ठति द्विगुणा वृद्धिः फलकैटाविकस्य तु" ॥ कैटं कीटप्रभवं पट्टदुकूलतसरीवस्त्रादि । **वासिष्ठः** (परि. २९)

---

१ छ ज थ-संबंधे । २ अ ब ड थ फ-त्वा । ३ ल-तद्धनम् । ४ ज-याचिते । ५ क-दिशे । ६ अ ब क ड फ थ-तस्मात्तद्धनं वृद्धिमाप्नुयात् । ७ अ ब ड फ-अनीकारि च । ८ अ ब क -ततो कारितां । ९ व-द्विवर्धते । १० ब-एधे । ११ क- मूलं । १२ अ ब क ड फ-कुथते । १३ य श -च ।

"ताम्रायःकांस्यरीतीनां त्रपुणः सीसकस्य च । त्रिगुणा तिष्ठतो वृद्धिः कालाच्चिरकृतस्य तु"॥

व्यासः "शाककार्पासबीजेषु षड्गुणा परिकीर्तिता "। **कात्यायनः**

"तैलानां चैव सर्वेषां मद्यानामथ सर्पिषाम् । वृद्धिरष्टगुणा ज्ञेया गुडस्य लवणस्य च ॥"

विष्णुः "हिरण्यस्य द्विगुणा वृद्धिस्त्रिगुणा वस्त्रस्य धान्यस्य चतुर्गुणा रसस्याष्टगुणः संततिः स्त्रीपशूनामिति । पुष्पमूलफलानि च तुलाधृतमष्टगुणमिति"। **नारदः**

"ऋणानां सार्वभौमोऽयं विधिर्वृद्धिकरः स्मृतः । देशाचारस्थितिस्त्वन्या यथर्णमवतिष्ठते"॥ सार्वभौमः सार्वत्रिकः । इदं च द्वैगुण्यादिसकृत्प्रयोग एव । कालांतरेण पुरुषांतरेण तत्रैव रेकसेकादिना वा प्रयोगांतरे तु परमवृद्धेरप्यधिका भवति । तथा च **मनुः**(८।१५१)

"कुसीदवृद्धिर्द्वैगुण्यं नात्येति सकृदाहिता"। एकप्रयोगमध्येंऽतरांतरा गृह्यमाणेऽपि परमवृद्धेरप्याधिक्यमिति **सांप्रदायिका विज्ञानेश्वरादयः** (पृ. २९)

अथाधिविधिः

बृहस्पतिः

"आधिर्बंधः समाख्यातः स च प्रोक्तश्चतुर्विधः । जंगमः स्थावरश्चैव गोप्यो भोग्यस्तथैव च"॥

नारदः (१।१२४)

"अधिक्रियत इत्याधिः स विज्ञेयो द्विलक्षणः । कृतकालोऽपनेयश्च यावद्देयोद्यतस्तथा"[1] ॥

हारीतः

"बंधं यथा स्थापितं स्यात्तथैव परिपालयेत् । अन्यथा नश्यते लाभो मूलं नश्येद्व्यतिक्रमात्"॥

व्यतिक्रम आधिनाशः । **याज्ञवल्क्यः** (व्य. ५९)

"गोप्याधिभोगतो वृद्धिः सोपकारेऽथ हापिते"॥ इति ॥ हापित उपकाराक्षमतां नीत इत्यर्थः ।

कात्यायनः

"अकाममननुज्ञातमाधिं यः कर्म कारयेत् । भोक्ता कर्मफलं दाप्यो वृद्धिं वा न[2] लभेत सः"॥ कर्म कारयेदुपयुंजीत । कर्मफलं भाटकम् । **याज्ञवल्क्यः**(व्य. ५९)

"नष्टो देयो विनष्टश्चेद्दैवराजकृताद्दते"। नष्टो विकृतिं गतः पूर्ववत् कृत्वा देयः । **बृहस्पतिः**

"भुक्ते त्वसारतां प्राप्ते मूलहानिः प्रजायते"। आधेर्विनाशे तन्मूल्यं दातव्यमित्याह **व्यासः**

"गृहीतृदोषान्नष्टश्चेद्बंधो हेमादिको भवेत् । ऋणं सलाभं संशोध्य तन्मूल्यं दापयेद्धनी" ॥

नारदः (१।१२६) "विनष्टे मूलनाशः स्याद्दैवराजकृताद्दते"। **मनुः** (८।१४४).

"मूल्येन तोषयेच्चैनमाधिस्तेनोऽन्यथा भवेत्" ॥ **बृहस्पतिः**

---

१ य श –यावद्देयोधृतस्तथा । २ **य श**–वाऽपि ।

"दैवराजोपघातेन यत्राधिर्नाशमाप्नुयात् । तत्राधिं दापयेद्द्यात्सोदयं वा धनं ऋणी" ॥

व्यासः "दैवराजोपघाते तु न दोषो धनिनः क्वचिदिति" । **कात्यायनः**

"न चेद्धनिकदोषेण निपतेद्वा म्रियेत वा । आधिमन्यं स दाप्यः स्याद्दणान्मुच्येत नर्णिकः" ॥

याज्ञवल्क्योऽपि (व्य. ६०)

"आधेः स्वीकरणात्सिद्धी रक्ष्यमाणोऽप्यसारताम् । यातश्चेदन्य आधेयो धनभाग्वा धनी भवेत्" ॥

नारदः (१।१३७)

"आधिस्तु द्विविधः प्रोक्तो जंगमः स्थावरस्तथा । सिद्धिरस्योभयस्यापि भोगो यद्यस्ति नान्यथा" ॥

वसिष्ठोऽपि

"तुल्यकाले निसृष्टानां[1] लेख्यानामाधिकर्मणि । येन भुक्तं भवेत्पूर्वं तस्याधिर्बलवत्तरः" ॥

स एव

"यद्येकदिवसे तौ तु भोक्तुकामावुपागतौ[2] । विभज्याधिः समस्तत्र भोक्तव्य इति निश्चयः" ॥

कात्यायनः

"आधिमेकं द्वयोर्यस्तु कुर्यात्तं प्रति यद्भवेत् । तयोः पूर्वकृतं ग्राह्यं तत्कर्ता चौरदंडभाक्" ॥

याज्ञवल्क्यः (व्य. ५८)

"आधिः प्रणश्येद्द्विगुणे धने यदि न मोच्यते । काले कालकृतो नश्येत्फलभोग्यो न नश्यति" ॥

बृहस्पतिः

"हिरण्ये द्विगुणीभूते पूर्णे काले धृतावधौ । बंधकस्य धनी स्वामी द्विसप्ताहं प्रतीक्ष्य तु" ॥

व्यासः

"गोप्याधिर्द्विगुणादूर्ध्वं कृतकालः कृतावधेः । आवेदयित्वर्णिकुले भोक्तव्यस्तदनंतरम्" ॥

बृहस्पतिः

"हिरण्ये द्विगुणीभूते मृते नष्टेऽधमर्णिके । द्रव्यं तदीयं संगृह्य विक्रीणीत ससाक्षिकम्" ॥

याज्ञवल्क्यः (व्य. ६१)

"चरित्रबंधककृतं सवृद्ध्या दापयेद्धनम् । सत्यंकारकृतं द्रव्यं द्विगुणं प्रतिदापयेत्" ॥

धनिकविश्वासेनाल्पद्रव्यार्थमतिबहुमूल्यः स्थापितश्चेद्दणिकविश्वासेन वाऽत्यल्पमूल्योऽपि बहुद्रव्यार्थं स्थापितश्चेच्चरित्रबंधकम् । अथवा चरित्रं गंगास्नानादिपुण्यमाधीकृतं चरित्रबंधकम् ।

---

१ क–विसृष्टानां २ क ल–उपस्थितानां ।

एतदुभयविधमपि चरित्रबंधकं द्विगुणीभूतेऽपि द्रव्ये न नश्यति । द्विगुणीभूतमपि द्रव्यमेव देयं नाधिनाश इति । सत्यंकारकृतं तदपि द्विगुणीभूते द्रव्ये न नश्यतीत्यर्थः । **स** एव (व्य.६२–६३)

"उपस्थितस्य मोक्तव्य आधिः स्तेनोऽन्यथा भवेत् । प्रयोजकेऽसति धनं कुलेऽन्यस्याधिमाप्नुयात् ॥ "तत्कालकृतमूल्यो वा तत्र तिष्ठेदवृद्धिकः" ॥ उत्तमर्णेऽसन्निहिते तस्य कुलेऽन्यस्य हस्ते सवृद्धिकं धनं दत्वाऽऽधिर्ग्राह्यः । आधिविक्रयेण तु धनदित्सायां तत्कालं मूल्यं कृत्वा वृद्धिरहितः स्थाप्य इत्यर्थः । **बृहस्पतिः**

"क्षेत्रादिकं[1] यदा भुक्तमुत्पन्नमधिकं[2] ततः । मूलोदयं प्रविष्टं चेत्तदाधिं प्राप्नुयाद्दणी" ॥

याज्ञवल्क्यः (व्य. ६४)

"यदा तु द्विगुणीभूतमृणमाधौ तदा खलु । मोच्य आधिस्तदुत्पन्ने प्रविष्टे द्विगुणे धने" ॥

अथ प्रतिभूः ।

तत्रैविध्यमाह **याज्ञवल्क्यः** (व्य. ५३)

"दर्शने प्रत्यये दाने प्रातिभाव्यं विधीयते" । प्रत्ययः समीचीनोऽयमित्युक्त्वा[3] विश्वासोत्पादनम् । **बृहस्पतिस्तु** चातुर्विध्यमाह

"आहैको दर्शयामीति साधुरित्यपरोऽब्रवीत् । दाताऽहमेतद्द्रविणमर्पयामीति चापरः" ॥ अर्पयामि दापयिष्यामीत्यर्थः ॥ **कात्यायनः**

"नष्टस्यान्वेषणार्थं तु देयं पक्षत्रयं परम् । यद्यसौ दर्शयेत्तत्र मोक्तव्यः प्रतिभूर्भवेत्" ॥ पक्षत्रयमित्युपलक्षणम् । यावान्कालोऽपेक्षितः तावन्तं दद्यादित्यर्थः ॥ **कात्यायनः**

"दर्शनप्रतिभूर्यस्तं देशे काले न दर्शयेत् । निबंधमावहेत्तत्र दैवराजकृताद्दते" ॥

निबंधमावहेद्धनिकद्रव्यं दद्यात् । **बृहस्पतिः**

"आद्यौ तु वितथे दाप्यौ तत्कालावेदितं धनम् । उत्तरौ तु विसंवादे तौ विना तत्सुतौ[4] तथा" ॥

कात्यायनः

"प्रातिभाव्यागतं पौत्रैर्दातव्यं तु न तत्क्वचित् । पुत्रेणापि समं देयमृणं सर्वत्र पैतृकम्" ॥

व्यासोऽपि

"ऋणं पैतामहं पौत्रः प्रातिभाव्यागतं सुतः । समं दद्यात्तत्सुतौ तु न दाप्याविति निश्चयः" ॥ पैतामहमृणं पौत्रो मूलमात्रं दद्यात् । प्रातिभाव्यागतं सुतोऽपि मूलमात्रं दद्यात् । इदं तु द्रव्यमगृहीत्वा प्रातिभाव्यांगीकारे । द्रव्यग्रहणे[5] प्रातिभाव्यांगीकारे तु पुत्रपौत्राभ्यामपि सवृद्धिकं देयम् । तथा च **कात्यायनः**

---

१ य श–क्षेत्राधिकं । २ अ ड फ–मूल्यन्नं । य श–उत्पात्तिम् । ३ ये श– उक्त्या । ४ अ फ–छ ज त य–जन्मनौ । ५ ध य श–द्रव्यग्रहणने ।

"गृहीत्वा बंधकं यत्र दर्शनेऽस्य स्थितो भवेत् । विना पितृ[1]धनात्तस्माद्दाप्यः स्यात्तदृणं सुतः"॥

याज्ञवल्क्यः (व्य. ५५)

"बहवः स्युर्यदि स्वांशैर्दद्युः प्रतिभुवो धनम् । एकच्छायाश्रितेष्वेषु धनिकस्य यथारुचि"॥ अहमेव सर्वं दास्यामीति प्रत्येकं प्रतिज्ञा एकच्छाया । तामाश्रितेष्वापन्नेषु धनिकेच्छया यः कश्चिद्दद्यात् । अंशैर्दास्याम इति प्रतिज्ञायां तु तथा देयमित्यर्थः । **कात्यायनः**

"एकच्छायाप्रविष्टानां दाप्यो यस्तत्र दृश्यते । प्रोषिते तत्सुतः सर्वं पित्रंशात्तु मृते सुतः"॥ पित्रंशात्पित्रंशानुसारेण । **याज्ञवल्क्योऽपि** (व्य. ५६)

"प्रतिभूर्दापितो यत्तु प्रकाशं धनिनां धनम् । द्विगुणं प्रतिदातव्यमृणिकैस्तस्य तद्भवेत्"॥

बृहस्पतिः

"प्रातिभाव्यं तु यो दद्यात्पीडितः प्रतिभावितः । त्रिपक्षात्परतः सोऽर्थं द्विगुणं लब्धुमर्हति"॥

अथोत्तमर्णस्यर्णग्रहणप्रकारः

बृहस्पतिः

"प्रतिपन्नमृणं दाप्यः सामादिभिरुपक्रमैः । धर्मोपधिबलात्कारैर्गृहसंरोधनेन च" ॥ प्रतिपन्नमधमर्णेनांगीकृतम् । उपक्रमैः उपायैः । तान्विवृणोति **स एव**

"सुहृत्सुबंधुसंदिष्टैः सामोक्त्याऽनुगमेन च । प्रायेण वा ऋणी दाप्यो धर्म एष उदाहृतः ॥
"छद्मना याचितं चार्थमानीय ऋणिकाद्धनी । अन्वाहितादि संगृह्य दाप्यते यत्र सोपधिः॥
"बध्वा स्वगृहमानीय ताडनाद्यैरुपक्रमैः । ऋणिको दाप्यते यत्र बलात्कारः स कीर्तितः[4] ॥
"पुत्रदारपशून्बध्वा कृत्वा[5] द्वारोपवेशनम् । यत्रर्णिको दाप्यतेऽर्थं तदाचरितमुच्यते" ॥

अनुगमोऽनुसरणम् । प्रायः प्रार्थना । अन्वाहितमन्यस्मै दापितुं दत्तमलंकारादि । धर्माद्युपायानां नियममाह **कात्याथनः**

"राजानं स्वामिनं मित्रं सांत्वेनैव प्रदापयेत् । रिक्थिनं सुहृदं वाऽपि छलेनैव प्रदापयेत् ॥
"वणिजः कर्षकाश्चैव शिल्पिनश्चाब्रवीद्भृगुः । देशाचारेण दाप्या स्युर्दुष्टान्संपीड्य दापयेत्" ॥

स एव

"धार्योऽवरुद्धस्त्वृणिकः प्रकाशं जनसंसदि । यावद्दद्यात्तदादेयं देशाचारस्थितिर्यथा"॥

अवरुद्धस्य विण्मूत्रशंकायामवरोधनं निषेधयाति **स एव**

"विण्मूत्रशंका यत्र स्याद्धार्यमाणस्य देहिनः । पृष्ठतश्चानुगंतव्यो निबंधं वा समुत्सृजेत्"॥

---

१ अ वै क ड फ-ल थ श-पित्र्यधनात् । २ अ ब क ड फ ल-च । ३ य ल श - सम्बन्धि । ४ अ ब क ड फ व र छ ज ध - उच्यते । ५ अ ब क ड फ य श - दत्त्वा, दत्वा । ६ ... ...ढ- दातुम् ।

निबंधं स्वप्रतिनिधिभूतं पुत्रादिकम्। अवरुद्धो दर्शनप्रतिभुवं गृहीत्वा भोक्तुं मोक्तव्य इत्याह **स** एव
"स कृतप्रतिभूश्चैव मोक्तव्यः स्याद्दिने दिने। आहारकाले रात्रौ च निबंधे प्रतिभूः स्थितः॥
"यो दर्शनप्रतिभुवं नाधिगच्छेन्न वाऽऽश्रयेत्। स चारके निरोद्धव्यः स्थाप्यो वाऽऽवेद्य रक्षिणः[2]॥
"न चारके[3] निरोद्धव्य आर्यः प्रात्ययिकः शुचिः। सोऽनिबंधः प्रमोक्तव्यो निबद्धः शपथेन वा"॥

न वाश्रयेन्न दद्यात्। चारके[3] कारागारे। रक्षिणो रक्षकानावेद्य स्थाप्यः। प्रात्ययिको[4] विश्वास्यः। **बृहस्पतिः**

"पूर्णावधौ शांतलाभमृणमुद्ग्राहयेद्धनी। कारयेद्वा ऋणी[5] लेख्यं चक्रवृद्धिव्यवस्थया"॥

पूर्णावधौ द्वैगुण्यादिके जाते। अत एव शांतलभितो[6]पपद्यते। धनी ऋणमुद्ग्राहयेत् गृह्णीयात्॥ वृद्धिमपि मूले प्रक्षिप्य तस्यापि वृद्धिकरणं चक्रवृद्धिः॥ **नारदः** (अ. १।१३१)
"अथ शक्तिविहीनः स्यादृणी कालविपर्ययात्। शक्त्यपेक्षमृणं दाप्यः काले काले यथोदयम्"॥
मनुः (अ. ८ श्लो. १७७)

"कर्मणाऽपि समं कुर्याद्धनिकस्याधमर्णिकः। समोपकृष्टजातिश्च दद्याच्छ्रेयांस्तु तच्छनैः"।
यत्तु **याज्ञवल्क्यः** (व्य. ४३)

"हीनजातिं परिक्षीणमृणार्थं कर्म कारयेत्। ब्राह्मणस्तु परिक्षीणः शनैर्दाप्यो यथोदयम्"॥ इति।
अत्र ब्राह्मणपदमुत्कृष्टजातिपरम्। **स** एव (व्य. ४०)

"प्रपन्नं साधयन्नर्थं न वाच्यो नृपतेर्भवेत्। साध्यमानो नृपं गच्छन्दंड्यो[7] दाप्यश्च तद्धनम्[8]"॥
बृहस्पतिः

"प्रतिपन्नस्य धर्मोऽयं व्यपलापी तु संसदि। लेख्येन साक्षिभिर्वाऽपि भावयित्वा प्रदाप्यते॥
"न रोद्धव्यः क्रियावादी संदिग्धेऽर्थे कथंचन। आसेधयंस्त्वनासेध्यं दंड्यो भवति धर्मतः"॥
आसेधो राजाज्ञयाऽवरोधः। **स** एव

"प्रदातव्यं यद्भवति न्यायतस्तद्ददाम्यहम्। एवं यत्रर्णिको ब्रूते क्रियावादी स उच्यते"॥

कात्यायनः

"पीडयेत्तु धनी यत्र ऋणिकं न्यायवादिनम्। तस्मादर्थात्स हीयेत तत्समं चाप्नुयाद्दमम्"॥

बृहस्पतिः

"अनावेद्य तु राज्ञे यः संदिग्धेऽर्थे प्रवर्तते। प्रसह्य स विनेयः स्यात्स चाप्यर्थो न सिद्ध्यति"॥

---

१ अ ब क ड फ – गृहीत्वाहे मोक्तव्यः। २ अ फ – दक्षिणा। ३ य श अ फ – वारके। ४ अ ब क ड फ य श र ल – प्रत्ययिको। ५ अ फ छ ज थ – धर्मलेख्यं। ध च – धनीलेख्यं। ब र – धनीलेख्यं। ६ य श – शांतलाभं चोप। ७ अ ब क ड फ य र ल श ध छ ज – दण्डम्। ८ य श – ऋणन्।

यमः

"ऋणिकः सधनो यस्तु दौरात्म्यान्न प्रयच्छति । राज्ञा दापयितव्यः स्याद्गृहीत्वा द्विगुणं ततः" ॥

याज्ञवल्क्यः (व्य. ४२)

"राज्ञाऽधमर्णिको दाप्यः साधिताद्दशकं शतम् । पंचकं च शतं दाप्यः प्राप्तार्थो ह्युत्तमर्णिकः" ॥

दाप्यस्तस्मै दशकं दशोत्तरम् । पंचकं पंचोत्तरम् । दशांशो विंशांशश्चेत्यर्थः । तत्रैतावंशौ राज्ञो अन्यदुत्तमर्णस्येति भावः । दशकग्रहणं निर्धनिकपरम्[1] । सधने तु विशेषमाह

नारदः (अ. १।१३२)

"ऋणिकः सधनो यस्तु दौरात्म्यान्न प्रयच्छति । राज्ञा दापयितव्यः स्याद्गृहीत्वांऽशं तु विंशकम्" ॥

शतंप्रति विंशतिरित्यर्थः ॥

अनेकोत्तमर्णानां युगपदुपस्थितौ क्रममाह **याज्ञवल्क्यः** (व्य. ४१)

"गृहीतानुक्रमाद्दाप्यो धनिनामधमर्णिकः । दत्वा तु ब्राह्मणायैव नृपतेस्तदनंतरम्" ॥

विवादरत्नाकरे कात्यायनः

"नानर्णसमवाये तु यद्यत्पूर्वकृतं भवेत् । तत्तदेवाग्रतो देयं राज्ञः श्रोत्रियतोऽनु च ॥

"एकाहे लिखितं यत्र तत्र कुर्याद्धणं समम् । ग्रहणं रक्षणं लाभमन्यथा तु यथाक्रमम् ॥

"यस्य द्रव्येण यत्पण्यं[2] साधितं यो विभावयेत् । तद्द्रव्यमृणिकेनैव दातव्यं तस्य नान्यथा" ॥

याज्ञवल्क्यः (व्य. ९३)

"लेख्यस्य पृष्ठेऽभिलिखेद्दत्वा दत्वार्णिको[3] धनम् । धनी वोपगतं दद्यात्स्वहस्तपरिचिह्नितम्" ॥

नारदः (१।११६)

"लेख्यं दद्याद्विशुद्धर्णे तदभावे प्रतिश्रवः । धनिकर्णिकयोरेवं विशुद्धिः स्यात्परस्परम्" ॥

प्रतिश्रवः प्रतिदानश्रवणाय शुद्धिपत्रम् । ऋणादानेऽधमर्णस्यानिष्टफलमाह[4] **कात्यायनः**

"उद्धारादिकमादाय स्वामिने न ददाति यः[5] । स तस्य दासो भृत्यः स्त्री पशुर्वा जायते गृहे" ॥

उद्धार ऋणम् । आदिना याचितानिक्षेपयोर्ग्रहणम् । दासो गर्भदासः । भृत्यो मूल्योपात्तः ।

नारदः (१।७)

"याच्यमानं न दद्याच्चेदृणं वाऽपि प्रतिग्रहम् । तद्द्रव्यं वर्द्धते तावद्यावत्कोटिशतं[6] भवेत् ॥

"ततः कोटिशते पूर्णे वेष्टितस्तेन कर्मणा । अश्वः खरो वृषो दासो भवेज्जन्मनि जन्मनि" ॥

---

१ ल – निर्धनिकर्णिकपरम् । २ अ ब क ड फ ल य व श – पुण्यं । ३ अ ब क ड फ ल व य श । –दत्वर्णिनो । ४ य श–अनिष्ठं । ५ अ फ – च । ६ अ ब क ड फ छ ज – ध्रुवम् । ७ छ ज–कोटिगुणं ।

प्रतिग्रहं[1] दातुं प्रतिश्रुतम्। **व्यासोऽपि**

"तपस्वी चाग्निहोत्री च ऋणवान्[2] म्रियते यदि। तपश्चैवाग्निहोत्रं[3] च सर्वं तद्धनिनो भवेत्"॥

बृहस्पतिः

"ऋणं चात्मीयवत्पित्र्यं पुत्रैर्देयं विभावितम्। पैतामहं समं देयं न देयं तत्सुतस्य च[4]"॥

याज्ञवल्क्यः (व्य. ५०)

"पितरि प्रोषिते प्रेते व्यसनाभिप्लुतेऽपि वा। पुत्रपौत्रैर्ऋणं देयं निह्नवे साक्षिभावितम्"॥

विंशतिवर्षवयसा पुत्रादिना ऋणं देयमित्याह **नारदः** (१।१४)

"नार्वाक् संवत्सराद्विंशात्पितरि प्रोषिते सुतः। ऋणं दद्यात्पितृव्ये च ज्येष्ठे भ्रातर्यथापि वा"॥

कात्यायनः

"विद्यमानेऽपि रोगार्त्ते स्वदेशात्[5] प्रोषितेऽथवा[6]। विंशात्संवत्सराद्देयमृणं पितृकृतं तथा"॥

प्रोषितपदं मृतस्याप्युपलक्षकम्। अत एव **विष्णुः** "धनग्राहिणि प्रेते प्रव्राजिते द्विदशाः समाः प्रोषिते वा तत्पुत्रपौत्रैर्धनं देयम्"। **नारदः** (१।२)

"पितर्युपरते पुत्रा ऋणं दद्युर्यथांशतः। विभक्ता अविभक्ता वा यो वा तामुद्वहेद्धुरम्"॥

कात्यायनः

"पित्र्यर्णे विद्यमाने तु न च पुत्रो धनं हरेत्। देयं तद्धनिके द्रव्यमृते पुत्रस्तु दाप्यते"॥

द्रव्यमृते इति संबंधः। द्रव्यं विनेत्यर्थः। **बृहस्पतिः**

"पित्र्यमेवाग्रतो देयं पश्चादात्मीयमेव च। तयोः पैतामहं पूर्वं देयमेवमृणं सदा"॥

याज्ञवल्क्यः (व्य. ४७)

"सुराकामद्यूतकृतं दंडशुल्कावशिष्टकम्। वृथादानं तथैवेह पुत्रो दद्यान्न पैतृकम्"॥

बृहस्पतिः

"सौराक्षिकं वृथादानं कामक्रोधप्रतिश्रुतम्। प्रातिभाव्यं दंडशुल्कशेषं पुत्रं न दापयेत्"॥

उशनाः

"दंडं वा दंडशेषं वा शुल्कं तच्छेषमेव वा। न दातव्यं तु पुत्रेण यच्च न व्यावहारिकम्"॥

ऋणदानाधिकारिणां क्रममाह **याज्ञवल्क्यः** (व्य. ५१)

"ऋक्थग्राह ऋणं दाप्यो योषिद्ग्राहस्तथैव च। पुत्रोऽनन्याश्रितद्रव्यः पुत्रहीनस्य रिक्थिनः"॥

क्लैब्या[7]दिदोषयुक्ते पुत्रे विद्यमानेऽपि यो न्यायेन दोषाभावेऽप्यन्यायेन वा तत्पितृरिक्थं हरते

---

१ अ ब ड फ य श छ ज - याच्यमानम्। २ ख - ऋणी। ३ य श-होत्री। ४ क ल - तु। ५ य श - स्वगृहात्। ६ यश क ल - तथा। ७ अ ब ड क - लेख्यादि योषयुक्ते।

स रिक्थग्राहः । एवमेव परस्त्रीहर्तृ योषिद्ग्राहः । अनन्याश्रितद्रव्यत्वं तूभयथाऽपि अन्याश्रितत्वरूपविशिष्टप्रतियोगिकाभावाद्द्रव्यरूपविशेषणमात्रप्रतियोगिकाभावाच्च । अत्रादौ रिक्थग्राहः तदभावे योषिद्ग्राहस्तदभावेऽनन्याश्रितद्रव्यः पुत्रः तदभावे पौत्रो मूलमात्रं तदभावे प्रपौत्रपत्नीकन्यादयो रिक्थिनो द्रव्यग्राहिणश्चेद्दद्युरित्यर्थः । रिक्थग्रहणाभावे प्रपौत्रेण पत्न्यादिभिश्च न देयम् । रिक्थं चाल्पमपि गृहीतं भूयसोऽपि ऋणापाकरणे प्रयोजकम् । न तु तत्समं ततोऽधिकमेव वेति नियमः । पुत्रहीनस्योत्तमर्णस्य रिक्थिनो द्रव्यग्रहणाधिकारिणः पत्नीकन्यादयः पत्यादीनामधमर्णाद्दणं गृह्णीयुरित्यन्योऽतिमपादार्थः । **विष्णुः** "सपुत्रस्य वाऽप्यपुत्रस्य रिक्थग्राही ऋणं दद्यात्" इति । **बृहस्पतिः** "स्त्रीहारी च तथैव स्यादभावे धनहारिणः" । **कात्यायनः**

"ऋणं तु दापयेत्पुत्रं यदि स्यान्निरुपद्रवः । द्रविणार्हश्च धुर्यश्च नान्यथा दापयेत्सुतम् ॥

"पूर्वं दद्याद्धनग्राहः पुत्रस्तस्मादनंतरम् । योषिद्ग्राहः सुताभावे पुत्रे वाऽत्यंतनिर्धने" ॥

नारदः (१।२१)

"या तु सप्रधनैव स्त्री सापत्या चान्यमाश्रयेत् । सोऽस्या दद्यादृणं भर्तुरुत्सृजेद्वा तथैव ताम्" ॥

कात्यायनः

"निर्धनैरनपत्यैस्तु यत्कृतं शौंडिकादिभिः । तत्स्त्रीणामपि भोक्ता तु दद्यात्तदृणमेव हि" ॥

नारदः (१।२३)

"धनस्त्रीहारिपुत्राणामृणभाग्यो धनं हरेत् । पुत्रोऽसतोः स्त्रीधनिनोः स्त्रीहारी धनिपुत्रयोः" ॥ इति । सधनपुत्राभावे स्त्रीहारी ऋणं दद्यादित्यंतपादार्थः । पूर्वोक्त**याज्ञवल्क्य**वाक्यात् । **कात्यायनः**

"प्रोषितस्यामतेनापि कुटुंबार्थमृणं कृतम् । दासस्त्रीमातृशिष्यैर्वा दद्यात्पुत्रेण वा भृगुः" ॥

याज्ञवल्क्यः (व्य. ४६)

"न योषित्पतिपुत्राभ्यां न पुत्रेण कृतं पिता । दद्यादृते कुटुंबार्थान्न पतिः स्त्रीकृतं तथा" ॥

कात्यायनः । "देयं प्रतिश्रुतं यत्स्यायच्च स्यादनुमोदितम्" ।

नारदः (१।११) "कृतं वा यदृणं कृच्छ्रे दद्यात्पुत्रस्य तत्पिता" । **याज्ञवल्क्यः** (व्य. ४८)

"गोपशौंडिकशैलूषरजकव्याधयोषिताम् । ऋणं दद्यात्पतिस्तासां यस्माद्वृत्तिस्तदाश्रया" ॥

स एव (व्य. ४९)

"प्रतिपन्नं स्त्रिया देयं पत्या वा सह यत्कृतम् । स्वयं कृतं वा यदृणं नान्यत्स्त्री दातुमर्हति" ॥ अप्रतिपन्नमपि रिक्थग्राहिणी स्त्री दद्यात् । तथा च **कात्यायनः**

---

१ ख ग–अभिहोत्री । २ ख ग–मात्र ।

"म[1]र्तुकामेन या भर्त्रा उक्ता देयमृणं त्वया। अप्रपन्नाऽपि सा दाप्या धनं यद्यात्स्थितं स्त्रिया"॥

नारदः (१।२०)

"पुत्रिणी तु समुत्सृज्य पुत्रं स्त्री याऽन्यमाश्रयेत्। तस्या ऋणं हरेत्सर्वं निःस्वायाः पुत्र एव तु" ॥

इदं तु रिक्थग्राहपुत्रपरम्। **नारदः** (१।३)

"पितृव्येणाविभक्तेन भ्रात्रा वा यदृणं कृतम्। मात्रा वा यत्कुटुंबार्थे दद्युस्तत्सर्वरिक्थिनः[2]"॥

उत्तमर्णतत्पुत्राद्यभावे ऋणदाने प्रकारमाह **नारदः** (१।११२)

"ब्राह्मणस्य तु यद्देयं सान्वयश्च न चास्ति सः। निर्वपेत्सत्सकुल्येषु तदभावेऽस्य[3] बंधुषु ॥

"यदा तु न सकुल्याः स्युर्न च संबंधिबान्धवाः। तदा दद्याद्द्विजेभ्यस्तु तेष्वसत्स्वप्सु निक्षिपेत्"॥

प्रजापतिरपि

"बंध्वभावेऽपि विप्रेभ्यो देयं क्षेप्यं जलेऽपि वा। जले क्षिप्तं तथाऽग्नौ च धनं स्यात्पारलौकिकम्"॥

यदा तु जलादौ क्षिप्ते धन्यायाति तदाऽसौ प्राप्नोत्येव ।

इति श्रीमीमांसकभट्टनीलकंठकृते भगवंतभास्करे व्यवहारमयूखे ऋणादानप्रकरणम् ।

अथ निक्षेपः

नारदः (अ. २ श्लो. १)

"[4]स्वद्रव्यं यत्र विश्रंभान्निक्षिपत्यविशंकितः। निक्षेपो नाम तत्प्रोक्तं व्यवहारपदं बुधैः ॥

"असंख्यातमविज्ञातं समुद्रं यन्निधीयते। तं जानीयादुपनिधिं निक्षेपं गणितं विदुः" ॥

बृहस्पतिः

"ददतो यद्भवेत्पुण्यं हेमकुप्यांबरादिकम्। तत्स्यात्पालयतो न्यासं तथैव शरणागतम् ॥

"स्थापितं येन विधिना येन यच्च यथाविधम्। तथैव तस्य दातव्यं न देयं प्रत्यनंतरे"॥

न्यासो निक्षेपः। प्रत्यनन्तरः स्थापयितुः सन्निहितः। **मनुः** (८।१९१)

"यो निक्षेपं नार्पयति पश्चान्निक्षिप्य याचते। तावुभौ चौरवच्छास्यौ दाप्यौ वा तत्समं दमम्"॥ इति।

बृहस्पतिः

"भेदेनोपेक्षया न्यासं गृहीत्वा[5] यदि नाशयेत्। याच्यमानो न दद्याद्वा दाप्यं तत्सोदयं भवेत्"॥

भेदः स्वद्रव्यतारतम्यम्। तेन स्वद्रव्येण सहोपेक्षया नाशे न दोषः। **याज्ञवल्क्यः**

---

१ य श–सर्तुकाम। २ अ ब ड फ य श–सर्वेऽपि रिक्थिनः। ३ अ ब क ड फ–स्वबंधुषु। ४ स्वं द्रव्यमिति मुद्रितनारदीये पाठः। ५ ब–ग्रहीतं।

(व्य. ६७)"आजीवन्स्वेच्छया दंड्यो दाप्यस्तं चापि सोदयम्"। आजीवन् भोगवृद्ध्यर्थं प्रयोगादिनोपजीवन् । उदयो वृद्धिः । तस्यां विशेषमाह **कात्यायनः**

"निक्षेपं वृद्धिशेषं च क्रयं विक्रयमेव च । याच्यमानं न चेद्दद्याद्वर्द्धते पंचकं शतम्" ॥ इति ।

मनुः (८।१९२)

"निक्षेपस्यापहर्तारं तत्समं दापयेद्दमम् । तथोपनिधिहर्तारं विशेषेणैव पार्थिवः" ॥

बृहस्पतिः

"दैवराजोपघातेन यदि तन्नाशमाप्नुयात् । गृहीतद्रव्यसहितं तत्र दोषो न विद्यते" ॥ **याज्ञवल्क्यः** (व्य. ६६) "न दाप्योऽपहृतं यत्तु राजदैविकतस्करैः" । **मनुः** (८।१८६)

"स्वयमेव तु यो दद्यान्मृतस्य प्रत्यनंतरे । न स राज्ञाऽभियोक्तव्यो न निक्षेप्तश्च बंधुभिः"। प्रत्यनंतरैः सन्निहितः । प्रमाणं विनाऽधिकविषये नाभियोज्य इत्यर्थः । सर्वमप्यमुं निक्षेपन्यायमन्यत्राप्यतिदिशति **बृहस्पतिः**

"अन्वाहिते याचितके शिल्पिन्यासे सबंधके । एष एवोदितो धर्मस्तथा च शरणागते" ॥ अन्वाहितं अमुकेन मयि स्थापितं च त्वया तस्मै देयमिति पुरुषांतरहस्तेऽर्पितम् । याचितमुद्वाहादौ शोभाद्यर्थं नीतमलंकारादि । शिल्पिन्यासो हेमकारादिषु कुंडलाद्यर्थं निक्षिप्तम् । **नारदोऽपि** (२।१४)

"एष एव विधिर्दृष्टो याचितान्वाहितादिषु । शिल्पिषूपनिधौ न्यासे प्रतिन्यासे तथैव च "॥ प्रतिन्यासः स्वामिना यत्र निक्षिप्तं तेनाप्यन्यत्र निक्षिप्तम् । राजदैवादिनष्टस्यापि शिल्पिनस्तस्य क्वचित्प्रतिदानमाह **कात्यायनः**

"यश्च संस्क्रियते न्यासो दिवसैः परिनिष्ठितैः । तदूर्ध्वं स्थापयेच्छिल्पी दाप्यो दैवाद्धृतेऽपि तम्"॥ **नारदः** (९।८)

"मूल्याष्टभागे हीयेत सकृद्धौतस्य वाससः । द्विःपादस्त्रिस्तृतीयांशश्चतुर्धौतेऽर्द्धमेव च ॥ "अर्द्धक्षयात्तु परतः पादांशापचयः क्रमात्" । **याज्ञवल्क्यः** (व्य. २३८)

"वसानस्त्रीन्पणान्दंड्यो नेजकस्तु परांशुकम् । विक्रयावक्रयाधानयाचितेषु पणान्दश" ॥ अवक्रयो भाटकं गृहीत्वाऽन्यत्रार्पणम् । आधानमाधीकरणम् । सुवर्णभिन्नधातावग्नौ ध्मायमाने ह्रासनियममाह **स** एव (व्य. १७८) ।

"अग्नौ सुवर्णमक्षीणं रजते द्विपलं शते । अष्टौ त्रपुणि सीसे च ताम्रे पंचदशायसि" ॥ इतोऽधिके रूप्यादेः क्षये हेमकारादेर्दंडः । क्वचिद्वस्त्राद्यर्थं तंतुसमर्पणे वृद्धौ विशेषमाह **स** एव (व्य. १७९)

---

१ इ ध-ग्रहीत । २ अ ब क ड फ य-शिल्पिन्यस्तस्य । य श-शिल्पिन्यासस्य । ३ छ ज-रजक ।

"शते दशपला वृद्धिरौर्णकार्पाससौत्रिके । मध्ये पंचपला वृद्धिः सूक्ष्मे तु त्रिपला मता"॥

क्वचित्क्षयमाह **स** एव (व्य. १८०)

"कार्मिके रोमबद्धे च त्रिंशद्भागः क्षयो मतः । न क्षयो न च वृद्धिश्च कौशेये वल्कलेषु च"॥इति ।

कार्मिके सिद्धपट्टादौ पट्टसूत्रादिना स्वस्तिकाद्याकारनिर्माणे । नियतावधिके शिल्पिन्यस्तेऽवधिमध्ये याचितेऽदत्ते नष्टेऽपि च शिल्पिनो दोषाभावमाह **स** एव

"यदि तत्कार्यमुद्दिश्य कालं परिनियम्य वा । याचितोऽर्द्धकृते तस्मिन्नप्राप्ते न तु दाप्यते"॥

एतद्विपर्ययमाह **स** एव

"प्राप्तकाले कृते कार्ये न दद्याद्याचितोऽपि सन् । तस्मिन्नष्टे हृते वाऽपि ग्रहीता मूल्यमावहेत्"॥

स एव

"यो याचितकमादाय न दद्यात्प्रति याचितः । स निगृह्य बलाद्दाप्यो दंड्यश्च न ददाति यः"॥

इति भगवंतभास्करे व्यवहारमयूखे **निक्षेपप्रकरणम्**

अथास्वामिविक्रयः

व्यासः

"याचितान्विहितन्यासं हृत्वा चान्यस्य यद्धनम् । विक्रीयते स्वाम्यभावे स ज्ञेयोऽस्वामिविक्रयः" ॥

कात्यायनः"अस्वामिविक्रयं दानमाधिं वा विनिवर्तयेत्[३]"।अस्वामीति पृथक्पदं क्रियाविशेषणं[४] वा।

नारदोऽपि (७२-३)

"प्रकाशतः क्रयः शुद्धः क्रेतुः स्तेयं रहः क्रयात्[४] । अस्वाम्यनुमताद्दासाद्धसतश्च जनाद्रहः॥

"हीनमूल्यमवेलायां क्रीणंस्तद्दोषभाग्भवेत्" । तद्दोषश्चौरदोषः । **याज्ञवल्क्यः** (व्य. १७१)

"आगमेनोपभोगेन नष्टं भाव्यमतोऽन्यथा । पंचबंधो दमस्तस्य राज्ञे तेनाविभाविते" ॥

पंचबंधो नष्टद्रव्यपंचमांशः । नाष्टिकोपन्यस्तसाक्षिणां विरुद्धोक्तौ नष्टद्रव्याद्द्विगुणं दंडमाह **व्यासः**

"वादी चेन्मार्गितं द्रव्यं साक्षिभिर्न विभावयेत् । दाप्यः स्याद्द्विगुणं दंडं क्रेता तद्द्रव्यमर्हति[५]" ॥ इति ।

क्रेतुः कृत्यमाह **स** एव

"मूले समाहृते क्रेता नाभियोज्यः कथंचन । मूलेन सह वादस्तु नाष्टिकस्य विधीयते" ॥

बृहस्पतिः

"विक्रेता दर्शितो यत्र हीयते व्यवहारतः । क्रेत्रे राज्ञे मूल्यदंडौ प्रदद्यात्स्वामिने[६] धनम्"॥

कात्यायनः

"मूलानयनकालश्च तत्र देयोऽध्वसंख्यया । असमाहार्यमूलस्तु क्रयमेव विशोधयेत् ॥

---

१ य श–द्वित्रिपला । २ छ ज–चाकृते । ३ छ–विनिवृत्तये । ४ छ ज ध–क्रमात् । "प्रकाशविक्रये शुद्धिः क्रेतुः स्तेयं रहः क्रमात्"॥ इति मुद्रितनारदीये पाठः । ५ छ ज–मद्रव्यमर्हति । ६ छ ज स घ द ध व श–स्वामिनो ।

"विशोधिते क्रये राज्ञा वक्तव्यः स न किंचन । अभियोक्ता धनं कुर्यात्प्रथमं ज्ञातिभिः स्वकम् ॥
"पश्चादात्मविशुध्यर्थं क्रयं क्रेता स्वबंधुभिः" । क्रेत्रा क्रये साधितेऽपि द्रव्यं नाष्टिक एव लभते ॥ तथा च मनुः (८।२०२)

"अथ मूलमनाहार्यप्रकाश[1]क्रयशोधितम् । अदंड्यो मुच्यते राज्ञा नाष्टिको लभते धनम्" । अनाहार्य्याप्रदर्श्य प्रकाशेन क्रयेण शोधितं द्रव्यमित्यर्थः । **कात्यायनः**

"अनुपस्थापयन्मूलं क्रयं वाऽप्यविशोधयन् । यथाभियोगं धनिने धनं दाप्यो दमं च सः" ॥

बृहस्पतिः

"वणिग्वीथीपरिगतं विज्ञातं राजपूरुषैः । अविज्ञाताश्रयत्क्रीतं विक्रेता यत्र वा मृतः ॥
"स्वामी दत्वाऽर्द्धमूल्यं तु प्रगृह्णीत स्वकं धनम् । अर्द्धं द्वयोरपि हृतं तत्र स्याद्व्यवहारतः" ॥

मरीचिः

"अविज्ञातनिवेशत्वाद्यत्र मूलं न लभ्यते । हानिस्तत्र समा कल्प्या क्रेतृनाष्टिकयोर्द्वयोः" ॥ निवेशो विक्रेतृस्थलम् । **नारदः**

"उद्दिष्टमेव भोक्तव्यं स्त्रीपशुर्वसुधाऽपि वा । अनर्पितं तु यो भुंक्ते भुक्तभोगं[2] प्रदापयेत्" ॥ उद्दिष्टमनुज्ञातम् । भुक्तभोगं भोगानुरूपकभाटकम् ॥ **याज्ञवल्क्यः** (व्य. १७३)

"शौल्किकैः स्थानपालैर्वा नष्टापहृतमाहृतम् । अर्वाक्संवत्सरात्स्वामी हरेत परतो नृपः" ॥

यत्तु मनुः (८।३०)

"प्रनष्टस्वामिकं द्रव्यं राजा त्र्यब्दं निधापयेत् । अर्वाक्त्र्यब्दाद्धरेत्स्वामी परतो नृपतिर्हरेत्" ॥ इति तच्छ्रोत्रियविप्रस्वामिकद्रव्यविषयम् । **स एव** (८।३३)

"आददीताथ षड्भागं प्रनष्टाधिगतान्नृपः । दशमं द्वादशं वाऽपि सतां धर्ममनुस्मरन्" ॥ इति

तत्र प्रथमे वर्षे सर्वं दद्यात् । द्वितीये वर्षे द्वादशं भागं गृहीत्वा दद्यात् । तृतीये वर्षे दशमम् । चतुर्थादौ षष्ठमिति । हरेत परतो नृप इत्येतत्स्वामिन्यनागते त्र्यब्दादूर्ध्वं व्ययीकरणाभ्यनुज्ञामात्रपरम् । आगते तु स्वामिनि व्ययीकृतमपि देयमिति **मिताक्षरायाम्** (पृ. २६ पं. १९) । इदं तु स्वामिनोऽज्ञाने । यदा त्वमुक इदं द्रव्यं विस्मृत्य गत इत्यवधारणं तदा त्रिवर्षादूर्ध्वमपि लभते । राज्ञोऽपि न व्ययाद्यधिकारः । भागं तु किञ्चिद्गृह्णीयादेव ।

परस्वामिकनष्टलब्धपशूनामेकदिनरक्षणे भृतिमाह **याज्ञवल्क्यः** (व्य. १७४)

"पणानेकशफे दद्याच्चतुरः पंच मानुषे । महिषोष्ट्रगवां द्वौ द्वौ पादं पादमजाविके" ॥ भक्षितं तु देयमेव । निधिप्राप्तौ **याज्ञवल्क्यः** (व्य. ३४–३५)

---

१ अ ब ड फ–प्रकोश । २ छ–भुक्तभागं ।

"राजा लब्ध्वा निधिं दद्याद्द्विजेभ्योऽर्धं द्विजः पुनः । विद्वानशेषमादद्यात्स सर्वस्य प्रभुर्यतः ।
"इतरेण निधौ लब्धे राजा षष्ठांशमाहरेत् । अनिवेदितविज्ञानो[1] दाप्यस्तं दण्डमेव च" ॥ इति

यदा तु कश्चिच्चिन्हमानादिना स्वकीयं निधिं भावयति तदाऽधिगन्त्रे द्वादशं भागं दत्त्वा स्वयं षष्ठं गृहीत्वा तस्मै दद्यात् । यदाह **मनुः** (अ. ८ श्लो. ३५)

"ममायमिति यो ब्रूयान्निधिं सत्येन मानवः । तस्याददीत षड्भागं राजा द्वादशमेव च" ॥ इति ।

द्वादशस्त्वधिगन्त्रे । चौरहृतं प्रत्याह **स** एव (अ. ८ श्लो. ४०)

"दातव्यं सर्ववर्णेभ्यो राज्ञा चौरैर्हृतं धनम् । राजा तदुपभुञ्जानश्चौरस्याप्नोति किल्बिषम्" ॥

यदा त्वाहरणेऽशक्तस्तदाऽऽह **कृष्णद्वैपायनः**

"प्रत्याहर्तुमशक्तस्तु धनं चौरैर्हृतं यदि । स्वकोशात्तद्धि देयं स्याद‍शक्तेन महीभृता" ॥ इति ।

इति अवामिविक्रयनिरूपणम् ।

अथ संभूयसमुत्थानम् ।

नारदः (अ. ३ श्लो. १)

"वणिक्प्रभृतयो यत्र कर्म संभूय कुर्वते । तत्संभूय समुत्थानं व्यवहारपदं स्मृतम्" ॥

बृहस्पतिः

"बहूनां संमतो यस्तु दद्यादेको धनं नरः । करणं कारयेद्वाऽपि सर्वैरेव कृतं भवेत् ॥
"परीक्षकाः साक्षिणश्च त एवोक्ताः परस्परम् । संदिग्धेऽर्थे वंचनायां न चेद्विद्वेषसंयुताः ॥
"यः कश्चिद्वंचकस्तेषां विज्ञातः क्रयविक्रये । शपथैः सोऽपि शोध्यः स्यात्सर्ववादेष्वयं विधिः" ॥

याज्ञवल्क्यः (व्य. अध्याये)

"जिह्मं त्यजेयुर्निर्लाभं[2] ह्यशक्तोऽन्येन कारयेत् (२६५)
"प्रतिषिद्धमनादिष्टं प्रमादाद्यच्च नाशितम् । स तद्दद्याद्विप्लवाच्च रक्षिता दशमांशभाक्" ॥ (२६०)

कात्यायनः

"शिष्यकाभिज्ञकुशला आचार्याश्चेति शिल्पिनः । एवं द्वित्रिचतुर्भागान् हरेयुस्ते यथोत्तरम्" ॥

शिष्यकाः शिष्याः । अभिज्ञा ज्ञानवंतः । कुशला दक्षाः । आचार्या नूतनमार्गप्रवर्तकाः ।

बृहस्पतिः

"हर्म्यं देवगृहं वाऽपि धार्मिकोपस्करा‍णि[3] च । संभूय कुर्वतां तेषां प्रमुखो द्व्यंशमर्हति" ॥ **स** एव
"नर्तकानामेष एव धर्मः सद्भिरुदाहृतः । तालज्ञो लभतेऽध्यर्द्धं[4] गायनास्तु समांशिनः" ॥

कात्यायनः

"तेषां चेत्प्रसृतानां च ग्रहणं समवाप्नुयात् । तन्मोक्षणार्थं यद्दत्तं वहेयुस्ते यथांशतः ॥
"वणिजां कर्षकाणां च चौराणां शिल्पिनां तथा । अनियम्यांशकर्तॄणां सर्वेषामेष निर्णयः" ॥

इति संभूयसमुत्थानम् ।

---

१ छ ज ज्ञ–विज्ञाने; ड त–विज्ञाते । २ अ ब क फ छ ज त ज्ञ–निर्लोभम् । ३ भ ब क ड फ य श छ ज ज्ञ त थ द ध–चर्मिकोपस्कराणि । ४ ब–त्वर्धं । य श–अर्द्धः ।

अथ दत्ताप्रदानिकम् ।

नारदः (अ. ४ श्लो. १)

"दत्त्वा द्रव्यमसम्यग्यः पुनरादातुमिच्छति । दत्ताप्रदानिकं नाम व्यवहारपदं हि तत्"॥ असम्यगिति क्रियाविशेषणं निषिद्धमित्यर्थः । **स एव** (अ. ४ श्लो. २३)

"अथ देयमदेयं च दत्तं चादत्तमेव च । व्यवहारे स विज्ञेयो दानमार्गश्चतुर्विधः ॥

"अन्वाहितं याचितकमाधिः साधारणं च यत् । निक्षेपं पुत्रदाराश्च सर्वस्वं चान्वये सति ॥

"अदेयान्याहुराचार्या यच्चान्यस्मै प्रतिश्रुतम्" । अत्र पुत्रदारान्तेषु स्वत्वाभावात्तद्विषये नांतरिक्षे न दिर्वातिवन्निषेधानुवादमात्रम् । एतेन "स्वकुटुंबाविरोधेन देयं दारसुताद्दत" इति **याज्ञवल्कीयः** (व्य. १७५) पर्युदासोऽपि व्याख्यातः । पुत्रदारेषु स्वत्वाभावः पूर्वमुपपादितः स्वत्वविवादे । एतद्दाने न केवलं व्यवहारासिद्धिः किंतु प्रायश्चित्तमपीत्याहैतानि प्रकृत्य **दक्षः** । "यो ददाति स मूढात्मा प्रायश्चित्तीयते नरः" । **मनुः**

"अदेयं यश्च गृह्णाति यश्चादेयं प्रयच्छति । तावुभौ चौरवच्छास्यौ दाप्यौ चोत्तमसाहसम्"॥ इति ।

देयमाह **बृहस्पतिः** "कुटुंबभक्तवसनाद्देयं यदतिरिच्यते" । अवश्यदेयमाह **कात्यायनः**

"स्वेच्छया यः प्रतिश्रुत्य ब्राह्मणाय प्रतिग्रहम् । न दद्यादृणवद्दाप्यः प्राप्नुयात्पूर्वसाहसम्" ॥ **गौतमः** (अ. ५ सू. २३) "प्रतिश्रुत्याप्यधर्मसंयुक्ताय न दद्यादिति" । वृत्तेर्दानविक्रयौ प्रतिषेधति **व्यासः**

"ये जाता येऽप्यजाताश्च ये च गर्भेष्ववस्थिताः । वृत्तिं च तेऽभिकांक्षंति न दानं न च विक्रयम्"॥ इति ।

दत्तादत्तभेदानाह **नारदः** (अ. ४ श्लो. ८–११)

"दत्तं सप्तविधं प्रोक्तमदत्तं षोडशात्मकम् ।

"पण्यमूल्यं भृतिस्तुष्ट्या स्नेहात्प्रत्युपकारतः । स्त्रीशुल्कानुग्रहार्थाय दत्तं दानविदो विदुः" ॥

अनुग्रहो धर्मः ।

"अदत्तं तु भयक्रोधशोकवेगैरुगन्वितैः । तथोत्कोचपरीहासव्यत्यासच्छलयोगतः ॥

"बालमूढास्वतंत्रार्त्तमत्तोन्मत्तापवर्जितम् । कर्ता ममायं कर्मेति प्रतिलाभेच्छया च यत् ॥

"अपात्रे पात्रमित्युक्ते कार्ये वाऽधर्मसंज्ञिते । यद्दत्तं स्यादविज्ञानाददत्तमिति तत्स्मृतम्"॥ रुगुपतापः । भयादिकृतोपतापान्वितैरित्यन्वयः । ताडनादिभयाद्युपतप्तेन दत्तमित्यर्थः । एवं

---

१ य श-सत्त्व २ अ ब.क ड फ य श छ ज ज्ञ त थ द भ-भेदात् । ३ त य श-वेगातुरान्वितैः । ४ छ-कर्तेति ।

भ्रात्रादिक्रोधाश्रयो भवत्विति बुध्या दत्तम् । व्यत्यासो रूप्यं दातुं प्रवृत्तेन भ्रमात्सुवर्णं दत्तम् । छलयोगतः देवदत्ताय राज्ञा गौर्देयेति ज्ञात्वा गृहीतदेवदत्तवेषायान्यस्मै पात्रभूतायापि दत्ता । आर्त्तो रोगेणास्थिरचित्तः । मत्तो मदनीयद्रव्येण । उन्मत्तो वातादिना । अपवर्जितं दत्तम् । मामकमयं कर्म करिष्यतीति कर्माकुर्वाणाय दत्तम् । अधर्मविनियोक्त्रे धर्मं करिष्यतीति बुध्या दत्तम् । एतानि परावर्तते । **कात्यायनः**

“कामक्रोधास्वतंत्रार्तक्लीबोन्मत्तप्रमोहितैः । व्यत्यासपरिहाराय यद्दत्तं तत्पुनर्हरेत्” ॥

कामातुरस्त्रीवंचनार्थम् । क्लीबो भीतः । व्यत्यासपरिहाराय दत्तमुत्कोच इत्यर्थः ।

“यस्तु कार्यस्य सिद्ध्यर्थमुत्कोचः स्यात्प्रतिश्रुतः । तस्मिन्नपि प्रसिद्धेऽर्थे न देयं स्यात्कथंचन ॥

“अथ प्रागेव दत्तं स्यात्प्रतिदाप्यस्ततो बलात् । दंडं चैकादशगुणमाहुर्गार्गीयमानवाः” ॥

उत्कोचस्वरूपमाह **स एव**

“स्तेयसाहसिकोद्वृत्तपारदारिकशंसनात् । दर्शनाद्[2]भ्रष्टवृत्तस्य तथाऽसत्यप्रवर्तनात् ॥

“प्राप्तमेतैस्तु यत्किंचिदुत्कोचाख्यं तदुच्यते” ॥ **मनुः** (८।१६५)

“योगाधमनविक्रीतं योगदानप्रतिग्रहम् । यस्य चाप्युपधिं पश्येत्तत्सर्वं विनिवर्तयेत्” ॥ इति । योग उपधिः । यस्य चान्यस्यापि कार्यस्य तत्सर्वमुपध्यपगमे परावर्तत इत्यर्थः । **कात्यायनः**

“स्वस्थेनार्त्तेन वा दत्तं श्रावितं धर्मकारणात् । अदत्वा तु मृते दाप्यस्तत्सुतो नात्र संशयः” ॥

अत्र विस्तरो **गुरुकृते द्वैतनिर्णये** द्रष्टव्यः ।

इति दत्ताप्रदानिकनिर्णयः ॥

अथाभ्युपेत्याशुश्रूषा ।

नारदः (अ. ५ श्लो. १)

“अभ्युपेत्य तु शुश्रूषां यस्तां न प्रतिपद्यते । अशुश्रूषाभ्युपेत्यैतद्विवादपदमुच्यते” ॥

तत्र शुश्रूषकत्रैविध्यमाह **बृहस्पतिः**

“आयुधी तूत्तमः प्रोक्तो मध्यमस्तु कृषीवलः । भारवाहोऽधमः प्रोक्तस्तथा च गृहकर्मकृत्” ॥

नारदः (अ. ५ श्लो. २४)

“सर्वे[3]ष्वधिकृतो यः स्यात्कुटुंबस्य तथोपरि । सोऽपि कर्मकृतो ज्ञेयः स च कौटुंबिकः स्मृतः” ॥

कात्यायनः

“स्वतंत्रस्यात्मनो दानाद्दासत्वं दारवद्भृगुः । त्रिषु वर्णेषु विज्ञेयं दास्यं विप्रस्य न क्वचित् ॥

---

१ व-दत्तश्चेत् । २ य ग-वृत्तनष्टस्य । ३ ‘ अर्थेष्वधिकृत ’ इति मुद्रितनारदीये पाठः ।

"वर्णानामानुलोम्येन दास्यं न प्रतिलोमतः । राजन्यवैश्यशूद्राणां त्यजतां हि स्वतंत्रताम्"॥

नारदः (५।३९) "वर्णानां प्रातिलोम्येन दासत्वं न विधीयते" ॥ **कात्यायनः**

"प्रव्रज्यावसिता यत्र त्रयो वर्णा द्विजातयः । निर्वासं कारयेद्विप्रं दासत्वं क्षत्रिये भृगुः" ॥ क्षत्रग्रहणं विट्शूद्रयोरुपलक्षणम् । विप्रनिर्वाणप्रकारमाहतुर्दक्षनारदौ

"परिव्रज्यां गृहीत्वा तु यः स्वधर्मे न तिष्ठति । श्वपदेनांकयित्वा तु राजा शीघ्रं प्रवासयेत्"॥

कात्यायनः

"सवर्णेऽपि तु विप्रे तु दासत्वं नैव कारयेत् । शीलाध्ययनसंपन्ने तदूनं कर्म कामतः ॥

"तत्रापि नाशुभं किंचित्प्रकुर्वीत द्विजोत्तमः" । **मनुः** (अ.८ श्लो. ४११)

"क्षत्रियं चैव वैश्यं च ब्राह्मणो वृत्तिकर्षितौ । बिभृयादानृशंस्येन स्वामिकर्म तु कारयेत्" ॥ स्वामिकर्म उत्तमं तद्योग्यमित्यर्थः ॥ **कात्यायनः**

"आदद्याद्ब्राह्मणीं यस्तु विक्रीणीयात्तथैव च । राज्ञा तदकृतं कार्यं दंड्याः स्युः सर्वे एव ते ॥

"कामात्तु संश्रितां यस्तु कुर्याद्दासीं कुलस्त्रियम् । संक्रामयेत वाऽन्यत्र दण्ड्यस्तच्चाकृतं भवेत् ॥

"बालधात्रीमधात्रीं च दासीमिव भुनक्ति यः । परिचारकपत्नीं च प्राप्नुयात्पूर्वसाहसम्" ॥

विष्णुः "यस्तूत्तमं वर्णं दास्येऽभियोजति तस्योत्तमसाहसो दंडः" । **कात्यायनः**

"विक्रोशमानां यो भक्तां दासीं विक्रेतुमिच्छति । अनापदिस्थः शक्तः सन्प्राप्नुयात्पूर्वसाहसम्"॥

दासभेदानाह **नारदः** (अ. ५ श्लो. २६--३०) ।

"गृहजातस्तथा क्रीतो लब्धो दायादुपागतः । अनाकालभृतस्तद्वदाहितः स्वामिना च यः ॥

"मोक्षितो महतश्चर्णाद्युद्धे प्राप्तः पणे जितः । तवाहमित्युपगतः प्रव्रज्यावसितः कृतः ॥

"भक्तदासश्च विज्ञेयस्तथैव वडवाहृतः । विक्रेता चात्मनः शास्त्रे दासाः पंचदश स्मृताः॥

"तत्र पूर्वश्चतुर्वर्गो दासत्वान्न विमुच्यते । प्रसादात्स्वामिनोऽन्यत्र दास्यमेषां क्रमागतम् ॥

"विक्रीणीते स्वतंत्रः सन् य आत्मानं नराधमः। स जघन्यतमस्तेषां सोऽपि दास्यान्न मुच्यते ॥

"यो वैषां स्वामिनं कश्चिन्मोचयेत्प्राणसंशयात् । दासत्वात्स विमुच्येत पुत्रभागं लभेत च" ॥

याज्ञवल्क्यः (व्य.१८३) "प्रव्रज्यावसितो राज्ञो दास आमरणांतिकम्" ॥

नारदः (अ. ५।३१-३५)

"अनाकालभृतो दास्यान्मुच्यते गोयुगं ददत् । आहितोऽपि धनं दत्वा स्वामी यद्येनमुद्धरेत् ॥

"ऋणं तु सोदयं दत्वा ऋणी दास्यात्प्रमुच्यते ।

"तवाहमित्युपगतो युद्धे प्राप्तः पणे जितः । प्रतिशीर्षप्रदानेन मुच्येरन्नल्पकर्मणः ॥

"कृतकालव्यपगमात्कृतो दासो विमुच्यते । भक्तस्योपेक्षणात्सद्यो भक्तदासः प्रमुच्यते ॥

"निग्रहाद्वडवायास्तु मुच्यते वडवाभृतः" इति । प्रतिशीर्षः प्रतिनिधिः । वडवा दासी ।

---

१ त थ र य श दं-वाऽपि

याज्ञवल्क्यः (व्य. १८२) "बलाद्दासीकृतश्चौरैर्विक्रीतश्चापि मुच्यते" ॥ **नारदः** (५।४०) "तवाऽहमिति चात्मानं यो स्वतंत्रः प्रयच्छति । न स तं प्राप्नुयात्कामं पूर्वस्वामी लभेत तम्" ॥ अस्वतंत्रः परदासः । अस्मिन्प्रकरणे दासपदगतं पुंस्त्वस्याविवक्षितत्वाद्दास्यामप्येष सर्वो विधि-र्ज्ञेयः । तत्र दासीत्वविमोक्षकारणमाह **कात्यायनः**

"स्वां दासीं यस्तु संगच्छेत्प्रसूतां च भवेत्ततः । अवेक्ष्य बीजं कार्या स्याददासी सान्वया तु सा"॥ बीजमपत्यम् । गुणवद्वेदेत्यर्थः । **नारदः** (अ. ५ श्लो. ४२–४३)

"स्वदासमिच्छेद्यः कर्तुमदासं प्रीतमानसः । स्कंधादादाय तस्यासौ भिंद्यात्कुंभं सहांभसा ॥

"साक्षताभिः सपुष्पाभिर्मूर्द्धन्यद्भिरवाकिरेत् । अदास इति चोक्त्वा त्रिः प्राङ्मुखं तमथोत्सृजेत् ॥

"ततः प्रभृति वक्तव्यः स्वाम्यनुग्रहपालितः । भोज्यान्नोऽथ प्रतिग्राह्यो भवत्यभिमतः सताम्" ॥

कात्यायनः

"दासेनोढा त्वदासी या साऽपि दासीत्वमाप्नुयात् । यस्माद्भर्ता प्रभुस्तस्या स्वाम्यधीनः प्रभुर्मतः ॥

"दासस्य तु धनं यत्स्यात्स्वामी तस्य प्रभुर्मतः" ॥ इति ।

इत्यभ्युपेत्याशुश्रूषा ।

अथ वेतनादानम् ।

नारदः (अ. ६ श्लो. १) ।

"भृतानां वेतनस्योक्तो दानादानविधिक्रमः । वेतनस्यानपाकर्म तद्विवादपदं स्मृतम्" ॥

याज्ञयल्क्यः (व्य. १९४)

"दाप्यस्तु दशमं भागं वाणिज्यपशुसस्यतः । अनिश्चित्य भृतिं यस्तु कारयेत्स महीक्षिता"॥

एतदल्पायासपरम् । आयासबहुत्वे तु **बृहस्पतिः**

"त्रिभागं पंचभागं वा गृह्णीयात्सीरवाहकः । भक्ताच्छादभृतः सीराद्भागं गृह्णीत पंचमम् ॥

"जातसस्यात्त्रिभागं तु प्रगृह्णीयादथाभृतः । भक्ताच्छादभृतोऽन्नवस्त्रदानेन पोषितः"॥

नारदः (६।५)

"कर्माकुर्वन्प्रतिश्रुत्य कार्यो दत्वा भृतिं बलात् । भृतिं गृहीत्वाऽकुर्वाणो द्विगुणां भृतिमाप्नुयात्" ॥

मनुः (अ. ८ श्लो. २१५)

"भृतोऽनार्तो न यः कुर्याद्दर्पात्कर्म यथोदितम् । स दंड्यः कृष्णलानष्टौ न देयं चास्य वेतनम्"॥

स एव (८।२१७।२१०)

"यथोक्तमार्तः स्वस्थो वा यस्तत्कर्म न कारयेत् । न तस्य वेतनं देयमल्पोनस्यापि कर्मणः ॥

"आर्तस्तु कुर्यात्स्वस्थः सन् यथाभाषितमादितः । सुदीर्घस्यापि कालस्य स्व लभेतैव वेतनम्"॥

---

१ इ य ञ-स्मृतः । २ व-च । ३ अ ब क ङ फ य ञ-पोषितः ।

विष्णुः "भृतकश्चापूर्णे काले त्यजन्सकलमेव मूल्यं जह्याद्राज्ञे च पणशतं दद्यादिति" ॥ **स** एव "स्वामी चेद्भृतकमपूर्णे काले जह्यात्तस्य सर्वमेव मूल्यं दद्यात्पणशतं च राज्ञेऽन्यत्र भृतकदोषात्" । **वृद्धमनुः**

"प्रमादान्नाशितं दाप्यः समं द्विर्द्रोहनाशितम् । न तु दाप्यो हृतं चौरैर्दग्धमूढं जलेन वा" ॥

द्रोहो द्वेषः । ऊढमपहृतम् । **याज्ञवल्क्यः** (व्य. १९७-१९८)

"प्रस्थानविघ्नकृच्चैव प्रदाप्यो द्विगुणां भृतिम् । प्रक्रांते सप्तमं भागं चतुर्थं पथि संत्यजन्" ॥

वृद्धमनुः

"पथि विक्रीय तद्भांडं वणिग्भृत्यं त्यजेद्यदि । अथ तस्यापि देयं स्याद्भृतेरर्धं लभेत सः" ॥

कात्यायनः

"यथा च पथि तद्भांडमासिध्येत ह्रियेत वा । यावानध्वा गतस्तेन प्राप्नुयात्तावतो भृतिम् ॥
"त्यजेत्पथ्यसहायं यः श्रांतं रोगार्तमेव वा । प्राप्नुयात्साहसं पूर्वं ग्रामे त्र्यहमपालयन्" ॥
आसिद्ध्येत राजाज्ञयाऽवरुद्ध्येत । **बृहस्पतिः**
"प्रभुणा विनियुक्तः सन्भृतको विदधाति यः । तदर्थमशुभं कर्म स्वामी तत्रापराध्नुयात् ॥
"कृते कर्मणि यः स्वामी न दद्याद्वेतनं भृते । राज्ञा दापयितव्यः स्याद्वेतनं चानुरूपतः" ॥इति ।

नारदः (६।७)

"अनयन्भाटयित्वा तु भांडं च [3]यानवाहने । दाप्यो भृतिचतुर्भागं सर्वामर्धपथे त्यजन्" ॥

यानं रथादि । वाहनं साक्षादश्वादि । **कात्यायनः**

"हस्त्यश्वगोखरोष्ट्रादीन् गृहीत्वा भाटकेन यः । नार्पयेत्कृतकृत्यः संस्तावद्दाप्यः स भाटकम्" ॥

नारदः (अ. ६ श्लो.२०)

"परभूमौ गृहं कृत्वा स्तोमं दत्वा वसेत्तु यः । स तद्गृहीत्वा निर्गच्छेत्तृणकाष्ठेष्टकादिकम्" ॥
"स्तो[4]भादिना बसित्वा तु परभूमावनिश्चितः । यान्येव तृणकाष्ठानि त्विष्टका विनिवेशिताः ॥
"विनिर्गच्छंस्तु तत्सर्वं भूमि[5]स्वामिनि वेदयेत्" । स्तोमो भाटकम् ।

इति वेतनादानम् ॥

अथ संविद्व्यतिक्रमः ।

नारदः (अ. १० श्लो. १)

"पाखंडिनैगमादीनां स्थितिः समय उच्यते । समयस्यानपाकर्म तद्विवादपदं स्मृतम्" ॥

पा[6]खंडिनः वेदमार्गविरोधिनो वाणिज्यादिकराः । नैगमास्तदविरोधिनः । आदिपदेन त्रैविद्या

---

१ य श–नास्य । २ य श–राजानि । ३ द ध य श–भांडा–न्यानवाहने । ४ द ध य श–स्तोमादिना । ५ अ ब क ड फ–स्वामिने विनिवेदयेत् । ६ य श अ ब क ड–पाषंड; ब–पाखंड ।

गृह्यंते । तत्र राजकृत्यमाह **बृहस्पतिः**

“वेदविद्याविदो विप्रान् श्रोत्रियानग्निहोत्रिणः । आहृत्य स्थापयेत्तत्र तेषां वृत्तिं प्रकल्पयेत् ॥

“अनाच्छेद्यकरास्तेभ्यः प्रदद्याद्गृहभूमयः । मुक्तभाव्याश्च नृपतिर्लेखयित्वा स्वशासने” ॥

न आच्छेद्योऽग्राह्यः करो याभ्यस्ता अनाच्छेद्यकराः । मुक्तभाव्या. मुक्तमुत्सृष्टं भाव्यं भूम्यादि फलं[1] यासां ता इत्यर्थः । तेषां च श्रोत्रियादीनां धर्ममाह **याज्ञवल्क्यः** (व्य.१८६)

“निजधर्माविरोधेन यस्तु सामयिको भवेत् । सोऽपि यत्नेन संरक्ष्यो धर्मो राजकृतश्च यः” ॥

नारदः (अ. १० श्लो. २)

“पाखंडिनैगमश्रेणिपूगव्रातगणादिषु । संरक्षेत्समयं राजा दुर्गे जनपदेषु च” ॥

नानाजातीयानामेकजातीयं कर्मकुर्वतां संघाताः श्रेणयः । तेषामेव भिन्नजातीयं कर्म कुर्वतां संघाः पूगाः । व्राताः ज्ञातिसंबंधिबंधूनां संघाताः । त एव कुलानीत्यप्युच्यंते । पाखंडिनो नैगमाश्च व्याख्याताः । एतेषां पाखंड्यादीनां व्रातान्तानां संघा गणाः । एतेषां समयभेदे दंडमाह **याज्ञवल्क्यः** (व्य. १८७)

“गणद्रव्यं हरेद्यस्तु संविदं लंघयेच्च यः । सर्वस्वहरणं कृत्वा तं राष्ट्राद्विप्रवासयेत्” ॥

इति संविद्व्यतिक्रमः ।

अथ क्रीतानुशयः ।

नारदः (अ. ९ श्लो. १)

“क्रीत्वा मूल्येन यः पण्यं क्रेता न बहु मन्यते । क्रीतानुशय इत्येतद्विवादपदमुच्यते” ॥

पण्यपरीक्षावधिमाह स एव (अ. ९।५)

“त्र्यहाद्दोह्यं परीक्षेत पंचाहाद्वाह्यमेव तु । मुक्तावज्रप्रवालानां सप्ताहं स्यात्परीक्षणम् ॥

“द्विपदामर्धमासं च पुंसां तद्द्विगुणं स्त्रियाः । दशाहं सर्वबीजानामेकाहं लोहवाससाम्” ॥

कात्यायनः “भूमेर्दशाहेऽनुशयः क्रेतुर्विक्रेतुरेव वा” । **बृहस्पतिः**

“अतोऽर्वाक्पण्यदोषस्तु यदि संजायते क्वचित् । विक्रेतुः प्रतिदेयं तत्क्रेता मूल्यमवाप्नुयात्” ॥

कात्यायनः

“अविज्ञातं तु यत्क्रीतं दुष्टं पश्चाद्विभावितम् । क्रीतं तत्स्वामिने देयं पण्यं कालेऽन्यथा न तु” ॥

स्वपरीक्षया गृहीते तु **नारदः** (अ. ९ श्लो. २-३) ।

---

[1] य रा- मातृभूम्यादिफलं ।

“क्रीत्वा मूल्येन यः पण्यं दुःक्रीतं मन्यते क्रयी । विक्रेतुः प्रतिदेयं तत्तस्मिन्नेवान्ह्यवीक्षितम्[1] ॥
“द्वितीयेऽह्नि ददत्क्रेता मूल्यात्त्रिंशांशमाहरेत् । द्विगुणं तत्तृतीयेऽह्नि परतः क्रेतुरेव तत्” ॥
नारदः (अ. ९ श्लो. ७)

“परिभुक्तं तु यद्वासः कृष्णरूपं मलीमसम् । सदोषमपि तत्क्रीतं विक्रेतुर्न भवेत्पुनः” ॥

इति क्रीतानुशयः ।

अथ विक्रीयासंप्रदानम् ।

नारदः (अ. ८ श्लो. १)

“विक्रीय पण्यं मूल्येन क्रेतुर्यन्न प्रदीयते । विक्रीयासंप्रदानं तद्विवादपदमुच्यते” ॥

याज्ञवल्क्यः (व्य. २५४)

“गृहीतमूल्यं यः पण्यं क्रेतुर्नैव प्रयच्छति । सोदयं तस्य दाप्योऽसौ दिग्लाभं च दिगागते”॥
दिक् देशांतरम् । तल्लाभो देशांतरीयपण्यलाभः । सोदयं सलाभम् । **स एव** (व्य. २५६)

“राजदैवोपघातेन पण्ये दोषमुपागते[2] । हानिर्विक्रेतुरेवासौ याचितस्याप्रयच्छतः” ॥
स एव (व्य.२५५) “हानिश्चेत्क्रेतृदोषेण क्रेतुरेव हि सा भवेत्” । **नारदः** (८।९)
“दीयमानं न गृह्णाति क्रीत्वा पण्यं च यः क्रयी । विक्रीणानस्तदन्यत्र विक्रेता नापराध्नुयात्”॥

याज्ञवल्क्यः

“मत्तोन्मत्तेन विक्रीतं हीनमूल्येन येन वा । अस्वतंत्रेण मूढेन त्याज्यं तस्य पुनर्भवेत्”॥
अयं च सर्वोऽपि विधिर्मूल्ये दत्ते तुभ्यमेव देयं नान्यस्य इति विक्रेत्रा समये कृते बोध्यः ॥

“दत्तमूल्यस्य पण्यस्य विधिरेष प्रकीर्तितः । अदत्तेऽन्यत्र समयान्न विक्रेतुरतिक्रमः” ॥ इति
नारदोक्तेः (८।१०) । सदोषपण्यविक्रये **याज्ञवल्क्यः**
“ज्ञात्वा सदोषं यः पण्यं विक्रीणीताविचक्षणः । तदेव द्विगुणं दाप्यस्तत्समं विनयं तथा” ॥

इति विक्रीयासंप्रदानम् ।

अथ स्वामिपालविवादः ।

पालदोषेण पश्वादिनाशे **याज्ञवल्क्यः** (व्य. १६५)

“पालदोषविनाशे तु पाले दंडो विधीयते । अर्धत्रयोदशपणः स्वामिने द्रव्यमेव च ” ॥
द्रव्यं गवादि । पश्वादिमरणनिश्चयात्मकमाह **मनुः** (८।२३४)

---

१ छ ज भ-वीक्षितम् । २ ड य श-पुण्यदोष उपागते ।

"कर्णौ चर्म च बालांश्च बस्ति स्नायु च रोचनाम्। पशुस्वामिषु दद्यात्तु मृतेष्वंकाभिदर्शने" ॥ अंकः शृंगादीति **मदनः** । गवादिप्रचारार्थभूभागमाह **याज्ञवल्क्यः** (व्य. १६७)

"धनुःशतं परीणाहो ग्रामाद्ग्रामांतरं भवेत् । द्वे शते खर्वटस्य स्यान्नगरस्य चतुःशतम्" ॥ परीणाहो गवादिप्रचारार्था भूः । अयमेव परीहारः । "धनुःशतं परीहारो ग्रामस्य स्यात्समंततः" इति **मनूक्तेः** (८।२३७) । अनेककारुकृषीवलयुक्तो ग्रामः खर्वटः । बहुकंटकसंतान इति केचित् । परसस्यादिभक्षणे पशुस्वामिनो दंडमाह **याज्ञवल्क्यः** (व्य. १५९-१६१)

"माषानष्टौ तु महिषी सस्यघातस्य कारिणी । दंडनीया तदर्धं तु गौस्तदर्धमजाविकम् ॥

"भक्षयित्वोपविष्टानां यथोक्ताद्द्विगुणो दमः । सममेषां विवीतेऽपि खरोष्ट्रंमहिषीसमम् ॥

"यावत्सस्यं विनश्येत्तु तावत्स्यात्क्षेत्रिणः फलम् । गोपस्ताड्यस्तु गोमी तु पूर्वोक्तं दंडमर्हति"॥ विवीतं तृणकाष्ठादिसंचयस्थलम् । एतदपवदत्**युशना** "अदंड्याश्चोत्सवे गावः श्राद्धकाले तथैव च" ।

व्यासः "आक्रम्य च द्विजैर्भुक्तं परिक्षीणैश्च बांधवैः । गोभिश्च नरशार्दूल वाजपेयाद्विशिष्यते"॥

उशना "गोभिर्विनाशितं धान्यं यो नरः प्रतियाचते । पितरस्तस्य नाश्नंति नाश्नंति त्रिदिवौकसः"॥

इति स्वामिपालविवादः ।

अथ सीमाविवादः ।

सीमाज्ञानोपायानाह **बृहस्पतिः**

"करीषास्थितुषांगारशर्कराश्मकपालिकाः । सिकतेष्टकगोबालकार्पासास्थीनि भस्म च ॥

"प्रक्षिप्य कुंभेष्वेतानि सीमांतेषु निधापयेत्" ।

अत्र साक्षिणां विशेषमाह **याज्ञवल्क्यः** (व्य. १५२)

"सामंता वा समग्रामाश्चत्वारोऽष्टौ दशापि वा । रक्तस्रग्वसनाः सीमां नयेयुः क्षितिधारिणः" ॥

नारदः (११।९)

"नैकः समुन्नयेत्सीमां नरः प्रत्ययवानपि । गुरुत्वादस्य कार्यस्य क्रियैषा बहुषु स्थिता"॥

बृहस्पतिः

"ज्ञातृचिह्नैर्विना साधुरेकोऽप्युभयसंमतः[3] ।

"रक्तमाल्यांबरधरो मृदमादाय मूर्द्धनि । सत्यव्रतः सोपवासः सीमानं दर्शयेन्नरः" ॥

कात्यायनः "सीमाचंक्रमणे कोशे पादस्पर्शे तथैव च । त्रिपक्षपक्षसप्ताहं दैवराजिकमिष्यते" ॥

---

१ य श-खर्वरस्य । २ श य-प्रचारस्य । ३ छ ज त थ द-ज्ञातचिन्हैः । य श-ज्ञातिचिह्नैः ।

मनुः (८।२५७)

"यथोक्तेन नयंतस्ते पूयंते सत्यसाक्षिणः । विपरीतं नयंतस्तु दाप्यास्तु द्विशतं दमम्"॥

नारदः (११।७)

"अथ चेदनृतं ब्रूयुः सामंताः सीमनिर्णये । सर्वे पृथक्पृथग्दंड्या राज्ञा मध्यमसाहसम्"॥

कात्यायनः

"बहूनां तु गृहीतानां न सर्वे निर्णयं यदि । कुर्युर्भयाद्वा लोभाद्वा दाप्यास्तूत्तमसाहसम्" ॥

याज्ञवल्क्यः (व्य. १५३) "अभावे ज्ञातृचिह्नानां राजा सीम्नः प्रवर्तिता" । **मनुः** (८।२६५)

"सीमायामविषह्यायां स्वयं राजा च धर्मवित् । प्रादिशेद्भूमिमेकेषामुपकारादिति स्थितिः"॥

स एव

"निवेशकालादारभ्य गृहद्वारापणादिकम् । येन यावद्यथा भुक्तं तस्य तन्न विचालयेत्"॥

कात्यायनोऽपि

"मेखलाभ्रमनिष्कासगवाक्षान्नोपरोधयेत् । प्रणालीं गृहवास्तुं च पीडयन्दंडभाग्भवेत्" ॥

मेखला भित्तिमूलबंधः । भ्रमो जलनिर्गमः । निष्कासो हर्म्यादिविनिर्गतकाष्ठादिनिर्मितमस्पृष्टभूमिकमुपवेशनस्थलमिति **मदनः** । भूमिनिष्कास इति क्वचित्पाठः । धूमनिर्गमार्थं गवाक्षादीति तदर्थः । आदिपदेन परभित्त्यादि । **स एव**

"निवेशसमयादूर्ध्वं नैते योज्याः कदाचन । दृष्टिपातं प्रणालीं च न कुर्यात्परवेश्मसु"॥

बृहस्पतिः

"वर्चःस्थानं वह्निचयं गर्तोच्छिष्टांबुसेचनम्[1] । अत्यारात्परकुड्यस्य न कर्तव्यं कथंचन"॥

वर्चःस्थानं शौचस्थानम् । अत्याराादतिसमीपे । **कात्यायनः**

"विण्मूत्रोदकसेकं च वह्निश्वभ्रनिवेशनम् । अरत्निद्वयमुत्सृज्य परकुड्यान्निवेशयेत्" ॥

बृहस्पतिः

"यांत्यायांति जना येन पशवश्चानिवारिताः । तदुच्यते संसरणं न रोद्धव्यं तु केनचित्"॥

नारदः (११।१५)

"अवस्करस्थलश्वभ्रभ्रमस्यंदनिकादिभिः । चतुष्पथसुरस्थानराजमार्गान्न रोधयेत्"॥

कात्यायनः

"सर्वे जनाः सदा येन प्रयांति स चतुष्पथः । अनिषिद्धा यथाकालं राजमार्गः स उच्यते"॥

बृहस्पतिः

"यस्तत्र संकरं श्वभ्रं वृक्षारोपणमेव वा । कामात्पुरीषं कुर्याच्च तस्य दंडस्तु माषकः" ॥

मनुः (९।२८२)

"समुत्सृजेद्राजमार्गे यस्त्वमेध्यमनापदि । स द्वौ कार्षापणौ दद्यादमेध्यं चाशु शोधयेत्[2]"॥

---

१ छ च-सेच । २ अ ब क ड व र-च ।

कात्यायनः

"तडागोद्यानतीर्थानि योऽमेध्येन विनाशयेत् । अमेध्यं शोधयित्वा तु दंडयेत्पूर्वसाहसम्" ॥

याज्ञवल्क्यः (व्य. १५५)

"मर्यादायाः प्रभेदे तु सीमातिक्रमणे तथा । क्षेत्रस्य हरणे दंडा अधमोत्तममध्यमाः" ॥

मनुः (८।२६४)

"गृहं तडागमारामं क्षेत्रं वा भीषया हरन् । शतानि पंच दंड्यः स्यादज्ञानाद्विशतो दमः" ॥

कात्यायनः

"सीमामध्ये तु जातानां वृक्षाणां क्षेत्रयोर्द्वयोः । फलं पुष्पं च सामान्यं क्षेत्रस्वामिषु निर्दिशेत्" ॥

स एव

"अन्यक्षेत्रे तु जातानां शाखा यत्रान्यसंस्थिताः । स्वामिनं तं विजानीयाद्यस्य क्षेत्रेषु संस्थिताः" ॥

याज्ञवल्क्यः (व्य. १५७)

"स्वामिने योऽनिवेद्यैव क्षेत्रे सेतुं प्रवर्तयेत् । उत्पन्ने स्वामिनो भोगस्तदभावे महीपतेः" ॥

स एव (व्य. १५६)

"न निषेध्योऽल्पबाधस्तु सेतुः कल्याणकारकः । परभूमिं हरेत्कूपः स्वल्पक्षेत्रे बहूदकः" ॥

न निषेध्य इत्यनुषंगः । **नारदोऽपि** (११।१७)

"परक्षेत्रस्य मध्ये तु सेतुर्न प्रतिषिध्यते । महागुणोऽल्पदोषश्चेद्वृद्धिरिष्टा क्षये सति" ॥

नारदः (११।२०)

"पूर्वप्रवृत्तमुत्सन्नमपृष्ट्वा स्वामिनं तु यः । सेतुं प्रवर्तयेद्यस्तु न स तत्फलभाग्भवेत्" ॥

व्यासः

"क्षेत्रं गृहीत्वा यः कश्चिन्न कुर्यान्न च कारयेत् । स्वामिने स शदं दाप्यो राज्ञे दंडं च तत्समम्" ॥
शदं क्षेत्रोत्पत्त्यर्हफलम् ।

इति सीमावादः ।

अथ वाक्पारुष्यम् ।

बृहस्पतिः

"देशग्रामकुलादीनां क्षेपः पापे नियोजनम् । द्रव्यं विना तु प्रथमं वाक्पारुष्यं तदुच्यते ॥
"भागिनीमातृसंबंध उपपातकशंसनम् । पारुष्यं मध्यमं प्रोक्तं वाचिकं शास्त्रवेदिभिः ॥
"अभक्ष्यापेयकथनं महापातकदूषणम् । पारुष्यमुत्तमं प्रोक्तं तीव्रमर्माभिघट्टनम्" ॥ इति ।

---

१ ध-स्वामिने ।

द्रव्यं विना द्रव्यवैशिष्ट्यं विना केवलं वाक्कृतमेवेत्यर्थः । अभिघट्टनमुद्घाटनम् । **विष्णुः** । "समवर्णाक्रोशने द्वादशपणान्दंड्यः" । **स्मृत्यन्तरे**

"पारुष्यदोषावृतयोर्युगपत्संप्रवृत्तयोः । विशेषश्चेन्न दृश्येत विनयः स्यात्समस्तयोः" ॥

नारदः (१५।९)

"पूर्वमाक्षारयेद्यस्तु नियतं स्यात्स दोषभाक् । पश्चाद्यः सोऽप्यसत्कारी पूर्वे[1] तु विनयो गुरुः" ॥

मनुः (८।२६७)

"शतं ब्राह्मणमाक्रुश्य क्षत्रियो दंडमर्हति । वैश्योऽध्यर्धशतं द्वे वा शूद्रस्तु वधमर्हति" ॥

बृहस्पतिः

"विप्रे शतार्धं दंडस्तु क्षत्रियस्याभिशंसने । विशस्तथाऽर्धपंचाशच्छूद्रस्यार्धत्रयोदश" ॥

शूद्रविषये **स** एव

"धर्मोपदेशकर्ता च वेदोदाहरणान्वितः । आक्रोशकस्तु विप्राणां जिव्हाच्छेदेन दंड्यते" ॥

मनुः (अ. ८ श्लो. २७५)

"मातरं पितरं जायां भ्रातरं श्वशुरं गुरुम् । आक्षारयन् शतं दाप्यः पंथानं चाददद्गुरोः" ॥

भ्राता ज्येष्ठः पित्रादिसाहचर्यात् । मात्रादीनां सापराधत्वे जायायाश्च निरपराधत्वे दंड इति **मिताक्षरादिषु** (पृ. १२७ पं. ३०) । **याज्ञवल्क्यः** (व्य. २०८।२०९)

"बाहुग्रीवानेत्रसक्थिविनाशे वाचिके दमः । शक्तस्तदर्धिकः पादनासाकर्णकरादिषु" ॥

"अशक्तस्तु वदन्नेवं दंडनीयः पणान्दश । तथा शक्तः[2] प्रतिभुवं दाप्यः क्षेमाय तस्य तु" ॥

स एव (व्य. २०५–२११)

"अभिगंताऽस्मि भगिनीं मातरं वा न वेति च । शपंतं दापयेद्राजा पंचविंशतिकं दमम्" ॥

स एव ।

"त्रैविद्यनृपदेवानां दंड उत्तमसाहसः" । **नारदः** (१५।२१)

"पतितं पतितेत्युक्त्वा चौरं चौरेति वा पुनः । वचनात्तुल्यदोषः स्यान्मिथ्या द्विर्दोषतां व्रजेत्" ॥

याज्ञवल्क्यः (व्य. २०४)

"सत्यासत्यान्यथास्तोत्रैर्न्यूनांगेन्द्रियरोगिणाम् । क्षेपं करोति चेद्दण्ड्यः पणानर्द्धत्रयोदश" ॥

उशनाः

"मोहात्प्रमादात्संघर्षात्प्रीत्या वोक्तं मयेति यः । नाहमेवं पुनर्वक्ष्ये दंडार्द्धं तस्य कल्पयेत्" ॥

इति वाक्पारुष्यम् ।

---

१ छ ज–पूर्वं । २ छ ज–तथा–शक्तः योगक्षेमाय ।

नारदः (१५।४)

"परगात्रेष्वभिद्रोहो हस्तपादायुधादिभिः । भस्मादिभिश्चोपघातो दंडपारुष्यमुच्यते" ॥

बृहस्पतिः

"आक्रुष्टस्तु समाक्रोशंस्ताडितः प्रतिताडयन् । हत्वाऽपराधिनं चैव नापराधी भवेन्नरः" ॥ इति।

कात्यायनः

"कर्णघ्राणपदाक्षीणि जिव्हाशिश्नकरस्य च । छेदने चोत्तमो दंडो भेदने मध्यमो भृगुः" ॥

याज्ञवल्क्यः (व्य. २१३–२१४)

"भस्मपंकरजःस्पर्शे दंडो दशपणः स्मृतः । अमेध्यपार्ष्णिनिष्ठ्यूतस्पर्शने द्विगुणः स्मृतः ॥

"समेष्वेवं परस्त्रीषु द्विगुणस्तूत्तमेषु च । हीनेष्वर्द्धदमो मोहमदादिभिरदण्डनम्" ॥

पार्ष्णिः पादपश्चाद्भागः । **कात्यायनः**

"छर्दिमूत्रपुरीषाद्यैरापाद्यः स चतुर्गुणः । षड्गुणः कायमध्ये स्यान्मूर्ध्नि त्वष्टगुणः स्मृतः" ॥

याज्ञवल्क्यः (व्य. २१६)

"उद्गूर्णे हस्तपादे तु दशविंशतिकौ दमौ । परस्परं तु सर्वेषां शस्त्रे मध्यमसाहसः" ॥

स एव (व्य. २१७।२१८)

"पादकेशांशुककरोल्लुंचनेषु पणान्दश । पीडाकर्षांशुकावेष्टपादाध्यासे शतं दमः ॥

"शोणितेन समं दुःखं कुर्वन् काष्ठादिभिर्नरः । द्वात्रिंशतं पणान्दंड्यो द्विगुणो दर्शनेऽसृजः" ॥

पीडेत्यादि अंशुकेनावेष्ट्य दृढमाकृष्य पादेनाध्यासे शतमित्यर्थः । **स** एव (व्य.२१९।२१५)

"करपाददतो भंगे भेदने कर्णनासयोः । मध्यो दंडो व्रणोद्भेदे मृतकल्पहते तथा ॥

"विप्रपीडाकरं छेद्यमंगमब्राह्मणस्य तु । उद्गूर्णे प्रथमो दण्डः संस्पर्शे तु तदार्धिकः" ॥

मनुः (८।२७९–२८०)

"येनकेनचिदंगेन हिंस्याच्छ्रेयांसमंत्यजः । छेत्तव्यं तत्तदेवास्य तन्मनोरनुशासनम् ॥

"पाणिमुद्यम्य दंडं वा पाणिच्छेदनमर्हति" । **कात्यायनः**

"वाक्पारुष्ये यथैवोक्ताः प्रातिलोम्यानुलोमतः । तथैव दंडपारुष्ये पात्या दंडा यथाक्रमम्" ॥

विष्णुः "एकं बहूनां निघ्नतां प्रत्येकश उक्तो दंडो द्विगुणः" ॥ **कात्यायनः**

"देहेंद्रियविनाशे तु यथा दंडं प्रकल्पयेत् । तथा तुष्टिकरं देयं समुत्थानं च पण्डितैः" ॥

तुष्टिकरं ताडिततोषकरम् । समुत्थानमौषधादिमूल्यं च पंडितैरभिज्ञैः कल्पितं देयमित्यर्थः ।

पशुताडनादौ **याज्ञवल्क्यः** (व्य. २२५-२२६)

"दुःखे च शोणितोत्पादे शाखांगच्छेदने तथा । दण्डः क्षुद्रपशूनां तु द्विपणप्रभृतिः क्रमात् ॥

"लिंगस्य छेदने मृत्यौ मध्यमो मूल्यमेव च । महापशुषु चैतेषु स्थानेषु द्विगुणो दमः" ॥

वृक्षोपघाते **मनुः** (८।२८५)

"वनस्पतीनां सर्वेषामुपभोगो यथा यथा । तथा तथा दमः कार्यो हिंसायामिति धारणा" ॥

इति दण्डपारुष्यम् ।

---

१ **य श**-अस्मादिभिः । २ **अ ब क ड फ य श**-द्विगुणः प्रभृति ।

2833
எண்....१०१........
தேதி..........

अथ स्तेयम् ।

तदुपयोगितया त्रिविधं द्रव्यमाह **नारदः** (अ. १४ श्लो. १४-१६)

"मृद्भांडासनखट्वास्थिदारुचर्मतृणादि यत् । शमीधान्यं कृतान्नं च क्षुद्रद्रव्यमुदाहृतम् ॥
"वासः कौशेयवर्जं च गोवर्जं पशवस्तथा । हिरण्यवर्जं लोहं च मध्यं व्रीहियवादि च ॥
"हिरण्यरत्नकौशेयं स्त्रीपुंगोगजवाजिनः । देवब्राह्मणराज्ञां च विज्ञेयं द्रव्यमुत्तमम्" ॥

तत्र प्रकाशतस्करांस्तावदाह **स** एव

"नैगमा वैद्यकितवाः सभ्योत्कोचकवंचकाः । दैवोत्पातकराः क्षुद्राः शिल्पज्ञाः प्रतिरूपकाः ॥
"अक्रियाकारिणश्चैव मध्यस्थाः कूटसाक्षिणः । प्रकाशतस्करा ह्येते तथा कुहकजीविनः"" ॥

स्मृत्यन्तरेऽपि[1]

"प्रकाशवंचकास्तत्र कूटमानतुलाश्रिताः । उत्कोचकाः सोपधिका वंचकाः पापयोषितः ॥
"प्रतिरूपकराश्चैव मंगलादेशवृत्तयः । इत्येवमादयो ज्ञेयाः प्रकाशास्तस्करा भुवि" ॥

बृहस्पतिः

"प्रच्छाद्य दोषं व्यामिश्र्य पुनः संस्कृत्य विक्रयी । पण्यं तद्द्विगुणं दाप्यो वणिग्दत्तं[2] च तत्समम् ॥
"अज्ञातौषधिमंत्रस्तु यस्तु व्याधेरतत्ववित् । रोगिभ्योऽर्थं समादत्ते स दण्ड्यश्चोरवद्भिषक् ॥
"कूटाक्षदेविनः क्षुद्रा राजभाव्यहराश्च ये । गणका वंचकाश्चैव दंड्यास्ते कितवाः स्मृताः ॥
"अन्यायवादिनः सभ्यास्तथैवोत्कोचजीविनः । विश्वस्तवंचकाश्चैव निर्वास्याः सर्व एव ते ॥
"ज्योतिर्ज्ञानं तथोत्पातमविदित्वा तथा नृणाम् । शकुनादि च ये ब्रूयुर्विनेयास्ते प्रयत्नतः ॥
"दंडाजिनादिभिर्युक्तमात्मानं दर्शयंति ये । हिंसन्ति छद्मना नृणां वध्यास्ते[3] राजपूरुषैः ॥
"स्वल्पमूल्यं तु संस्कृत्य नयंति बहुमूल्यताम् । ये चाज्ञकान्[4] वंचयंति दंड्यास्तेऽर्थानुसारतः ॥
"हेमरत्नप्रवालाद्यान्कृत्रिमान्कुर्वते तु ये । क्रेतुर्मूल्यं प्रदाप्यास्ते राज्ञा च द्विगुणं दमम् ॥
"मध्यस्था वंचकाः स्युश्चेद्रागलोभादिना यदा । साक्षिणश्चान्यथा ब्रूयुर्दाप्यास्ते द्विगुणं दमम्" ॥

व्यासः

"साधनाद्यन्विता रात्रौ यदि प्रच्छन्नचारिणः । अविज्ञातनिवासाश्च ज्ञेयाः प्रच्छन्नतस्कराः" ॥

स एव

"उत्क्षेपकः संधिभेत्ता पांथमुद्ग्रंथिमोचकः । स्त्रीपुंगोऽश्वपशुस्तेयी चौरो नवविधः स्मृतः" ॥

संधिभित्यादेः । **याज्ञवल्क्यः** (व्य. २७४)

---

१ य श–नारदोऽपि । २ छ ज–दत्वा । य श–दत्तं । ३ अ ब क–बध्याः । ४ अ ड–अन्यकान् । बालकान् ।

"उत्क्षेपकग्रंथिभेदौ करसंदंशहीनकौ । कार्यौ द्वितीयापराधे करपादविहीनकौ"॥ संदंशः तर्जन्यंगुष्ठौ । **मनुः** (अ. ९ श्लो. २७६)

"संधिं भित्वा तु ये चौर्यं रात्रौ कुर्वंति तस्कराः । तेषां छित्वा नृपो हस्तौ तीक्ष्णशूले निवेशयेत्"॥

बृहस्पतिः

"तथा पांथमुषो वृक्षे गले बध्वाऽवलंबयेत्" ।

"अंगुलीग्रन्थिभेदस्य छेदयेत्प्रथमे ग्रहे । द्वितीये हस्तचरणौ तृतीये वधमर्हति" ॥ अंगुली तर्जन्यंगुष्ठौ । द्रव्यं गृहीत्वा चौरपलायने विशेषमाह **नारदः** (प्रकीर्णके १६–१७)

"गोचरे यस्य मुष्येत तेन चौरः प्रयत्नतः । ग्राह्यो दाप्योऽथवा द्रव्यं पदं यदि न निर्गतम् ॥

"निर्गते पुनरेतस्मान्न चेदन्यत्र पातितम् । सामन्तान्मार्गपालांश्च दिक्पालांश्चैव दापयेत्" ॥

याज्ञवल्क्योऽपि (व्य. २७२)

"स्वसीम्नि दद्याद्ग्रामस्तु पदं वा यत्र गच्छति । पञ्चग्रामी बहिः क्रोशाद्दशग्राम्यथवा पुनः"॥ इति ।

स्त्रीहरणे **व्यासः**

"स्त्रीहर्ता लोहशयने दग्धव्यो वै कटाग्निना । नरहर्ता हस्तपादौ छित्वा स्थाप्यश्चतुष्पथे" ॥

बृहस्पतिः "गोहर्तुर्नासिकां छित्वा वधांतामिति वर्जयेत्" । **नारदः** (परि. २८)

"सर्वस्वं हरतो नारीं कन्यां तु हरतो वधः । वाजिवारणलोहानां चाददीत बृहस्पतिः"॥ सर्वस्वमित्यनुषंगः । **व्यासः** "पशुहर्तुस्त्वर्द्धपादं तीक्ष्णशस्त्रेण कर्तयेत्" । **नारदः** (परि. २९)

"महापशूंस्तेनयतो दण्डमुत्तमसाहसम् । मध्यमं मध्यमपशून्पूर्वं क्षुद्रपशून्कृते" ॥

मनुः (८।३२०)

"धान्यं दशभ्यः कुंभेभ्यो हरतोऽप्यधिके वधः । शेषेष्वेकादशगुणं दाप्यस्तस्य च तद्धनम्" ॥ कुंभो विंशतिप्रस्थः। **स** एव(८।३२३) "मुख्यानां चैव रत्नानां हरणे वधमर्हति"। **नारदः**(परि.२७)

"सुवर्णरजतादीनामुत्तमानां च वाससाम् । रत्नानां चैव सर्वेषां शतादभ्यधिके वधः" ॥

मनुः (अ.३२१श्लो.३२२)

"सुवर्णरजतादीनामुत्तमानां च वाससाम् । पञ्चाशतस्त्वभ्यधिके हस्तच्छेदनमिष्यते ॥

"शेषेष्वेकादशगुणं मूल्याद्दंडः प्रकल्पयेत्" ।

याज्ञवल्क्यः (व्य.२७०) "सचिन्हं ब्राह्मणं कृत्वा स्वराष्ट्राद्विप्रवासयेत्" । **मनुः**(अ. ९ श्लो.२४०)

"प्रायश्चित्तं च कुर्वाणाः पूर्वे वर्णा यथोदितम् । नांक्या राज्ञा ललाटे तु दाप्यास्तूत्तमसाहसम्"

याज्ञवल्क्योऽपि (व्य. २७०) "चौरं प्रदाप्यापहृतं घातयेद्विविधैर्वधैः" । **नारदः**

"भक्तावकाशदातारः स्तेनानां ये प्रसर्पताम् । शक्ताश्च ये उपेक्षन्ते तेऽपि तद्दोषभागिनः" । तद्दण्डभागिनश्च ।

इति स्तेयम् ।

अथ साहसम् ।

तत्स्वरूपं **नारदेनोक्तम्** । (अ.१४ श्लो.१)

"सहसा क्रियते कर्म यत्किंचिद्बलदर्पितैः । तत्साहसमिति प्रोक्तं सहो बलमिहोच्यते" ॥

बृहस्पतिः

"मनुष्यमारणं चौर्यं परदाराभिमर्शनम् । पारुष्यमुभयं चेति साहसं स्याच्चतुर्विधम्" ॥

उभयं वाक्पारुष्यं दण्डपारुष्यम् च इति । **नारदः** (१४।४-६)

"फलमूलोदकादीनां क्षेत्रोपकरणस्य च । भंगाक्षेपोपमर्दाद्यैः प्रथमं साहसं स्मृतम् ॥

"वासःपश्वन्नपानानां गृहोपकरणस्य च । एतेनैव प्रकारेण मध्यमं साहसं स्मृतम् ॥

"व्यापादो विषशस्त्राद्यैः परदाराभिमर्शनम् । प्राणोपरोधि यच्चान्यदुक्तमुत्तमसाहसम्" ॥

याज्ञवल्क्यः (व्य. २७३)

"बन्दिग्राहांस्तथा वाजिकुंजराणां च हारिणः । प्रसह्य घातिनश्चैव शूलानारोपयेन्नरान्[1]" ॥

बृहस्पतिः

"प्रकाशघातका ये तु तथा चोपांशुघातिकाः[2] । ज्ञात्वा सम्यग्धनं हृत्वा हंतव्या विविधैर्वधैः" ॥ इति ।

स एव

"एकस्य बहवो यत्र प्रहरन्ति रुषान्विताः[3] । मर्मप्रहारको[4] यस्तु घातकः स उदाहृतः" ॥

कात्यायनः

"आरंभकृत्सहायश्च तथा मार्गानुदेशकः । आश्रयः शस्त्रदाता[5] च भक्तदाता विकर्मिणाम् ॥

"युद्धोपदेशकश्चैव तद्विनाशप्रवर्तकः । उपेक्षाकार्ययुक्तश्च दोषवक्ता[6]ऽनुमोदकः ॥

"अनिषेद्धा क्षमो यः स्यात्सर्वे ते कार्यकारिणः । यथा शक्त्यानुरूपं तु दण्डमेषां प्रकल्पयेत्" ॥

विप्रस्य[7] दण्डे विशेषमाह **नारदः**

"अविशेषेण सर्वेषामेष दंडविधिः स्मृतः । वधादृते ब्राह्मणस्य न वधं ब्राह्मणोऽर्हति ॥

"शिरसो मुंडनं दंडस्तस्य निर्वासनं पुरात् । ललाटे चाभिशस्तांकः प्रयाणं गर्दभेन च" ॥ इति ।

आततायपि विप्रो न वध्यः । "नाततायिवधे दोषोऽन्यत्र गोब्राह्मणादिति" **सुमंतूक्तेः** । **कात्यायनः**

"आततायिनि चोत्कृष्टे तपःस्वाध्यायसंयुते । वधस्तत्र तु नैव स्यात्पापे हीने वधो भृगुः" ॥

आततायिन आह **स** एव

१ अ ब क ड फ-छ ज-नृपः । २ छ ज-पातका । ३ अ ब छ ज-तृषान्विताः । ४ अ ड-मर्मप्रहारकारात्तु ५ अ ड-छ ज-शास्त्रदाता । ६ य श-दोषनक्ता । ७ अ ड-विप्रस्य ।

"उद्यतासिविषाग्निश्च शापोद्यतकरस्तथा। आथर्वणेन हंता च पिशुनश्चापि राजनि॥

"भार्यातिक्रमकारी च रंध्रान्वेषणतत्परः। एवमाद्यान्विजानीयात्सर्वांश्चैवाततायिनः"॥

वसिष्ठोऽपि (परिशिष्टे)

"अग्निदो गरदश्चैव शस्त्रपाणिर्धनापहः। क्षेत्रदारहरश्चैव षडेते त्वाततायिनः"॥

यत्तु **मनुः** (८।३५०)

"गुरुं वा बालवृद्धौ वा ब्राह्मणं वा बहुश्रुतम्। आततायिनमायांतं हन्यादेवाविचारयन्"॥

इति। यच्च **कात्यायनः**

"आततायिनमायांतमपि वेदांतपारगम्[1]। जिघांसंतं जिघांसीयान्न तेन ब्रह्महा भवेत्॥" इति तदपिशब्दाद्वाशब्दाच्च ब्राह्मणभिन्नाततायिवधपरम्। ब्राह्मणग्रहणं तु कैमुतिकन्यायार्थम्। आततायी ब्राह्मणोऽपि वध्यः किमुतान्य इति **मिताक्षरायाम्** (पृ. २६ पं. २३) "उद्यम्य शस्त्रमायांतं भ्रूणमप्याततायिनम्। निहत्य भ्रूणहा न स्यादहत्वा भ्रूणहा भवेत्"॥ इति **गालवोक्तेः**[2]।

"स्वाध्यायिनं कुले जातं यो हन्यादाततायिनम्। अहत्वा भ्रूणहा स स्यान्न हत्वा भ्रूणहा भवेत्"॥

इति **बृहस्पत्युक्तेश्च**। स्ववधार्थमागच्छन्नाततायी ब्राह्मणोऽपि वध्य एव। क्षेत्रदारादिहरो ब्राह्मणो न वध्यः। क्षत्रियादिस्तु तादृशोऽपि वध्य इति **चंद्रिकाशयः**। युक्तश्चायम्। **मनुकात्यायनगालवबृहस्पति**वचसां स्ववधोद्यताततायिविशेषविषयतया सामान्यविषययोः पूर्वोक्त**सुमंतुकात्यायन**वचसोर्बाधस्योचितत्वात्। यत्तु **बृहस्पतिः**

"आततायिनमुत्कृष्टं वृत्तस्वाध्यायसंयुतम्। यो न हन्याद्वधप्राप्तं सोऽश्वमेधफलं लभेत्"॥ इति तदपि स्ववधोद्यतभिन्नाततायिपरम्। किं च। "आततायिद्विजाग्र्याणां धर्मयुद्धे न हिंसनमिति" **कलौ** वधोद्यतस्याततायिनो विप्रस्य हननं निषिद्धम्। तस्य विधितोऽप्राप्ते कलौ निषेधो व्यर्थः स्यात्। सर्वेषामपि कलिनिषेधानां विधिप्राप्तगोचरत्वस्य "इमान्धर्मान्कलियुगे वर्ज्यानाहुर्मनीषिण" इति धर्मपदस्वरसेन सर्वनिबंधेषु व्यवस्थापितत्वात्। अतः कलौ स्ववधोद्यतोऽप्याततायी विप्रो न वध्यः। युगांतरे तु वध्य एव। अन्यस्त्वाततायिविप्रः सर्वेष्वपि युगेष्ववध्यः[3]। क्षत्रियादिस्त्वाततायी सर्वोऽपि सर्वयुगेषु वध्य इति दिक्।

हीनमध्योत्कृष्टद्रव्यहरणे दंडमाह **बृहस्पतिः**

"क्षेत्रोपकरणं चैव पुष्पमूलफलानि च। विनाशयन्हरन् दंड्यः शताद्यमनुरूपतः॥

"पशुवस्त्रान्नपानानि गृहोपकरणं तथा। हिंसयंश्चोरयन् शास्यो द्विशताद्यं दमं तथा॥

"स्त्रीपुंगोहेमरत्नानि देवविप्रधनं तथा। यौषेयं चोत्तमद्रव्यमेषां मूल्यसमो दमः"॥

---

१ य श अ ड छ-वेदान्तग रणं। २ अ ड क-बृहस्पत्युक्तं। ३ छ जे-वध्यः।

"द्विगुणो वा कल्पनीयः पुरुषापेक्षया नृपैः । हर्ता वा घातनीयः स्यात्प्रासंगविनिवृत्तये" ॥ यौषेयं स्त्रीधनम् । वाशब्द एवार्थे । अत्र "विनाशयन् हर्तेति" पदस्वरसात्साहसविषयमेतद्वच इति **मदनः** । साहसप्रयोजकस्य दंडमाह **याज्ञवल्क्यः** (व्य. २३१)

"यः साहसं कारयति स दाप्यो द्विगुणं दमम् । यश्चैवमुक्त्वाऽहं दाता कारयेत्स चतुर्गुणम्"। द्वैगुण्यं चातुर्गुण्यं वा साक्षात्कर्तृदंडापेक्षया । साध्वीं विप्रां बलाद्गच्छतो दंडमाह **मनुः** (अ. ८।३७८) "सहस्रं ब्राह्मणो दंड्यो विप्रां गुप्तां बलाद्व्रजन्" ।

तादृश्यां विप्रायां क्षत्रियादेस्तु **बृहस्पतिराह**

"सहसा कामयेद्यस्तु धनं तस्याखिलं हरेत् । उत्कृत्य लिंगं वृषणौ भ्रामयेद् गर्दभेन तु"॥ कामयेत्परपत्नीं गच्छेत् । क्षत्रियादीनामनुलोमानां प्रतिलोमानां च बलात्सजातीयभार्यागमने दंडमाह **कात्यायनः**

"स्त्रीषु कृतोपभोगः स्यात्प्रसह्य पुरुषो यदा । वधे तस्य[3] प्रवर्तेत कार्यातिक्रमणं हि तत्" ॥

स एव

"अनिच्छंती तु या भुक्ता गुप्तां तां वासयेद्गृहे । मलिनांगीमधःशय्यां पिंडमात्रोपजीविनीम्" ॥

स एव

"हीनवर्णोपभुक्ता या त्याज्या वध्याऽथवा भवेत्" । वधास्त्विच्छंत्यां बोध्यः । हीनमध्योत्तमसाहसेषु दंडमाह **नारदः** (१४।७)

"तस्य दंडः क्रियापेक्षः प्रथमस्य शतावरः । मध्यमस्य च शास्त्रज्ञैर्दृष्टः पंचशतावरः ॥

"उत्तमे साहसे दंडः सहस्रावर इष्यते ।

"वधः सर्वस्वहरणं पुरान्निर्वासनांकने । तदंगच्छेद इत्युक्तो दंड उत्तमसाहसः" ॥ इति । वधच्छेदनाद्युपदेशस्तु राजानं प्रति नान्यस्य तस्यैव दण्डकरणेऽधिकारात् ।

इति साहसम् ।

अथ स्त्रीसंग्रहणम् ।

बलात्परभार्यागमनस्य साहसत्वात्तत्र पूर्वमेव दंड उक्तः । छलेन सजातीयपरभार्यागमने त्वाह **बृहस्पतिः**

"छद्मना कामयेद्यस्तु तस्य सर्वहरो दमः । अंकयित्वा भगांकेन पुरान्निर्वासयेत्ततः" । सर्वहरः सर्वस्वहरः । अयं च दंडः समायाम् । हीनायामेतदर्द्धम् । उत्तमायां वधः । तथा च **स** एव

---

१ अ ब क ड य श-प्रसङ्ग । २ य श-वांछेत् । ३ अ ड य य छ ज थ -तत्र । ४ अ ड य श छ ज थ-कारयेत् ।

"दमो नेयः समायां यो हीनायामर्धिकस्ततः। पुंसः कार्योऽधिकायां तु गमने संप्रमापणम्" ॥
हीनमध्योत्तमत्रिविधस्त्रीसंग्रहणे दंडमाह **स** एव

"त्रयाणामपि चैतेषां प्रथमो मध्य उत्तमः। विनयः कल्पनीयः स्यादधिकोऽपि बलाद्गृहः"॥
दुर्वृत्तस्य परस्त्रिया सह संभाषणे दंडमाह **मनुः** (अ. ८ श्लो. ३५४)

"परस्य पत्न्या पुरुषः संभाषे योजयेत्सह। पूर्वमाक्षारितो दोषैः प्राप्नुयात्पूर्वसाहसम्" ॥
पित्रादिभिर्निवारितयोः स्त्रीपुंसोः संभाषणे दंडमाह **याज्ञवल्क्यः** (व्य. २८६)

"स्त्री निषेधे शतं दण्ड्या द्विशतं तु दमं पुमान्। प्रतिषेधे तयोर्दण्डो यथा संग्रहणे तथा"॥
प्रत्येकनिषेधविषयं पूर्वमर्धम्। उभयनिषेधे उत्तरम्। उभयोरनुरागकृतसंभोगे दंडमाह **याज्ञवल्क्यः** (व्य. २८६)

"सजातावुत्तमो दंड आनुलोम्ये तु मध्यमः। प्रातिलोम्ये वधः पुंसो नार्याः कर्णादिकर्तनम्"॥
कात्यायनः

"सर्वेषु चापराधेषु पुंसो योऽर्थ[3]दमः स्मृतः। तदर्धं योषितो दद्युर्वधे पुंसोंऽगकर्तनम्" ॥
व्यभिचारितविप्रागमने तु **मनुः**(अ.८श्लो. ३७८) "शतानि पंच दंड्यः स्यादिच्छंत्या सह संगतः"।

इदं सजातीयापरम्। व्यभिचरितास्वनुलोमासु गमनेऽपि **स** एव (अ. ८ श्लो. ३८५)
"अगुप्ते वैश्यराजन्ये शूद्रां वा ब्राह्मणो व्रजन्। शतानि पंच दंड्यः स्यात्सहस्रं त्वंत्यजस्त्रियम्"॥
यत्तु **मनुः** (८।३८३)

"सहस्रं ब्राह्मणो दंडं दाप्यो गुप्ते[6] तु ते व्रजन्" इति तत्साध्वीपरम्। शूद्रस्य प्रातिलोम्येन गमने दंडमाह **मनुः** (अ. ८ श्लो. ३७४)

"शूद्रो गुप्तमगुप्तं वा द्वैजातं वर्णमावसन्। अगुप्तं लिंगसर्वस्वं गुप्तं सर्वेण हीयते" ॥
शूद्रो अगुप्तां द्विजां गच्छंल्लिंगच्छेदनं सर्वस्वहरणं च गुप्तां चेद्वधोऽधिक इति चार्हति। गुप्तां तु गच्छन्सर्वस्वहरणं वधं चार्हतीत्यर्थः। **गौतमः** (अ. १२ सू. २)
"आचार्यस्त्र्यभिगमने लिंगोद्धारः सर्वस्वहरणं च गुप्ता चेद्वधोधिक" इति। **मनुः** (अ.८।३७६)

"ब्राह्मणीं तु यदाऽगुप्तां गच्छेतां वैश्यपार्थिवौ। वैश्यं पंचशतं कुर्यात्क्षत्रियं तु सहस्रिणम्"॥
स एव (अ. ८ श्लो. ३७७)

"उभावपि हि तावेव ब्राह्मण्यां गुप्तया सह। विप्लुतौ शूद्रवद्दंड्यौ दग्धव्यौ वा कटाग्निना"॥
स एव (अ. ८ श्लो. ३८२)

"वैश्यश्चेत्क्षत्रियां गुप्तां वैश्यां वा क्षत्रियो व्रजेत्। यो ब्राह्मण्यामगुप्तायां तावुभौ दंडमर्हतः"॥

---

१ अ ब ड र-च छ न ध-मध्यमोऽपि। २ य श-द्रविणाधिके। ३ य श-अर्धदमः। ४ र य श-अव्यभिचारिसु चारितासु ५ त य श- गुप्तः। ६ अ ब क ड र ल फ-ज छ ज त थ द ध-गुप्ते विद्क्षत्रिये व्रजन्। ७ व य श त च-गुप्तां।

अगुप्तब्राह्मणीगमने यो दंडः स इत्यर्थः । **वसिष्ठः** (अ. २१ सू. ३) "राजन्यश्चेद्ब्राह्मणीमभिगच्छेच्छरपत्रैर्वेष्टयित्वा राजन्यमग्नौ प्रास्येदेवं वैश्यो राजन्यायां मैथुनमाचरन् शूद्रस्तु राजन्यवैश्ययोरिति" । **नारदः** (अ. १२ श्लो. ७३–७५)

"माता मातृष्वसा श्वश्रूर्मातुलानी पितृष्वसा । पितृव्यसखिशिष्यस्त्री भगिनी तत्सखी स्नुषा ॥

"दुहिताऽऽचार्यभार्या च सगोत्रा शरणागता । राज्ञी प्रव्रजिता धात्री साध्वी वर्णोत्तमा च या॥

"आसामन्यतमां गच्छन्गुरुतल्पग उच्यते । शिश्नस्योत्कर्तनात्तत्र नान्यो दंडो विधीयते"॥

याज्ञवल्क्योऽपि (व्य. २३२–२३३)

"पितुः स्वसारं मातुश्च मातुलानीं स्नुषामपि । मातुः सपत्नीं भगिनीमाचार्यतनयां तथा ॥

"आचार्यपत्नीं स्वसुतां गच्छंस्तु गुरुतल्पगः । छित्त्वा लिंगं वधस्तस्य सकामायाः स्त्रिया अपि"॥

अयं च दंडो न ब्राह्मणस्य

"परदाराभिमर्शे तु प्रवृत्तं तु महीपतिः । उद्वेजनकरैर्दंडैश्चिन्हयित्वा प्रवासयेत् ॥

"अब्राह्मणः संग्रहणे प्राणांतं वधमर्हति" इति ब्राह्मणाधिकारे **बृहस्पतिवचनात्** । **शंखलिखितौ** "येनयेनांगेनापराधं कुर्यात्तत्तदस्य छेत्तव्यमन्यत्र ब्राह्मणात्" ।

ब्राह्मणस्य दास्यादिगमने दंडमाह **याज्ञवल्क्यः** (व्य. २९०)

"अवरुद्धासु दासीषु भुजिष्यासु तथैव च । गम्यास्वपि पुमान्दाप्यः पंचाशत्पणिकं दमम्" ॥

अवरुद्धाः स्वामिना पुरुषान्तरं प्रतिगन्तुं निषिद्धाः । **नारदः** (अ. १२ श्लो. ७८–७९)

"स्वैरिण्यब्राह्मणी वेश्या दासी निष्कासिनी च या । गम्याः स्युरानुलोम्येन स्त्रियो न प्रतिलोमतः॥

"आस्वेव तु भुजिष्यासु दोषः स्यात्परदारवत्" । अब्राह्मणीति स्वैरिणीविशेषणम् ॥

स्वैरिणी स्वतन्त्रा पुंश्चली । निष्कासिनी कुटुम्बान्निर्गता पुंश्चली

याज्ञवल्क्यः (अ. व्य. श्लो. २९४)

"अन्त्याभिगमने त्वङ्कयः कुबन्धेन[1] प्रवासयेत् । शूद्रस्तथाऽङ्कय एव स्यादन्त्यस्यार्यागमे वधः"॥

स्त्रीकृते सङ्ग्रहणे तस्या दण्डमाह **नारदः**

"गृहमागत्य या नारी प्रलोभ्य स्पर्शनादिना । कामयेत्तत्र सा दण्ड्या नरस्यार्धदमः स्मृतः" ॥

ब्राह्मण्यादीनां शूद्रादिगमने दण्डमाह **यमः**

"वृषलं सेवते या तु ब्राह्मणी मदमोहिता । तां श्वभिः खादयेद्राजा संस्थाने वध्यघातिनाम् ॥

"वैश्यं वा क्षत्रियं वाऽपि ब्राह्मणी सेवते तु या । शिरसो मुण्डनं तस्याः प्रयाणं गर्दभेन तु" ॥

---

१ अ ब क ड फ–कुबन्धेन ।

वृषलः शूद्रः । बध्यघातिनः सौनिकास्तेषां स्थाने इत्यर्थः । अयं च दण्डोऽत्यासक्ताविति **चन्द्रिकायाम्** । व्यभिचारनिश्चयोपायमाह **याज्ञवल्क्यः** (व्य. अ. श्लो. २८३)

"पुमान्संग्रहणे ग्राह्यः केशाकेशि परस्त्रियाः । सद्यो वा कामजैश्चिह्नैः प्रतिपत्तौ द्वयोस्तथा"॥

द्वयोरित्यनेनान्यतरेण प्रतिपन्नेऽपि व्यभिचारे न निश्चयः । दूषण आह **याज्ञवल्क्यः** (व्य. अ. श्लो. २८९)

"शतं स्त्रीदूषणे दद्याद्द्वे तु मिथ्याभिशंसने । पशून् गच्छञ्छतं दाप्यो दीनां स्त्रीं गां च मध्यमम्"॥

तथा (व्य. अ. श्लो. २९३)

"अयोनौ गच्छतो योषां पुरीषं वाऽभिमेहतः । चतुर्विंशतिको दण्डस्तथा प्रव्रजितागमे" ॥

दीनां दुःखितां स्वपत्नीमपि । स्त्रीसम्मुखं पुरीषादि कुर्वत इत्यर्थः ।

इति स्त्रीसंग्रहणम् ।

अथ स्त्रीपुंधर्मः ।

तत्र भर्तुः सगुणपत्नीत्यागे दण्डमाह

"अनुकूलामवाग्दुष्टां दक्षां साध्वीं पतिव्रताम् । त्यजन् भार्यामवस्थाप्यो राज्ञा दण्डेन वै पतिः"॥

याज्ञवल्क्यः (आचारे ७६ श्लोकः)

"आज्ञासम्पादिनीं दक्षां वीरसूं प्रियवादिनीम् । त्यजन् दाप्यस्तृतीयांशमद्रव्यो भरणं स्त्रियाः"॥

स्त्रियं प्रत्याह **स** एव (आचारे ७७ श्लोकः)

"स्त्रीभिर्भर्तृवचः कार्यमेष धर्मः परः स्त्रियाः । आ शुद्धेः सम्प्रतीक्ष्यो हि महापातकदूषितः" ॥

इति स्त्रीपुंधर्मः ।

अथ द्यूतसमाह्वयौ ।

याज्ञवल्क्यः (व्य. अ. श्लो. २०१)

"प्राप्ते नृपतिर्नां भागे प्रसिद्धे धूर्तमण्डले । जितं ससभिके स्थाने दापयेदन्यथा न तु" ॥

प्रसिद्धे अप्रच्छन्ने । धूर्तमण्डले द्यूतस्थाने । सभिको राज्ञा कृतो द्यूताध्यक्षः । एवं प्रकारेण जितं राजा दापयेन्नान्यदि[3]त्यर्थः । द्यूते कपटकर्तुर्दण्डमाह **स** एव (व्य. अ. श्लो. २०२)

---

१ त र ल ज-चैव । २ पुरुषम्" इति याज्ञवल्कीये पाठः । ३ अ ब क ड क-अन्यथा ।

"राज्ञा सचिह्नं निर्वास्याः कूटाक्षोपधिदेविनः"। उपधिः छलम् । राजाज्ञां विना द्यूते दण्डमाह **मनुः** (अ. ९ श्लो. २२४)

"द्यूतं समाह्वयं चैव यः कुर्यात्कारयेत वा । सर्वांस्तान्घातयेद्राजा शूद्रांश्च द्विजलिङ्गिनः"॥

द्विजलिंगमुपवीतवेदपाठादि ।

द्यूतधर्मं समाह्वयेऽतिदिशति **याज्ञवल्क्यः** (व्य.अ. श्लो. २०३)

"एष एव विधिर्ज्ञेयः प्राणिद्यूते समाह्वये" । प्राणिद्यूत इति समाह्वयविशेषणम् । ताद्भिन्न[१] इत्यर्थः ।

इति द्यूतसमाह्वयौ ।

अथ प्रकीर्णकम् ।

याज्ञवल्क्यः (व्य. २९५-२९६)

"ऊनं वाऽप्यधिकं वाऽपि लिखेद्यो राजशासनम् । पारदारिकचौरौ वा मुञ्चतो दंड उत्तमः ॥

"अभक्ष्येण द्विजं दुष्यन् दंड्य उत्तमसाहसम् । मध्यमं क्षत्रियं वैश्यं प्रथमं शूद्रमर्धकम्" ॥

अभक्ष्यं सुरामूत्रपुरीषादि । **स** एव (व्य. २९७)

"कूटस्वर्णव्यवहारी विमांसस्य च विक्रयी । अंगहीनस्तु कर्तव्यो दाप्यश्चोत्तमसाहसं ॥

विमांसं गवादिमांसम्[२] । च शब्देनाङ्गच्छेदनमपीति **मिताक्षरायाम्** (पृ. १५७पं.१७) तथा

"शक्तो ह्यमोक्षयन् स्वामी दंष्ट्रिणां शृंगिणां तथा । प्रथमं साहसं दण्ड्यो विक्रुष्टे द्विगुणं तथा"॥

विक्रोशः क्रंदनम् । **मनुः** (अ. ८।२९६-२९८)

"मनुष्यमारणे क्षिप्रं चोरवत्किल्बिषी भवेत् । प्राणभृत्सु महत्स्वर्द्धं गोगजोष्ट्रहयादिषु ॥

"क्षुद्रकाणां पशूनां तु हिंसने द्विशतो दमः । पञ्चाशत्तु भवेद्दण्डं शुभेषु मृगपक्षिषु ॥

"गर्दभाजाविकान्हंतुर्दंडः स्यात्पञ्चमाषकः । माषकस्तु भवेद्दंडः श्वशूकरनिपातने" ॥इति । अयं च दंडो हतमूल्यदानानन्तरं बोध्यः[३] । **याज्ञवल्क्यः** (व्य. ३०१-३०२)

"जारं चौरेत्यभिवदन्दाप्यः पंचशतं दमम् । उपजीव्य धनं मुंचंस्तदेवाष्टगुणं स्मृतम्" ॥

उपजीव्य गृहीत्वा ।

"राज्ञोऽनिष्टप्रवक्तारं तस्यैवाक्रोशकारिणम् । तन्मंत्रस्य च भेत्तारं जिव्हां छित्वा प्रवासयेत्॥",

---

१ व र-तद्भिन्न इत्यादि; य श-तदभिन्न इत्यर्थः । २ य श-च गवादिषु । ३ य श-हतमूल्यविक्रये दाप्यः ।

अनिष्टं मरणादि । आक्रोशः तव राज्यभ्रंशोऽस्त्वित्यादि । **मनुः** (अ. ९ श्लो. २७५)

"राज्ञः कोशापहर्तॄंश्च प्रतिकूलेष्ववस्थितान् । घातयेद्विविधैर्दंडैररीणां चोपजापकान्" ॥

याज्ञवल्क्यः (व्य. ३०३)

"मृतांगलग्नविक्रेतुर्गुरोस्ताडयितुस्तथा । राजयानसमारोढुर्दंड उत्तमसाहसम्" ॥

मृतांगलग्नं मृतकवस्त्रादि । **स** एव (व्य. ३००)

"द्विनेत्रभेदिनो राजद्विष्टादेशकृतस्तथा । विप्रत्वेन च शूद्रस्य जीवतोऽष्टशतो दमः" ॥

द्विनेत्रभेदिनो नेत्रद्वयभेत्तृ राजनिषिद्धकर्मकर्तुर्विप्रवृत्त्या जीवितुश्च शूद्रस्येत्यर्थः ।

श्राद्धभोजनार्थं तु यज्ञोपवीतधारणे तप्तशलाकया यज्ञोपवीतवद्रेखा कार्येति **स्मृत्यन्तरे** । **मिताक्षरायाम्** । व्यवहारान्यथाकारिणां दण्डमाह **स** एव (व्य.अ.श्लो.३०५–३०६)

"दुर्दृष्टांस्तु पुनर्दृष्ट्वा व्यवहारान्नृपेण तु । सभ्याः सजयिनो दण्ड्या विवादाद्द्विगुणं दमम् ॥

"यो मन्येताजितोऽस्मीति न्यायतोऽपि पराजितः । तमायातं पुनर्जित्वा दापयेद्द्विगुणं दमम्"॥

अत्र सर्वत्रानुक्तसंख्येया संख्या पणविषयिणी ज्ञेया । पणस्तु कर्षोन्मितं ताम्रम् । 'कार्षिकस्ताम्रिकः पण' इति **कोशात्** (**अमरकोश. २।९।८८**) । कर्षः पलचतुर्थांशः । "वराटकानां[1] दशकद्वयं यत्सा काकिणी ताश्च पणश्चतस्रः" इति **भास्कराचार्योक्तश्च** पणः ।

उत्तमसाहसादिकं तु

"साशीतिपणसाहस्रो दंड उत्तमसाहसः । तदर्द्धं मध्यमः प्रोक्तस्तदर्द्धमधमः स्मृत"॥इति। तथा । उक्तापराधेषूक्तपरिमाणदंडैर्दमनासंभवेऽधिकोऽपि दंडः । यथाहापस्तंबः 'दंडो दमनादित्याहुस्तेनादांतान्दमयेदिति"। तथा सर्वस्वापहारदंडे विशेषमाह **नारदः** (अ. १७श्लो.१०।११)

"आयुधान्यायुधीयानां वाह्यादीन्वाह्यजीविनाम् । वेश्यास्त्रीणामलंकारान् वाद्यातोद्यादि तद्विदाम्॥

"यच्च यस्योपकरणं येन जीवंति कारुकाः । सर्वस्वहरणेऽप्येतन्न राजा हर्तुमर्हति" ॥

अन्यायाद्गृहीतस्य दंडस्य प्रतिपत्तिमाह **याज्ञवल्क्यः** (व्य. ३०७)

"राज्ञाऽन्यायेन यो दंडो गृहीतो वरुणायतम् । निवेद्य दद्याद्विप्रेभ्यः स्वयं त्रिंशद्गुणीकृतम्"॥

त्रिंशद्गुणं वरुणोद्देशेन संकल्प्य विप्रेभ्यो दद्यादित्यर्थः ॥

इति प्रकीर्णकम् ।

चर्मण्वतीतरणिजाशुभसङ्गमस्य । सान्निध्यभाजि कृतशालिनि मध्यदेशे ॥
ख्याता भरेह नगरी किल तत्र राजा । राजीवलोचनरतो भगवन्तदेवः ॥

इति श्रीसङ्गरवंशावतंसमहाराजाधिराजश्रीभगवन्तदेवादिष्टश्रीजगद्गुरुभट्टनारायणसूरिसूनुपण्डितशिरोरत्नमीमांसापारावारपारीणधुरीणभट्टशङ्करसूनोर्भट्टनीलकण्ठस्य कृते भगवद्भास्करे व्यवहारमयूखः समाप्तः ।[2]

---

१ य श–वराटिकाणां । २ क–इतिश्रीमीमांसकभट्टशंकरात्मजभट्टनीलकंठकृत भगवंतभास्करे व्यवहारमयूखः समाप्तः । शुभं भवतु ॥

एतत्पुस्तकोद्धृतऋषिवचनानां सूची।

पृष्ठम्

अमरकोशः
एके मुख्यान्यकेवला (३।३।१६) ४३
कार्षिकस्ताम्रिकः पणः (२।९।८८) ११०
निर्वेशो भृतिभोगयोः (३।३।२१५) ४०
स्वो ज्ञानावात्मनि (३।३।२१०) ४१

आपस्तम्बः-
दण्डो दमनात् १०९
पुत्राभावे प्रत्यासन्नः (२।६।१४।२-३) ६४

आश्वलायनसूत्राणि
हविरवत्तं (गृ सू. १।४:१०।१२) २३
(प्रयोगपारिजाते आश्वलायनः) ५९

उशनाः
अवण्ड्याश्चोत्सवे गावः ९६
गोभिर्विनाशितं धान्यं ,,
दासोऽन्धो बधिरः कुष्ठी १७
दंण्डं वा दण्डशेषं वा ८२
मोहात्प्रमादात्संघर्षात् ९९

कल्पतरुः पृ. ५२
योगक्षेमशब्देन ५७

कात्यायनः
अकाममननुज्ञात ७६
अक्रमोढासुतश्चैव ७३
अक्रमोढासुतो रिक्थी ,,
अथ चेत्प्रतिभूर्नास्ति १०
अथ चेयेषां स्वासु भार्यासु ५१
अदायिकं राजगामि ६१
अनिच्छंती तु या भुक्ता १०५
अनुपस्थापयन्मूलं ८७
अन्यक्षेत्रे तु जातानां ९८

पृष्ठम्

अपकाराक्रियायुक्ता ६२
अपुत्रस्यास्य कुलजा ६२
अभियुक्तोऽभियुक्तस्य ७
अभिशापे समुत्तीर्णे १२
अभ्यंतरस्थनिक्षेपे १६
अर्थिप्रत्यर्थिसांनिध्ये १८
अलेख्यसाक्षिकीं दैवीं १३
अविज्ञातं तु यत्क्रीतं ९४
अविभक्तेऽनुजे प्रेते ४४
अस्पृश्याधमदासानां २१
अस्वामिविक्रयं दानं ८६
आ चतुर्दशकादह्नो ३८
आचारेणावसन्नोऽपि ८
आततायिनमायांतं १०४
आततायिनि चोत्कृष्टे १०३
आदद्याद् ब्राह्मणीं यस्तु ९१
आधिमेकं द्वयोर्यस्तु ७७
आरंभकृत्सहायश्च ९१
आरुह्य संशयं यत्र ५६
आसेधयंस्त्वनासेध्यं ५
इंद्रस्थानेऽभिशस्तानां २२
उक्तेऽर्थे साक्षिणो यस्तु १७
उद्यतासिविषाग्निश्च १०४
उत्पन्ने त्वौरसे पुत्रे ५२
उद्धारादिकमादाय ८१
ऊढया कन्यया सार्ध ६९
ऋणं तु दापयेत्पुत्रं ८३
ऋणिकेन तु या वृद्धिः ७४
एकच्छायाप्रविष्टानां ७९
कर्णघ्राणपदाक्षीणि १००

	पृष्ठम्
कात्यायनः	
कामक्रोधास्वतंत्रार्त	९०
काले कार्यार्थिनं पृच्छेत्	४
कुले विनीतविद्यानां	५६
क्षिप्तेषु मज्जनं कार्यं	३३
गृहीत्वा बंधकं यत्र	७९
छर्दिमूत्रपुरीषाद्यैः	१००
तडागोद्यानतीर्थानि	९८
तत्राभियोक्ता प्रब्रूयात्	६
तत्र सोपधि यद्दत्तं	६९
तेषां चेत्प्रसृतानां च	८८
तैलानां चैव सर्वेषां	७६
दर्शनप्रतिभूर्यस्तं	७८
दासेनोढा त्वदासी या	९२
दुहितॄणामभावे तु	७१
देयं प्रातिश्रुतं यत्स्यात्	८३
देवतास्नानपानीय	३६
देवब्राह्मणसांनिध्ये	१८
देशकालविरोधे तु	२१
देहेंद्रियविनाशे तु	१००
द्विजातिः प्रतिभूर्हीनः	१०
धनं यत्र निविष्टं तु	५८
धर्मशास्त्रविचारेण	२
धार्योऽवरुद्धस्त्वृणिकः	७९
न कश्चिदभियोक्तारं	२०
न चेद्धानिकदोषेण	७७
नवसप्तपञ्च वा स्युः	१५
नष्टस्यान्वेषणार्थं तु	७८
न लोहशिल्पिनामग्निः	२१
न स्वामी नच वै शत्रुः	१०
नानर्णसमवाये तु	८१
नारी खल्वननुज्ञाता	५०
नावेद्यानां तु वैद्येन	५६
निक्षेपं वृद्धिशेषं च	८५
निर्धनैरनपत्यैस्तु	८३

	पृष्ठम्
कात्यायनः	
नोपभोगे बलं कार्यं	१५
पत्नी भर्तृधनहरी	६१,६२
परभक्तोपयोगेन	५५
पित्र्यं पित्र्यर्णसंबद्धं	५४
पीडयेत्तु धनी यत्र	८०
पितृमातृपतिभ्रातृ	६९
पित्र्यर्णे विद्यमाने तु	८२
पूर्वपक्षं स्वभावोक्तं	७
पूर्वाह्णे शीतले देशे	३५
प्रोषितस्यामतेनापि	८३
प्रतिलोमप्रसूतायां	७३
प्रव्रज्यावसिता यत्र	९१
प्रस्खलत्स्वभियुक्तश्चेत्	३१
प्रातिभाव्यागतं पौत्रैः	७८
प्राप्तं शिल्पैस्तु यत्किंचित्	६९
प्रीतिदत्तं न वर्धेत	७९
बंधुदत्तं तु बंधूनां	७२
बहूनां तु गृहीतानां	९७
बहुप्रतिज्ञं यत्कार्यं	७
ब्रह्महत्यासुरापाने	६
भगिन्यो बांधवैः सार्धं	७१
भूमेर्दशाहेऽनुशयः	९४
भोक्तुमर्हति कृत्स्नांशं	६२
भ्रात्रा पितृव्यमातृभ्यां	५४
मणिमुक्ताप्रवालानां	७५
भर्तुकामेन यद्भर्त्रा	८४
मातापितृद्विजगुरु	२२
मिथ्यासंप्रतिपत्त्या वा	७
मूलानयनकालश्च	८६
मृते भर्तरि भर्त्रंशं	६१
मेखलाश्रमनिष्कास	९७
यश्च संक्रियते न्यासो	८५
यथा च पथि तद्भांडं	९३
यद्येको मानुषीं ब्रूयात्	१०

	पृष्ठम्
कात्यायनः	
यत्र विद्वान्न विप्रः स्यात्	२
यल्लब्धं लग्नकाले तु	५७
येन कार्यस्य लोभेन	१८
यो याचितकमादाय	७५
राजानं स्वामिनं मित्रं	७९
लिखितं श्रेणिपूगाश्च	१६
लेखकः प्राड्विवाकश्च	१५
वधे चेत्प्राणिनां साक्ष्यं	१८
वाक्पारुष्ये च भूमौ च	११
वाक्पारुष्ये तथैवोक्ताः	१००
विक्रोशमानां यो भक्ता	९१
विण्मूत्रोदकसेकं च	९७
विण्मूत्रशंका यत्र	७९
विद्यमानेऽपि रोगार्त्ते	८२
विवाहकाले यत्स्त्रीभ्यो	६८
शरांश्चानीय साम्यांश्च	३३
प्रतप्रवासनिरता	६१
शिक्यच्छेदे तुलाभंगे	२६
शिरामात्रं तु दृश्येत	३३
शिण्यकाभिज्ञकुशलः	८८
श्रोतारो वणिजस्तत्र	३
सकलं द्रव्यजातं यत्	४३
सप्राड्विवाकः सामात्यः	२
सभास्थाने तु पूर्वाण्हे	३
सवर्णेऽपि तु विप्रे तु	९१
सर्वे जनाः सदा येन	९७
सर्वेषामप्यभावे तु	६५
सर्वेषु चापराधेषु	१०६
संस्कृतं येन यत्पण्यं	१६
साक्षिणां लिखितानां च	१६
सीमाचक्रमणे कोशे	९६
सीमामध्ये तु जातानां	९८
स्त्रीषु कृतोपभोगः स्यात्	१०५

.१५

	पृष्ठम्
कात्यायनः	
स्वतंत्रस्यात्मनो दानात्	९०
स्वर्याते स्वामिनी स्त्री तु	६१
स्वस्थेनार्त्तेन वा दत्तं	९०
स्वां दासीं यस्तु संगच्छेत्	९२
स्वेच्छया यः प्रतिश्रुत्य	८९
हस्त्यश्वगोखरोष्ट्रादीन्	९३
हीने कर्मणि पञ्चाशत्	६
हीनवर्णोपभुक्ता या	१०५
कार्ष्णाजिनिः—(हेमाद्रौ)	५२
यावन्तः पितृवर्गाः स्युः	५२
कालिकापुराणम्	
पितुर्गोत्रेण यः पुत्रः	५१
मण्डलानि तथा सप्त	३१
शतार्द्धपलिकं वृत्तं	३०
कुल्लूकभट्टः	४७, ५१
कृष्णद्वैपायनः	
प्रत्याहर्तुमशक्तस्तु	८८
गालवः	
उद्यम्य शस्त्रमायाति	१०४
गौतमः (धर्मसूत्राणि)	
अनार्यस्त्र्यभिगमने (अ. १२ सू. २)	१०६
ऊर्ध्वं पितुः पुत्राः (२८।१२)	४२
ऊर्ध्वं सप्तमात् (४।३)	५२
प्रतिश्रुत्यापि (५।२३)	८९
भगिनीशुल्कं (२८।२३)	७२
विभक्तजः (,, २७)	४६
शूद्रापुत्रवत् (,, ४३)	४५
शूद्रापुत्रोऽप्यनुलोमासु (,, ३७)	४५
श्रोत्रिया ब्राह्मणस्य (,, ४१)	६४
संसृष्टिनि प्रेते (,, ४६)	६७
स्वमर्जितम् (,, २८)	५६
स्वामी रिक्थक्रयसंविभागेषु (१०।३९-४२)	३९

पृष्ठम्

गौतमः

स्त्रीधनं दुहितॄणां (२८।२२) ६२,७१
स्त्रीषु च (२८।४५) ५७

वृद्धगौतमः

स्वगोत्रेण कृता ये स्युः ५३

चन्द्रिका १०८

दक्षः

परिव्रज्यां गृहीत्वा ९१
यो ददाति स मूढात्मा ८९

दिव्यतत्वे-कात्यायनः

देशकालविरोधे तु २१
न कश्चिदभियोक्तारम् २०
मातापितृद्विजगुरु २२
,, **गौडमीमांसकाः** २३

देवलः

अथ चेत्स द्विभार्यः स्यात् ७०
अपकारक्रियायुक्ता ,,
पितर्युपरते पुत्राः ३९
भर्त्रा प्रतिश्रुतम् ६९
मृते पितरि न क्लीब ७४
यज्ञार्थं द्रव्यमुत्पन्नम् ७०
वृत्तिराभरणं शुल्कम् ,,
शूद्र्याद्विजातिभिर्जातो ४५

द्वैतनिर्णये-तातचरणाः (शंकरभट्टाः) ४९,९०

धर्मप्रवृत्तौ

अविभक्ताः सुताः पित्रोः ५९

धारेश्वराचार्यः ३९

नारदः

अर्थिना लिखितो ८
अलिपिज्ञ ऋणी ज्ञेयः १२
उच्छिष्टमेव भोक्तव्यम् ८७
ऋणानां सार्वभौमोऽयम् ७६
कोशस्तु सर्वदा देयः २२

पृष्ठम्

नारदः

क्लीबान्नराम् २१
गत्वा तु तज्जलस्थानम् ३३
गृहमागत्य या नारी १०७
तमाहूयाभिशस्तं ३५
दद्याद्विषं सोपवासो ३४
दृश्यमानं विभज्येत ५५
धर्मार्थे प्रीतिदत्तं च ५४
धमार्थं वर्धिताः ५३
न भर्ता नैव च सुतो ७०
नैगमा वैद्यकितवाः १०१
पञ्चतालशतम् ३५
पञ्चाशतो धावकानाम् ३४
प्राड्विवाकस्ततो २४
भर्त्रा प्रीतेन यद्दत्तम् ६९
भाषाया उत्तरम् ७
मातुर्दुहितरोऽभावे ७१
मिथ्या क्रिया पूर्ववादे ८
राजभिः शंकितानां २०
रैवतैर्गन्धैश्च २५
विभक्तेनैव ५८
शोधयेत्पूर्ववादं तु ७
सर्वत्रादायिकं राजा ६५
प्र. २ – २४ १०
,, ३ – ३६ ७५
अ. १ श्लो. २ ८२
,, ३ ८४
,, ७ ८१
,, ११ ८३
,, १४ ८२
,, २० ८४
,, २१ ८३
,, २३ ,,
,, ३९ ८
,, ४७–४९ ५

नारकः

		पृष्ठम्
अ. १	श्लो. ६२	१९
,,	८१	१५
,,	८५–८७	१४
,,	१०८	७५
,,	११२	८४
,,	११६	८१
,,	१२४	७६
,,	१२६	,,
,,	१३१	८०
,,	१३२	८१
,,	१३५	१२
,,	१३७	७७
,,	१४२	१३
,,	१४७	१५
,,	१५५	१६
,,	१६१	,,
,,	१८८	,,
,,	१९३	१८
,,	१९८	,,
,,	२४८	२०
,,	२६४	२४
,,	२६५	२२
,,	२७१–७२	२५
,,	२७६	,,
,,	२७८–८१	२६
,,	२८३	,,
,,	३०७	३२
,,	३३४	३५
,,	३३६	,,
,,	३३२	२१
अ. २	श्लो. १	८४
,,	७	७

नारदः

		पृष्ठम्
अ. २	श्लो. १४	८५
,,	२२	६
,,	२४–२५	९
अ. ३	श्लो. १	८८
अ. ४	श्लो. १	८९
,,	८–११	,,
,,	२५	,,
अ. ५	श्लो. १	९०
,,	२४	,,
,,	२६–३५	९१
,,	३९	,,
,,	४०	९२
,,	४२–४३	,,
अ. ६	श्लो. १	,,
,,	५	,,
,,	७,२०	९३
अ. ७	श्लो. २–३	८६
अ. ८	श्लो. १	९५
,,	९,१०	,,
अ. ९	श्लो. १	९४
,,	२–३	९५
,,	५	९४
,,	७	९५
,,	८	८९
अ. १०	श्लो. १	९३
,,	२	९४
अ. ११	श्लो. ७	९७
,,	९	९६
,,	१५	९७
,,	१७	९८
,,	२०	,,
अ. १२	श्लो. ७३ ७५	१०७
,,	७८ ७९	,,

	पृष्ठम्
नारदः	
अ. १३ श्लो. १	४१
" ३	४२
" ६	५६
" १०	"
" १२	४३
" १५	४४
" १६	५६
" २१–२२	७३
" २५	६१,६७
" ३२	५४
" ३६	५८
" ३७	५९
" ३९	"
" ४२	६०
" ५२	६१
अ. १४ श्लो. १	१०३
" ४–६	"
" १४–१६	१०१
अ. १५ श्लो. ४	१००
" ९	९९
" २१	"
अ. १७ श्लो. ७	१०५
" १०–११	११०
प्रकीर्णकप्रकरणे श्लो. १६–१७	१०२
परिशिष्टे २०–२९	१०२
नारदपितामहौ—	
शरप्रक्षेपणात्	३३
निघण्टुः	
मातुस्तु यौतकं यत्स्यात्	७१
विभक्तव्यं पितृद्रव्यम्	४१
पराशरः	
उपवासो व्रतं होमम्	५७
दक्षिणार्थं तु यो विप्रः	"

	पृष्ठम्
पारिजातः	४१
प्रयोगपारिजातः	५९
पितामहः	
अग्नेर्विधिं प्रवक्ष्यामि	२९
अधुना संप्रवक्ष्यामि धर्माधर्मपरीक्षणम्	३७
अस्त्रिहीनं समं कृत्वा	३०
एकरात्रोपोषिताय	२४
क्षेप्ता तु क्षत्रियः	३३
चतुरस्रा तुला कार्या	२५
चतुर्हस्ता "	"
चैत्रो मार्गशिरश्चैव	२२
छित्वा तु यज्ञिये वृक्षे	२४
तण्डुलानां प्रवक्ष्यामि	३६
तत आवाहयेद्देवान्	२२
ततस्तद्धस्तयोः	३१
ततस्तं समुपादाय	"
तत्र पूजां हुताशस्य	३०
तप्तमाषस्य वक्ष्यामि	३६
तोयस्यातः प्रवक्ष्यामि	३२
तोलयित्वा नरं	२५
त्वरमाणो न गच्छेत्तु	३१
पूर्वाह्णेऽग्निपरीक्षा स्यात्	२२
प्रथमे मण्डले	३०
प्राङ्मुखो निश्चलः	२२
भक्तो यो यस्य देवस्य	३५
मद्यपस्त्रीव्यसनिनां	२१
लेख्यं यत्र न विद्येत	११
विशालामुच्छ्रितां	२४
शरस्य पतनं ग्राह्यं	३३
शोणितं दृश्यते यस्य	२६
सप्त पिप्पलपत्राणि	३१
सभायाः पुरतः स्थाप्यो	६

पृष्ठम्

पितामहः

साक्षिभिर्लेखितेनाथ ११
स्थापयेत्प्रथमं तोये ३३
स्थावरेषु विवादेषु ११

प्रजापतिः

अंतर्धनं तु यद्द्रव्यं ६७
कार्यो यत्नेन महता १३
जंगमं स्थावरं कुप्यं ६१
धनी धनेन तेनैव १२
पूर्वं मृता त्वग्निहोत्रं ६१
बंध्वभावेऽपि विप्रेभ्यो ८४

प्रवराध्याये

द्यामुष्यायणका ये स्युः ५२

बोधायनः (धर्मसूत्रे)

अतातव्यवहारान् (२।२।३८) ७४
रिक्थं मृतायाः कन्यायाः (परिशिष्टे ७) ७२

बृहस्पतिः ५२

अतोऽर्वाक्पण्यदोषस्तु ९४
अनपत्यस्य शुश्रूषा ४५
अनावेद्य तु राज्ञे यः ८०
अन्वाहिते याचितके ८५
अविभक्ता विभक्ता वा ६०
असंस्कृता मातरस्तु ४६
असंस्कृतास्तु यास्तत्र ''
अहंपूर्विकया याता ६
आकारणे रक्षणे च ३
आक्रुष्टस्तु समाक्रोशं १००
आततायिनमुत्कृष्टं १०४
आद्यौ तु वितथे दाप्यौ ७८
आधिर्विधिः समाख्यातः ७६
आयसं द्वादशपलं ३७
आयुधी तूत्तमः प्रोक्तो ९०
आशु प्रवेश्य पुरुषं ३३

बृहस्पतिः

आहूतो यत्र नागच्छेत् ५
आहैको दर्शयामीति ७८
ऋणं चात्मीयवत्पित्र्यं ८२
ऋणं लेख्यं गृहं क्षेत्रं ४५
करीषास्थितुषांगार ९६
कुटुम्बभक्तवसनात् ८९
कुत्सितासीदतश्चैव ७४
केवलं शास्त्रमाश्रित्य ४
क्रमागते गृहक्षत्रे ४२
क्षेत्रादिकं यदा भुक्तं ७८
क्षेत्रोपकरणं चैव १०४
गोहर्तुर्नासिकां छित्वा १०२
छद्मना कामयेद्यस्तु १०५
तथा पांथमुषो वृक्षे १०२
तत्समस्तु पुनस्तोल्यो २६
त्रिभागं पञ्चभागं वा ९२
दत्वा भूमिं निबंधं वा १३
ददतो यद्भवेत्पुण्यं ८४
दुर्गमध्ये गृहं कुर्यात् २
देशग्रामकुलादीनां ९८
देशजातिकुलानां च ४
दैवराजोपघातेन ७७
दैवराजोपघातेन ८५
द्रव्ये पितामहोपात्ते ४३
घटोऽग्निरुदकं चैव २०
धर्मोपदेशकर्ता च ९९
न प्रतिग्रहभूर्देयो ४५
पत्रद्वये लेखनीयौ ३७
परदाराभिमर्शे तु १०७
परिपूर्णं गृहीत्वाऽऽधिं ७४
पितामहपितृभ्यां च ५६
पित्रोरभावे मातॄणां ४२
पित्र्यमेवाग्रतो देयं ८२

	पृष्ठम्
बृहस्पतिः	
पुत्रैः सह विभक्तेन	४६
पूर्णावधौ शांतलाभं	८०
पूर्वाह्णे तामधिष्ठाय	४
पृथगायव्ययाधानं	६०
पैतामहं हृतं पित्रा	४२
प्रकाश ।तका ये तु	१०३
प्रच्छाद्य दोषं व्यामिश्र्य	१०१
प्रतिपन्नमृणं दाप्यः	७९
प्रतिपन्नस्य धर्मोऽयं	८०
प्रभुणा विनियुक्तः सन्	९३
प्रातिभाव्यं तु यो दद्यात्	७९
बहूनां संमतो यस्तु	८८
बहवो ज्ञातयो यत्र	६३
भागदानक्रयाधान	१२
भुक्ते त्वसारतां प्राप्ते	७६
भेदेनोपेक्षया न्यासं	८४
मणिमुक्तानाणकानां	११
मनुष्यमारणं चौर्यं	१०३
मनुष्यमारणं स्तेयं	२
मातुः पिता पितृव्यश्च	१६
मातृष्वसा मातुलानी	७२
मिथ्योत्तरे चतुष्पात्स	९
मुमूर्षुशत्रुभीतार्त्त	१३
यद्येकजाता बहवः	४५
यद्वक्तः सोऽभियुक्तः स्यात्	३५
यद्विभक्तधनं किंचित्	६१
यस्तत्र संकरं श्वभ्रं	९७
यांत्यायांति जना येन	९७
या तस्य भगिनी सा तु	६८
ये चारण्यचरास्तेषां	३
ये पुत्राः क्षत्रविट्शूद्राः	६५
राजलेख्यस्थानकृतं	११
लिखितो लेखितो गूढः	१५

	पृष्ठम्
बृहस्पतिः	
लिखिते साक्षिवादे च	११
लेख्यदोषास्तु ये केचित्	१७
लेख्यं वा साक्षिणो वाऽपि	,,
लोकवेदज्ञधर्मज्ञाः	३
वक्ताऽध्यक्षो नृपः शास्ता	३
वणिग्वीथीपरिगतं	८७
वर्चःस्थानं वन्हिचयं	९७
वस्त्रादयो विभाज्या वै	५७
वस्त्रालंकारशय्यादि	,,
विक्रेता दर्शितो यत्र	८६
विद्याप्रतिज्ञमालब्धं	५५
विप्रे शतार्धं दंडस्तु	९९
विभक्तो यः पुनः पित्रा	६५
विवादे पृच्छति प्रश्नं	२
वेदविद्याविदान् विप्रान्	९४
शब्दाभिधानतत्वज्ञौ	३
सत्यं वाहनशस्त्राणि	३८
सप्ताहाद्वा द्विसप्ताहात्	३६
सवर्णा भिन्नसंख्या	४५
सवर्णजोऽप्यगुणवान्	७३
सहसा कामयेद्यस्तु	१०५
संसृष्टिनं तु यो कश्चित्	६६
संसृष्टौ यौ पुनः प्रीत्या	६७
साक्षिणोऽर्थे समुद्दिष्टान्	१७
सुहृत्सु बंधुसंदिष्टैः	७९
सौराक्षिकं वृथा दानं	८२
स्त्रीहारी च तथैव स्यात्	८३
स्वाध्यायिनं कुले जातं	१०४
स्वेच्छा	६०
हर्म्यं देवगृहं वाऽपि	९८
हिरण्ये द्विगुणा वृद्धिः	७५
हिरण्ये द्विगुणीभूते	७७

पृष्ठम्

भट्टसोमेश्वरः
ज्ञातृचिन्हैर्विना साधु ९६
भट्टसोमेश्वरः
भवनाथः (नयविवेके) ३९
भागवतम् ४३
भास्कराचार्यः
वराटकानां दशकद्वयं ११०
मदनः पृ. २६, २९, ३१, ३९, ४१, ४४, ४७,५६, ६०, ६१, ६२, ६५, ६६, ६७, ६८, ६९, ७१, ७३, ७४, ९६, १०५,
मदनरत्नम् १, ३०, ४१, ४२, ४३, ४६, ५५, ५६.
मनुः
अदेयं यश्च गृह्णाति ८९
निवेशकालादारभ्य ९७
विभागे तु कृते ५८
,, यत्र दो ६०
स्त्रीधनं स्यादपत्यान ७१
अ. ५ श्लो. ६० ६३
अ. ८ श्लो. १-२ २
,, ४-७ १
,, २९ ७०
,, ३० ८७
,, ३३ ,,
,, ३५ ८८
,, ४० ,,
,, ७० १७
,, ७९-८०,८७ १८
,, १०२,१०८ १९
,, ११३ १९,३८
,, १४६ १५
,, १५१ ७५
,, १६५ ९०
,, १७७ ८०

पृष्ठम्

मनुः
अ. ८ श्लो. १८६ ८५
,, १९१ ८४
,, १९२ ८५
,, २०२ ८७
,, २१०,२१५,२१७ ९२
,, २३७ ९६
,, २४० १०२
,, २५७ ९७
,, २६४ ९८
,, २६५ ९७
,, २६७ ९९
,, २७५ ,,
,, २७९-२८० १००
,, २८२ ९७
,, २८५ १००
,, २९६-२९८ १०९
,, ३२०-३२३ १०२
,, ३३४ ९५
,, ३५० १०४
,, ३५४ १०६
,, ३७४,३७६,३७७ १०६
,, ३७८ १०५,१०६
,, ३८२,३८३,३८५ १०६
,, ३९० ४
,, ४११ ९०
अ. ९ श्लो. १०४ ४१
,, ११२,११६,११७ ४३
,, ११९ ५७
,, १२२ ४३,७०
,, १२५ ४३
,, १३० ६२
,, १५५ ४५
,, १६८ ४७
,, १८३ ५१

मनुः

		पृष्ठम्
अ.९	१८७	६३,७२
”	१९३	७०
”	१९४	६८
”	१९५	७०,७२
”	१९७	७२
”	१९८	७०
”	१९९	६९
”	२००	७०
”	२०१,२०२	७३
”	२०५	५७
”	२०६,२०८	५५
”	२०९	४२
”	२१०	६५
”	२१२	६७
”	२१३	५८,६७
”	२१४	७३
”	२१६	४६
”	२१७	६३
”	२१९	५७
”	२२४	१०९
”	२४२	५१
”	२७६	१०२

बृहन्मनुः

दत्तक्रीतादिपुत्राणां	५३
पथि विक्रीय तद्भाण्डं	९३
प्रमादान्नाशितं दाप्यः	९३

मरीचिः

अविज्ञातनिवेशित्वात्	८७

माधवः ५०,६१.

मिताक्षरा पृ. ६०,६६

पृ.	१५	पं.	१७	१०९
”	२६	”	१९	८७
”	२६	”	२३	१०४

मिताक्षरा

				पृष्ठम्
पृ.	४७	पं.	२२-२४	१९
”	५१	”	२६-३०	”
”	६४	”	२४	३१
”	६५	”	१५	३०
”	७१	”	२१	३८
”	७७	”	२०	४४
”	८४	”	२७	४८
”	८८	”	२५	४७
”	९०	”	२६-२७	५१
”	९४	”	३०	६२
”	९५	”	१५-२२	६३
”	९६	”	१०-११	”
”	९७	”	२१	६५
”	९८	”		६५,६६
”	१०१	”	८- ९	७२
”	१२७	”	३०	९९

यमः

वृषलं सेवते या तु	१०७
वैश्यं वा क्षत्रियं	”

मेधातिथिः ४७,५१

याज्ञवल्क्यः

प्राप्तकाले कृते कार्ये			८६
यदि तत्कालमुद्दिश्य			”
यो याचितकमादाय			”
आचाराध्याये	श्लो.	७६,७७	१०८
”	”	८५	५०
”	”	३१८-२०	१३
व्यवहाराध्याये	श्लो.	१	२
”	”	२	२
”	”	३	३
”	”	५	१
”	”	६	६

याज्ञवल्क्यः

			पृष्ठम्
व्य. अ.	श्लो.	७	७,९
,,	,,	८,१०	९
,,	,,	११	४६
,,	,,	१३,१५	१०
,,	,,	१७	९
,,	,,	२१	४
,,	,,	२२	१०,६९
,,	,,	२४	१०,१५
,,	,,	२८,२९	१४
,,	,,	३०	३
,,	,,	३४,३५	८८
,,	,,	३७	७४
,,	,,	३८	७५
,,	,,	४०	८०
,,	,,	४१	८१
,,	,,	४३	८०
,,	,,	४४	७५
,,	,,	४६,५१	८२
,,	,,	५२	१०,६०
,,	,,	५३	७८
,,	,,	५५,५६	७९
,,	,,	५९	७६
,,	,,	६०,६१	७७
,,	,,	६२-६४	७८
,,	,,	६६,६७	८५
,,	,,	६९-७१	१६
,,	,,	७२	१५,१७
,,	,,	७६,७८,८०	११
,,	,,	७८,८१,८३	
,,	,,	८४-८९	१२
,,	,,	९१-९२	१३
,,	,,	९३	८१
,,	,,	९४	१२

याज्ञवल्क्यः

			पृष्ठम्
व्य. अ.	श्लो.	९५	२०
,,	,,	९६	२०,२१
,,	,,	९७	२४
,,	,,	१००-१०२	२५
,,	,,	१०३,१०४	३१
,,	,,	१०६	३०
,,	,,	१०७	३१
,,	,,	११३	३८
,,	,,	११४	४२
,,	,,	११५	४४
,,	,,	११६	४३
,,	,,	११७	४४,७१
,,	,,	१२०	४४,४६,६३
,,	,,	१२१	४३
,,	,,	१२२	३९,४६
,,	,,	१२३	४४
,,	,,	१२४	४६
,,	,,	१२५	४५
,,	,,	१२८-१३१	४७
,,	,,	१३२	४०,४७,
,,	,,	१३३-१३४	४५
,,	,,	१३५-१३६	६०
,,	,,	१३८-१३९	६६
,,	,,	१४०	७३
,,	,,	१४१-१४२	७४
,,	,,	१४३	६८
,,	,,	१४४-१४६	७२
,,	,,	१४७	७०
,,	,,	१४८	६९
,,	,,	१४९	५८
,,	,,	१५२	९६
,,	,,	१५३	९७
,,	,,	१५५-१५७	९८
,,	,,	१५९-१६१	९६

पृष्ठम्

याज्ञवल्क्यः

व्य. अ. श्लो.

" " १६५ — ९५
" " १६७ — ९६
" " १७१ — ८६
" " १७३।१७४ — ८७
" " १७५ — ८९
" " १७८–१७९ — ८५
" " १८० — ८६
" " १८२ — ९२
" " १८३ — ९१
" " १८६–१८७ — ९४
" " १९४ — ९२
" " १९७–१९८ — ९३
" " २०१ — १०८
" " २०२।२०३ — २०९
" " २०४ — ९९
" " २०५,२०८,२०९,२११,
" " २१३ — ५८।१००
" " २१४–२१९ — १००
" " २२५–२२६ — १००
" " २३१ — १०५
" " २३२।२३३ — १०७
" " २५४–२५६ — ९५
" " २७०–२७२ — १०२
" " २७३ — १०३
" " २७४ — १०२
" " २८३ — १०८
" " २८६ — १०६
" " २८९ — १०८
" " २९३ — "
" " २९५–२९७ — १०९
" " ३०० — ११०
" " ३०१–३०२ — १०९
" " ३०३,३०५–३०७ — ११०

पृष्ठम्

वृद्धयाज्ञवल्क्यः — ६०

लौगाक्षिः

क्षेमं पूर्तं योगमिष्टं — ५७

वसिष्ठः

आग्निदो गरदश्चैव परि.) — १०४
तुल्यकाले निसृष्टानां — ७७
यद्येकदिवसे तौ तु — "
शासनं प्रथमं ज्ञेयं — १३

" **धमसूत्रे**

अ. १५ सू. २ — ५०
" " ९ — ५१
" १७ १५ — ४७
" १७ — "
" ४० — ४६
" ५१ — ५६
" ५२–५४ — ७३
" २१ " ३ — १०७

" **परिशिष्ट** श्लो. २–३ — १८
" " १० — ११
" " २९ — ७५

वाचस्पतिमिश्राः — ३८

विवादरत्नाकरः — ८१

विषतन्त्रम्

वेगो रोमाश्चमाद्यम् — ३५

विष्णुः

अनन्तरोत्पन्नाः — ७४
अपुत्रधनं पत्न्याभिगामि — ६२
अपुत्रपौत्रसन्ताने — ६२
एकं बहूनां भ्रताम् — १००
धनग्राहिणि प्रेते — ८२
न श्लेष्मिणां — २१
पितृविभागः — ४६
ब्रह्मघ्ना ये स्मृता लोका — २६
मातरः पुत्रभागानुसारिभागहारिण्यः — ४४

पृष्ठम्

विष्णुः

यश्चार्थहरः स पिण्डदायी ६५
यस्तूत्तमं वर्णं
यो गृहीत्वा ऋणं सर्वं ७५
वनस्थस्य धनं ६५
शूद्रश्चैकाह्निकं १९
सपुत्रस्य वाऽप्यपुत्रस्य ८३
समवर्णाक्रोशने ९९
हिरण्यस्य द्विगुणा वृद्धिः ७६

व्यासः

अनाश्रित्य पितृद्रव्यं ५५
अविभागः सगोत्राणां ५७
असुताश्च पितुः पत्न्यः ४४
आक्रम्य च द्विजैर्भुक्तं ९६
उत्क्षेपकः संधिभेत्ता ९१
ऊढया कन्यया वाऽपि ५६
ऋणं पैतामहं दद्यात् ७८
कक्षच्छेदे तुलाभङ्गे २६
गृहीतृदोषान्नष्टः ७६
गोप्याधिर्द्विगुणादूर्ध्वं ७७
तपस्वी चाग्निहोत्री च ८२
दैवराजोपघाते तु ७७
द्विसाहस्रः परो दायः ६९
धर्मज्ञाः पुत्रिणो १६
न मयैतत्कृतं लेख्यं ११
पशुहर्तुवर्धफलं १०२
प्रतिपत्तौ न साक्षित्वं १७
प्रमाणस्य हि ये दोषाः ,,
प्राङ्न्यायकारणोक्तौ. ८
प्राङ्न्याये जयपत्रेण ,,
मूले समाहृते ८६
याचितान्वाहितं न्यासं ,,
ये जाता येऽप्यजाताश्च ८९
राज्ञा तु स्वयमादिष्टं १३
वणिक्शिल्पिप्रभृतिषु ४

व्यासः

वादी चेन्मार्गितं द्रव्यं ८६
विद्याप्राप्तं शौर्यधनं ५५
शाककार्पासबीजेषु ७६
शुचिक्रियश्च १६
सत्येन माभिरक्ष त्वं ३३
संबंधे भाग आशीतः ७५
समानजातिसंख्या ये ४५
सर्वशास्त्रार्थवेत्तारं २
साक्षिदोषाः प्रवक्तव्याः १७
सागमो दीर्घकालश्च १४
साधनाद्यन्विता रात्रौ १०१
साध्यपालस्तु कर्तव्यो ३०
साधारणं समाश्रित्य ५६
हस्तद्वयं निखेयं तु २५

शाकलः

एकपाकेन वसत ५९

शुद्धिविवेकः ५०

शौनकः

दौहित्रो भागिनेयश्च ४०
शौनकोऽहं प्रवक्ष्यामि ४८

शङ्खः

पूर्वनिष्ठां तु यो भूमिं ५५
शुल्कं च स्वयंवोढा ७२

शङ्खलिखितौ

अपयाचिते ७३
न वास्तुविभागो ५७
पितर्यशक्ते ४२
येन येनांगापराधेन १०७
स यद्येकपुत्रः स्यात् ४३

श्राद्धमयूखः ६५

समयमयूखः ४३

सापिण्ड्यनिर्णये पृ. १५ पं १५-१६ ५३

सुमंतुः

नाततायिवधे दोषः १०३

	पृष्ठम्
संग्रहकारः	
राजकीयं जानपदं	१२०
संवर्तः	
चतुर्दशी ह्यमावास्या	३
सांप्रदायिकाः	६२, ७२, ७६
स्मार्तहरिनाथः	५०
स्मार्तभट्टाचार्याः	२७, ३८
स्मृत्यंतरे	
अप्रसिद्धं निराबाधं	७
अर्थवद्धर्मसंयुक्तं	६
आत्मपितृष्वसुः पुत्राः	६३
एनमेव विधिं कुर्यात्	६२
कक्षच्छेदे तुलाभंगे	२६
जननी त्वधना	४४
पारुष्यदोषावृतयोः	९९
प्रकाशवंचकाः	१०१
भाषोत्तरक्रिया	९
मणिमुक्ताप्रवालानां	३९
राज्ञा विवर्जितो यस्तु	७

	पृष्ठम्
संदिग्धमन्यत्प्रकृतात्	८
स्थावरं द्विपदं चैव	४०
स्मृतिचंद्रिका	६१, ६७
स्मृतिसमुच्चयः	
वैश्वदेवः क्षयाहश्च	५९
स्मृतिसंग्रहकाराः	३९
पितृद्रव्यविभागः स्यात्	४१
पितृद्वारागतं द्रव्यं	,,
हारीतः	
अकामे पितरि	४२
आगमस्तु कृतो येन	१४
कामं दीने प्रोषिते	४२
प्राङ्न्यायकारणोक्तौ	९
प्राङ्मुखस्तु	३०
बंधं यथास्थापितं	७६
मिथ्याकारणयोर्वाऽपि	९
मिथ्योत्तरं कारणं च	८
यद्विनागमम्	१४
विधवा यौवनस्था चेत्	६१, ६२
समानो मृते पितरि रिक्थभागः	४४

OFFICE OF THE DIRECTOR OF ARCHAEOLOGY
17 MAR 1972
GOVT. OF MADHYA PRADESH
2833